

Мингиткау Элбрус

- КЪАЙСЫН ТУГЪАНЛЫ – 105 ЖЫЛ.
- ТЕМУККУЛАНЫ БОРИСТЕ – 80 ЖЫЛ.
- АЙБАЗЛАНЫ СОЛТАН. АКЪ КЪАЯЛА. ПОВЕСТЬ.
- АХМАТЛАНЫ ЛЕУАН. СУРАТЛА ДУНИЯСЫНДА.
- МИХАИЛ ЧЕХОВ ТАУЛУ ЖАШНЫ ЮСЮНДЕН.

5. 2022

НАРТ СЁЗҮЕ

* * *

Къарт къартайды – журт таркъайды.

* * *

Къыз ёссе – юйге жут,

Жаш ёссе – юйге къут.

* * *

Къызыны игиси – къундуз кибик,

Жашны игиси – жулдуз кибик.

* * *

Къыз намысы бла ойнагъан –

Кесини сыйын тонагъан.

* * *

Къызыны халисин билмей,

Чырайына терилме.

* * *

Къыз сабий атлай билсин,

Ариу хал къатлай билсин,

Тауратын¹ жаба билсин,

Олтура-къоба билсин,

Аш-сууну бере билсин,

Юй жумуш кере билсин.

* * *

Къыйналгъан да – къул,

Къуру къалгъан да – къул.

* * *

Къыйсыкъ ишинг тайгъакъ болур,

Къыркъ жылдан да айгъакъ болур.

* * *

Къыйын кюнде бюгюлме,

Жашауунгдан тюнгюлме.

* * *

Къыйын кюнде негерин атхан –

Ол болмазмы негерин сатхан?!

¹ Таурат – аурат.

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (225) сентябрь – октябрь 2022 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумахъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2022

*Багдадха да, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кааба ташына баш урдум.
Алай къайытханда жарлы жериме,
Анама жангыдан туугъанча болдум.*

ХАЛКЪ ПОЭТИ ЖЫРЛАЙДЫ

Къабарты-Малкъарны къырал издательствосу быйыл 1939 жылда халкъ поэти Кязимни китабын чыгъаргъанды. Ол терен акъылы эм фахмулу поэтни чыгъармаларын битеу тийишдирилмагъан эсе да, Кязимни «Мени сёзюм» деген китабы, аны закийлиги эмда сёзле аны ауузундан суюдюмлю, жумушакъ болуп чыкыгъанларын окъугъаннга ачыкъ кёргюзтеди. Мёчю улу ол китабында кесини таза халкъ поэти болгъанын толу баямлайды.

Не зыбыр сёз да, шайырны кийимин кийсе, жумушакъ болады. Алай ала хар заманда да жумушакъдыла деп къойсакъ да, тюз туююлду, ол душманлагъа айланып сөлешсе, хар харфы ачы къабады, сермеген жерин юзмей да къоймайды. Тили байды, субайды эмда халкъны тилиди. Аны къалгъан поэтледен энчи этген башхалыгъы – ол сёзлени хар бири бирер уллу магъананы тутханлары эмда хар бирини жүгю ауур болгъаныды. Аны сёзлери окъугъан адамны ызларындан элтедиле.

Поэт не затны юсюнден жазса да, анга керек кийим кийдиреди. Ол сёзлени бир бирге тизип бармайды, аны хар сёзю суратлап айтылгъан затны кёзюне ачыкъ кёргюзтеди. Сёз ючюн, «Къара кюнледе» деген назмусунда былай жырлайды:

*Бийле ариу кие элле,
Тынчлыкъны бек сюе элле.
Къулланы ишге ие элле,
Бармасала, тюе элле.*

Назмусуну ахырын а бу сёзле бла бошайды:

*Бизге Совет власть жетди.
Зулму дуня бизден кетди...*

Битеу дуняны эки гениясыны юсюнден Кязим къалай закий жырлайды:

*Залимлени боюнун бургъан,
Ленин эди ишни къургъан,
Эскини урходуклай уугъан...*

Бу сёзлени окъусанг, ярабий, терк бошалмагъы эди деп, жутланып окъуйса. Кязимни чыгъармачылыгъы алыкъына кереклисича бирге тийишмегенди. Аны ол бай чыгъармачылыкъ кюбюрюн, бусагъатдан озмай, терен къармап билирге керекбиз.

Халкъ душманлары, тамашалыкъ къабарты-малкъар жырчы Пачев Бекмурзаны чыгъармачылыгъын терен букъдуруп, халкъгъа туура этмей тургъандыла. Бекмурза ёлгенден сора, аны юйюнде аны жырларын тапхандыла. Ол саулукъдан аны чыгъармачылыгъы къаты тинтилип окъулса эди, аны уллу фахмусу андан ачыкъ боллукъ эди.

Кязимни да халкъ душманла, ырбыннга тыйып, юсюне ауур ташны адуруп, тылпыуун чыгъармазгъа кюрешип келгендиле. Халкъны душманлары ууалдыла, аны бла бирге аланы кишенлери да юзюлдюле.

Энди бюгюн Кязим кёкюрегин керип солуйду эмда жырлайды. Алай болсада, анга чыгъармачылыкъ болушлукъ алыкъа иги кереклисича тамам тюйюлдю. Ол шахардан узакъда, кесини тамаша гюрбежисинде колхоз темирчи болуп ишлейди. Совет жазыгучулары Союзуну Къабарты-Малкъар бёлюмю Кязимге кереклисича болушмайды. Жазыгучулары бек игиси, Кязим бла байламлы болуп, кече-кюн да болмай, аны чыгъармачылыкъ кюбюрюн тинтирге керекди.

КЪМАСССР-ни Баш Советини Президиуму Кязимни миллет искусствосун ёсдюрюуде уллу махтаулу жетишимлери болгъаны себепли, анга искусствону сыйлы къуллукъчусу деген атны атагъанды. Баш Советни ол буйругъу Къабарты-Малкъарны урунган халкъныны жүрек ыразылыгъыды. Кязим ол махтаулу эм сыйлы атны жүрютюрге керти да тийишли болгъанын аны фахмусу кёргюзтеди.

Халкъ поэт Кязим кюнден-кюннге чагъып жырлайды. Гюрбежисинде арбаны кёчер агъачын ийлегенча, назмуларын да омакъ кийимге кийиндиреди. Биз, жаш тёлю да, суйген Кязимден тузу татыгъан, кийими омакъ, саны жигит, къаны эркин болгъан жырларын уллу ашыгъыулукъда сакълайбыз.

ХОЧУЛАНЫ Салих,
жазыгучу.
1939 ж.

«ТОЙЧУЛАГЪА» ДЕГЕН НАЗМУНУ ЖАРАТЫЛЫУУ

1938 жылны жазында мен, Москвадан каникуллагъа келип, юйюбюзде Хасанияда тура эдим. Кюнлени биринде атамы къарындашы Окъуп: «Энди элде тургъанынг боллукъду, бизге бир кел. Нальчикде бизни бла да бир кесек тур: киногъа да барырса, ансамбльни жангы программасын кёрюрсө, солурса, эрикгенинг да кетер»? – деп, юйюне чакъырды. Окъуп ол заманда Къабарты-Малкъарны тепсеу ансамблини таматасы эди. Кеси да уста тепсеучю болгъанды. Алай бла шахарда жашап тебирейме. Ол заманда Кязим хажини да Нальчикде жашагъан кюнлери болады.

Бир кюн Окъуп: «Исмайыл, «Нальчик» къонакъ юйде Кязим хажиге бар да, бери городокга алып кел. Тойчуларыбызны къалай тепсегенлерин бир кёрсюн, къобуз, зурна тартыулары эшитсин. Таматаны кёлюн жарытайыкъ ансы, ары-бери чыкъмай, эригип турады», – дейди.

Мен, къонакъ юйге барып, Кязимни ансамбльни репетициясына алып келеме. Биз залгъа киргенде, битеу ансамбльни артистлери, музыкантлары да, хажиге уллу хурмет этип, жарыкъ тубейдиле, къарс урадыла. Окъуп, аны тап жерге, жумушакъ шинтикге олтуртады да, былай айтады:

– Энди уа, тамата, айып этме да, бу сени аллынгда гюрен сюелген жигит жашланы бла субай къызланы тепсегенлерине къара, оюмунгу уа артда айтырса, – дейди. Ол, бек къууанып, ыразы болуп олтуртады, репетициягъа къарайды. Хар кюн сайын ишлеп, жарау этип, малкъар, къабарты, гюржю, дюгер эм башха ариу кавказ тепсеулеге юйрене, жангы концерт программа хазырлай тургъан жаш артистле кеслерини усталыкъларын кёргюзтюп башлайдыла. Ала тюз тепсеуде, къымылдамай, аякъ ала, ариу сюзюлюп барадыла, тегерек тепсеуде, учуп баргъан къанкъазлача, къолларын кенг жайып – къызла, урчукъ кибик бурула, аякъ бюкген жашла, къол тутушуп, тизилишип барадыла. Тойчула ахырында «Шинтик оюн» деген чынтты малкъар тепсеуню кёргюзтдюле.

Мёчю улу, артистлени уста тепсегенлерине кёзлери, бети да жарып, къууанып къарайды. Ол заманда Къабарты-Малкъар къырал тепсеу ансамбльни тойчуларыны асламысы фахмулу таулу жашла бла къызла эдиле. Аланы кёбюсюню атларын мен бюкюн да унутмагъанма. Нек дегенде биринчи республикалы тепсеу ансамбльни къуралгъаны эм чыгъармачылыкъ иши кёз аллымда ётгендиле. Кязим хажини ол кюн уста тепсеп къууандыргъан айтхылыкъ тойчуларыбыз Уллубашланы Мутай, Датчиланы Хамит, Этезланы Назир, Темуккуланы Исмайыл, Уллу-

башланы Назир, сахнада зурнуклача, ариу сюзюлюп баргъан сунбай, суюдюмлю таулу къызла Къумукъланы Зухура, Этезланы Сакинат эм башхала эдиле. Артистлеге кесини ыразылыгъын, къууанганын айта туруп, Кязим хажи артыгъыракъда бек Уллубашланы Мутайны бла Датчиланы Хамитни, Аталиков Мухаммедханны, Шабаев Германны, сора къызланы тепсеулерин махтагъаны эсимдеди. Хамитни уа, къатына чакъырып:

– Ахшы улан, бек къууандырдынг, сау бол! Сен Бызынгыда мени антлы шүёхум Батырбек эфендини жашыса деп эшитгенме, алаймыды? Алай эсе, таудан бери шахаргъа келип, тойчу болгъанынг ючюн ыспас этеме, аперим! Огъурлу халкыбызны ариу тепсеулерин, жырларын, адетлерин барыбыз да айнытыргъа, сакъларгъа керекбиз, – дейди.

Сора аны төгерегин къуршалагъан артистлеге айланып, поэтни: «Сау болугъуз, балаларым, жюрегими къууандырдыгъыз, жарытдыгъыз, сагъышларымы кетердигиз. Аллах утагъала ёмюрюгюзню узакъ, жашауугъузну чууакъ, ишигизни уа къууанчлы этсин!» – деген алгъыш сёзлери мени эсимде кълангъандыла. Ол сёзюн бошагъандан сора, ышара-ышара, таягъына да таяна, жеринден кётюрюлюп кетип тебирегенинде, ансамбльни таматасы Окъуп битеу тойчуланы атындан репетициягъа келгени, къарагъаны ючюн ыспас этди. Артистле барысы да, Кязимге хурмет этип, къарс урадыла. Сора, кишини да эсинде болмай тургъанлай:

– Кязим, огъурлу кюнде келе тур, бюгюн сен бизге келип, тойчуларыбызны тепсегенлерин, ойнагъанларын да кёрдюнг, аланы кёллендирдинг, махтадың, энди, айып этмесенг, сенден бир зат тилерик эдим, – деди Окъуп.

– Аллах айып этмесин, Окъуп, не зат тилерик эдинг, айт, – деди поэт.

– Тойчуларыбызгъа атап, бир назму тизсенг эди, – деди ансамбльни таматасы.

– Тоба-тоба, андан уллу къыйынлыкъдан кери кълалайыкъ, тилегинг къабыл болуруна ышан. ...Тамблагъа назмуну хаппахазыр этерме, китапчыгъымы чыгъарыргъа айтадыла да, ары да къошдурурма, – деди шайыр.

Сора, артистлени барысы бла да жарыкъ саламлашып, тюш намазгъа ашыгъа, мени биргеме къонакъ юйге атланды. Экинчи кюн Кязим хажи кесини «Тойчулагъа» деген чууакъ, жарыкъ, шаудан сууча, таза назмусун артистлеге кёлден окъуду. Артда уа ол, поэтни китапларында басмаланып, жамауатха, битеу поэзияны суйгенлеге белгили болду.

РАХАЙЛАНЫ Исмайыл,

КЪМАССР-ни маданиятыны сыйлы къллукъчусу.

1979 ж.

СИОЕРГЕ, КЕЧЕРГЕ ЮЙРЕТГЕН ТИЗГИНЛЕ

Къайсы бир адамны да, адамлай къалама деген мураты бар эсе, туугъан жер, Ата журт, ана тил жаны-тини, къаны, солуу болмай амалы жокъду. Ма аладыла аны тутуругъу жашау жолунда. Кязим... Къаллай бир къудурет, огъурлулукъ, тазалыкъ, къыйын кюнде уа ёт, сабырлыкъ къайнайды мында.

Аны назмулары ёмюрлюкден кюч ала, аны кеслерине иш-лете, жүреклеге жангы чыгъышла, къачан да жангы къыс-ха жолла табадыла. Аны поэзиясына жан битдирген, къанат къакъдыргъан, ёлюмсюзлюкге тейри эшикни ачдыргъан да Уллу Аллахны сейир-тамаша сырларындан, тасхаларындан бирлериди. Ол сыр, ол тасха мындан арысында да сырлай, тасхалай къаллыгъына кимни да бир ишеги болмасын. Кязимни назмусу бла бетден-бетге къалсакъ, адам баласы былай жазар мадары жокъду деп келеди кёлюнге. Анга кёкден мёлекле ауа-зы, жулдузла шыбырдауу эжиу эте эшитилип тургъанына бю-тюн тюшюне бараса:

*Жаным – къанатлы мени,
Учар да кетер кери.
Тёммегим, жерге кирип,
Таныр къарангы кёрню.*

Поэт дуняа кенглигин, аламны теренлигин, мукъуладис темирни кесине тартып алгъан кибик алай кёрюнеди. Аны ызы бла уа ол аланы къанында айландыра, жүрегине бойсундуруп къойгъан да сунаса бирде. Кязимни сёзюн ангылар ючюн, бир деп бир дерс керек туююлдю... Таулада нарат агъачны таза хауасы бла солургъа ким кимни юйретеди?!

Кязим ёмюрлени теренинден таурух кибик чыгъады халкъыбызны насыбына. Миллетни бирикдире, аны жарасына балхам бола, ызындан тизе, бушуугъа тюп этдирмей тургъаны уа нени багъасын тутады?!

Халкъыбыз жашап тургъан къадарда, Мёчю улу, аны поэзиясы тазадыла. Артыгъыракъда бюгюн керекди ол бизге, ётюрюк, алдау да, дау да, баш кётюрюп, жер жюзюн аулай башлагъанларында. «Адамды бизни атыбыз» деп, сагъайта-сагъайта турургъа, халкъыбызгъа жетген азаплыкъны кёрюп, «гюрбежимдеги кёмюрча кюеме» деп, жүрегин къычырыкъ этдирте: «Манга хычыуунду барындан эсе, жарлы элими къыйы от ийиси», – дей, жерин ёмюрлюк бла байлап къоаргъа кимни келеди къолундан, бир Кязимден башха?!

Кязимни дагъыда бир сейир иши барды: халкыбызны бар жараларыны кюзгюсю болгъанлай къалады. Аны бла бирге ол не къычыргъан, не сынсыгъан этмейди, неда алагъа жарсытмайды, жазыкъсындырмайды кишини. Кязим ол жараланы, жаланда ачыкъ эте, жаланда туурагъа чыгъарып болгъанды. Аны хар назмусу да ахыр кере, мындан сора энди жазалмай къалырма дегенча, алай жазылгъанды:

*Къарыусузну душманы – кѐп, досу – аз,
Аллах да унутханды аны дерсе,
Ач кишини аят, зикир тойдурмаз,
Дин къарындашым, халкъгъа себеп излерсе!*

*Мен жатарма киши жеринде узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла,
Саула, сиз халкыбызгъа болугъуз сакъ!
Азатлыкъны ёкюллери тууарла!..*

Бизни бюгюнню жашауубузда аз болумла жокъдула, хар зат тамам, хар зат алапат туйюлдю. Жангы жаранг жангы къылыч бла салынады, ачытхан а, алгъынча, жюрегинге эски, тот къама киргенча, алай ачытады. Алай бизге тынчыракъды. Кязимни поэзиясы ол жараланы, тау тѐппелени кюн таякълары жарытханча, жарытып турады, ачыкъ, шарт, туура эмда кесгин кѐргюзтгенлей. Аланы дарманлары уа – Кязимни ма бу тизгинлерин биз, къулхуу, зикир окъугъанча, эсибизден кетермей, кѐлюбюзде тутхандады, аланы жашауубузда бардыргъандады.

*Бирликде – тирлик, билигиз,
Бир биригизни суюююз!
Ариулукъ болсун тилигиз,
Хата кѐрмесин ююююз!*

Бизни бирлигибизни, бир бирни суйгенибизни тамырлары жокъдула деп айтыргъа къайсы къажануу да, къайсы жануу да тили айланырыкъ туйюлдю. Кязим ма ол тамырланы ѳзегиди: халкыбызны миллет этген, адамыбызны адам этген, журтубузну журт этген, бетибизни да бет этген.

Туугъан жерибизни огъурлу ышаныды Кязим. Аны сыфаты кѐз аллыбызгъа келген сагъатда, къайсы кѐлкъалдыбызны да кечерге кюч береди жюрегибизге, къарыу келеди бир бирни сюерге.

Кязимни аягы басхан жерде чөп окъуна сынмагъанды. Биз да сындырмайыкъ бир бирни. Бир бирге ыразы болайыкъ, Кязимибизге ыразы болгъанча:

*Мен къалмам, атым къалыр,
Сёзюм, ишим махталыр,
Тюзюм-терсим билинир,
Чамларыма кюлюнюр.*

Шайырны ахлулары, огъурлу халкъыбыз, жетигиз битеу ахшы муратларыгъызгъа, закийни жангы жеринде тынчырахат жатарыгъын сую эсегиз. Бу тизгинле жол нёгерлик этсинле Малкъарны инсанларына, Кязимни туудукъларына.

*ДОДУЛАНЫ Аскер,
КъЧР-ни халкъ поэти.*

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

КЯЗИМГЕ

(«БҮразылыкъ» деген поэмадан)

Сунама мен кесими,
Туугъан жерге къайтханлай,
Анама жангы туугъан,
Кязим жырда айтханлай.
Кеси уа къайда Кязим?
Сёлешмейди да, танып,
Журтсуз кюнню отунда
Кетдими кюйюп, жанып?
Мында жерге, кёкге да
Ачыу сынатмаз ючюн,
Кирдими башха жерге,
Жерин жиятмаз ючюн?
Ол не жерледе къалды,
Сансыз къабыр, кюл болуп,
Сёзю келирин билмей
Малкъарына, кюн болуп?!
Кязим, тюйдюнг таш, темир,
Жюрегинг жана-жана.
Шукур! Къуруп къалмады
Жырынг туугъан от жагъа.
Жыкъдынг кёп къыйынлыкъны,
Болмай махтау жалчысы,
Андан болдунг дунияда
Халкъымы жыр башчысы,
Киши узалып жеталмаз
Тауларымы бек башы,
Ырхы, жел да элталмаз
Тау жырны мурдор ташы.
Андан бердинг дуниягъа
Кишиликни жырларын,
Жаралы халкъынгы да
Сау эте жараларын.
Уста десенг – ма уста:
Аз сёз бла кёп айтдынг,
Окъуучугъа, алимге
Къаллай насып сынатдынг!
Къаллай сёзле жаратдынг!
Билдинг сёзню багъасын:

Кем, артыкъ да айтмадың,
Къалай билдинг мардасын!
Къуялла бирле сёзле –
Жарарын, жарамазын,
Кёп суу къошеанг жуууртха,
Билмей татыу къалмазын.
Жыр а бютюнда алай!
Къайдан билсинле ала?
Керексиз жаншайдыла,
Жаншаугъа да – хакъ ала.
Ол затланы дунияда
Сен къалай ахшы билдинг.
Сен бу гитче халкъынга
Неллай бир байлыкъ бердинг!
Ол байлыкъ – сени сёзюнг –
Турады юлгю болуп,
Халкъымы кюню болуп,
Татыулу тили болуп,
Дуния анга журт бола,
Окъуучу да жут бола,
Нарт сёзлеге баш бола,
Жап-жангыдан жаш бола,
Тюзлюкге ёкюл бола,
Дослукъгъа кёпюр бола,
Чигинжи уа – илмугъа,
Къажау туруп зулмугъа,
Къарыусузгъа уа – къарыу,
Журтха бола къалауур,
Турады кёз жарыта,
Макъамланы жангырта!
Кязим, этдим мен да жыр,
Бир кюнюмю сунуп жыл,
Оюм айдан токъ сунуп,
Аны кибик жокъ сунуп.
Алай бу «тели» жашла
Чабадыла ауузума.
Кёрчю, къалай жырлайла,
Хорларбыз деп, базаина!
Алай къоркъма, Кязим, сен,
Мен алагъа хорлатмам.
Къарыуум анга жетсе,
Бир артыкъ сёз да айтмам.
Жюрегим ачыса да,
Тёзерме да, жырларма.
Санга бираз ушасам,

Барысын да хорларма!
Салих, Эльдар да, сыйлай,
Чамларыма кюлелле,
Муталип бла Ахмат
Къалай намыс берелле!
Кёрчю, Алим сёзюю
Таш келиде тюеди,
Алай, суйсе, сёзге уа
Багъа биче биледи.
Зейтун биреуню сёзюн
Суймез жерде сюеди,
Алай мени сёзюме
Кюн жылыуун иеди.
Магомет а, назмуму
Барындан бек жарата,
Махтауун береди ол,
Ёзегин татлысыта.
Ибрахим да бек сую,
Апайча дуния төре,
Алтын сёзлери бла
Турады насып бере.
Мен, алагъа махтана,
Чам этеме, кёллене.
Туусала эди энтта
Халкъыма аллай «телиле»!
Кёрчю, Сафар шуёхум
Мени къалай махтайды,
Жанына тиймей турсам,
Жыр тагъаргъа айтханды.
Кюч излейме, къууана,
Барысын да сыйларгъа,
Алай кючюм жетмейди
Бирде аууз тыяргъа,
Къарагъа къара, акъгъа акъ
Демей, сёз баш жабаргъа.
Андан кюрешмеймеми,
Мен тели, жыр тагъаргъа.
Кязим, жырны сенича
Халкъымда ким тагъалыр?
Халкъны татлы тилинде
Сенича ким къалалыр?
Сен мирзеуге ушадынг –
Тирмен ташда бурулгъан,
Жугъутургъа ушадынг –
Бичакъ ауузунда тургъан.

Не кълды бу дуняда,
Кязим, сен сынамагъан!
Сен – Малкърны кьадары,
Жырланган, жырланмагъан,
Юйретмеген жырында
Къанны къан бла жууа.
Андан тура болурла
Жырынгдан жырла тууа.
Халкъымы акъылманы,
Жарасыны дарманы,
Санга борчлулай кълды
Малкърны хар адамы.
Сёзюнгю халкъгъа бердинг,
Зат сурамай хакъына.
Саугъа угъай, алмадын
Къабыр орун окъуна.
Андан жазылгъан болмаз
Къабырлада атынг да.
Жанынг – халкъынгда сени,
Шукур, сауду халкъынгда!
Жаралы жугъутур да
Турады саппа-саулай,
Отдан-окъдан къутулуп,
Санга махтаула сайлай.
Чорбат чыпчыкъ, таш, агъач –
Сен буюргъан жашаргъа, –
Къоярмелле да санга
Бу дуняны ташларгъа!
Сау бол, Кязим акъылман,
Малкърарымы махтауу!
Шайырланы шайыры,
О, закий, халал таулу!

1970

ЖАРАЛЫ ЖУГЪУТУР

1

Барыбыз да билебиз
Жашау кыйынын, тарын.
Жаралы жугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен кзуруда кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эшитсегиз бек сюеме.

Зарфха уруп чыгъарырча,
Зарфыбыз жокъду бизни,
Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кезлерибизни.

Китап окъуй билген – аз,
Жахилд жарлы халкыбыз.
Жашайбыз, тогъубуздан
Кеп болгъанлай ачыбыз.

Бюгюн тауда къар жауад,
Арбазланы толтуруп.
Хапарымы айтайым,
От жагъада олтуруп.

Сыйырадыла жерни,
Сыйыралла гыржынны,
Къолдан келмей сыйыргъа
Хапарны бла жырны.

Залимледе аллай кюч
Жокъду. Шукур Аллахха!
Биз жүрек сёзюбюзню
Бермезбиз малгъунлагъа.

Жаралы жугъутурну
Окъ жарасы жанганча,
Жанады жүрек жарам –
Къама кирип къалгъанча.

Айтайым хапарымы,
Сизге, манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюп кюояд жарсыу.

Ой, жаралы жугъутур!
Мен да санга ушайма, –
Жюрегими кван жууа,
Хапарымы башлайма.

2

Ариу, айбаш жугъутур
Отлай эди ыранлада.
Кече энип, иче эди
Тауда къара сууладан.

Ыранда кийик сюрюу,
Солуй, жатып тургъанда,
Къарауулу жугъутур
Бола эди къаялада.

Ол кеп кутхаргъан эди
Сюрююн учуладан,
Кеси да кеп кутула
Келген эди ажалдан.

Бир жол, танг жарыгъанлай,
Кийик сюрюу, суу ичип,
Ыранлы гелеу бетни
Бара эди, ёрге кетип.

Алайлай бирси бетден
Ачы ушкок атылды.
Сюрюу къачды, жугъутур
Жаралы болуп къалды.

Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетип, термиле жатды.

Уучу жугъутур къайры
Думп болгъанын билмеди.
Ол не кёп излесе да,
Къайдагъысын кёрмеди.

Кёп айланып, зат тапмай,
Жарсыды, ачыу этди.
Башха кийик мараргъа
Бир башха жары кетди.

Жауурунун окъ тешген
Жугъутур ол сызгъада
Сау кюн, сау кече турду,
Жогъед ызын ызлагъан.

Тауда гелеу кырдыкга
Къатханед таза къаны,
Ачый эди, кюе эди
Ауур жарасы аны.

Ол эрча кётюре эди
Жарасыны ачыуун,
Жигитча кюреше эди
Къутхарыргъа жашауун.

Жарасы, ачып, аны
Къоймаса да атларгъа,
Юзмей эди умутун
Ол сюрююун табаргъа.

Жюреги тартдыра эди
Къаяланы башына,
Кёзюн алмай къарай эди
Сюрюу кетген жанына.

з

Биз элли жарлы уучу
Хашим, танг жарыгъанлай,
Чыкъгъан эди таулагъа,
Кийик, жугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
Кийиклени ёлтюре
Жашай эди, алай бла
Юйюрюн кечиндире.

Хашим, тик жолну чыгъып
Баргъанлай, бирси бетде
Ол акъсакъ жугъутурну
Кёрдю да, сейир этди.

Ол жаралы жугъутур
Ёрге къачып бара эди.
Эркинликге къаст этип,
Жарасын унута эди.

Хашим кёрдю бир бёрю,
Жугъутурну ызындан,
Къуууп, жете баргъанын,
Тояйым деп къанындан.

Хашим, ушкогун сермеп,
Къол юсюнден терк атды.
Бёрю, ёрге секирип,
Сора сойланып жатды.

Жугъутур, энтта ушкок
Анга атылгъан сунуп,
Суху да бир къарады,
Башын артха терк буруп.

Алай бу жол анга угъай –
Ушкок жаууна атылды!
Жугъутур таугъа кетди,
Бёрю жоюлуп къалды!

Жаралы жаныуарны
Къууугъан зулмучу бёрю,
Тюзлюк огъу ызындан
Жетип, алайда ёлдю.

Аллай къара кюн келип
Къутулгъан жугъутургъа
Хашим тиймеди – эркин
Кетерге къойду таугъа.

Аны ызындан къарап,
Хашим тёшде олтурду,
Ол къаяла артына
Аугъунчу, къарап турду.

Жаралы жугъутурну
Жаралары сау болуп,
Таулада энтта жашар,
Жаны къууанчдан толуп.

Тауланы, эркинликни
Чексиз суйген жугъутур,
Бзынгдан окъ жетмесин,
Жауларынг жоялмай тур!

4

Жаралы жугъутурну
Къутхаргъанындан сора,
Хашим, жаныуар атмай,
Юйюне къайтып барад.

Кийик эт келеди деп,
Сабийлери чапдыла...
Алай ала ол кече
Кийик этсиз жатдыла.

Хашим юйдегисине
Жугъутурну хапарын,
Тизип болгъан халында,
Айтып берди хар барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
Жаным къор болсун санга! –
Деди. – Жаным ауруду
Ол жарлы жаныуаргъа.

Биз да ачдан ёлмезбиз,
Худур этип ичсек да.
Не этейик! Чыдарбыз,
Не кыйынлыкъ кёрсек да!»

5

Ашхам къарангысы да
Элге шош кирип келди.
Жамболат бий Хашимге
Жумушчусун жиберди.

Бийни сер жумушчусу
Ашхамда салып келди.

– Бийим сени чакъырад,
Хайда, жюр, Хашим! – деди.

Хашим, эски чепкенин
Женгил къаплап юсюне,
Жумушчуну ызындан
Барды бийни юйюне.

Хашим, эшикден кирип:
– Юйге игилик! – деди,
Жамболат бийни бети
Кюйсюз болгъанын кёрдю.

– Бюгюн уугъа бардынгмы? –
Деп сорду бий уучугъа.
Хашим ууда хапарын
Терк окъун айтды анга.

– Ай, сен башсыз! – деди бий. –
Акъылынг жокъ бир жанса!
Жюреги къоргъашинча
Эрий тургъан аманса.

Мен бийинг болгъанымы
Унутханмы этгенсе?
Уугъа барып, сен таудан
Къурлай салып келгенсе!

– Бийим, кесинг билесе,
Бир беш-алты сабий бар.
Алагъа да тапмайма
Ач этмезча бир мадар.

– Сени ит кючюклеринг
Ач болгъаны нед манга?!
Хашим, жеринде тепчий:
– Биз да адамбыз! – дейд анга.

– Ауузунгу къыс! – деди бий,
Секирип ёрге турду,
Мужура бла, сермеп,
Жарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
Жыгъылды. Алай, кючден

Къобуп, мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни буууп окъун
Къоярыкъ эди, алай
Шапалары чапдыла,
Ач бөрюле чапханлай.

Жарлы уучуну, туююп,
Атхан элле эшикге.
Ала анга этгенни
Адам этмейди итге.

Бий мужурасы тийип,
Сындыргъанед билегин.
Залимликни ёртени
Кюйдюргенед жүрегин.

6

Хашим, ач бөрю къуугъан
Жаралы жугъутургъа
Тенг болуп къалдынг кесинг,
Адам жокъ болушургъа!

Санга чапхан бөрюню
Киши атып урмады.
Ол бөрюню къанындан
Къара жер къызармады.

Чолакъ болуп къайтдынг сен,
Жарлы, къурум юйюнге,
Сау болмаз жара тюшдю
Огъурлу жүрегинге.

Тауда ол сен къутхаргъан
Жугъутургъа ушайса,
Аныча, жараларынг
Къыйнай, алай жашайса.

Залимликни таягъы
Бизге аман тиеди.
Не этсин жарлы Кязим –
Жаны отда кюеди.

Хашим, аман ачыдынг,
Болдунг адам азгъыны.
Кёзлерим жашдан тола,
Этеме бу назмуну.

Сени жарсыуунг – мени
Жарсыуумд, жарлы уучу,
Инш-Аллах, ийнанабыз –
Келир бир дерт алыучу!

Жарлы Хашим, кесинг да
Жаралы жугъутурса.
Кёрген къыйынлыгъынг
Сен къачан унутурса?

– Сени ургъан залимни
Аллах урсун! – дейме мен. –
Палахланы ырхысын
Анга бурсун! – дейме мен.

Бар этген артыкълыгъы
Аны кесине жетсин!
Кязим этгенча, анга
Аллах да налат этсин!

Бизни малгъун залимле
Кёкге айланып сиелле,
Хайыуанны туюгенча,
Адамланы туюелле.

Кюн сайын аны кёрюп,
Амалсызгъа къалама,
Бир башха жол табалмай,
Мен назмула тагъама.

7

Ой, мени жарлы халкъым!
Къыйынлыкъда тураса.
Сен да, бир башха болмай,
Жаралы жугъутурса.

Зыгъырлы къолда – зыгъыр
Кибик, кёп къыйынлыгъынг.
Не затха чыдамады
Сени къыйынлы жанынг?!

Къурум ожакъларынгдан
Кечеги къар жаугъанча,
Жауады къайгъы юсюнге,
Сени Аллах къаргъагъанча.

Жаз жабалакъ таулагъа
Жаугъан кибики, юсюнге
Къара палах жауады,
Кирип келеди юйюнге.

Къайгъыларынга жарсый,
Жарлы Кязим талгъанды.
Ол башын тау черекге
Атар кибики болгъанды.

Жарлы халкъым! Бёрюле
Къуууп баргъан жаралы
Жугъутурса. Не этейим,
Ким болур бизни жанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Жумулгъан бёрюлени?
Къайгъыларын ким кёрюр
Жарлы таулу эллени?

Сени сюрген бёрюге
Кимни огъу атылыр?
Фитнаны, залимликни
Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйынлыкъларынгы
Жарлы Кязим кёреди.
Жюреги къандан тола,
Саудан кёрге киреди.

8

Жаралы жугъутурну
Айтдым сизге хапарын.
Хакъды – ол сау эталмаз
Жюреккле жараларын.

Алай от жагъалада
Эл жарлысы жыйылса,

Жугъутурну хапары
Тау элlege жайылса,

Ким билед, асыу болур
Къайгъылы жюрекlege.
Ким билед, ачыу болур
Зулмучу залимlege.

Мен Меккагъа баргъанма –
Базмайдыла тиерге,
Жарлы уучу Хашимни
Тюйген кибики тюерге.

Алай ол зулмучула
Артыкълыкъдан тоймайла,
Манга бичакъ билеуню,
Жаныгъанны къоймайла.

Шишлик къойлай сояргъа
Къолларындан келсе эд,
Уруп-туйюп, жояргъа
Атым амал берсе эд,

Бир кюн жашатмаз элле
Ала мени дуняда.
Ичер сууум тюгенип
Къалыр эди таулада.

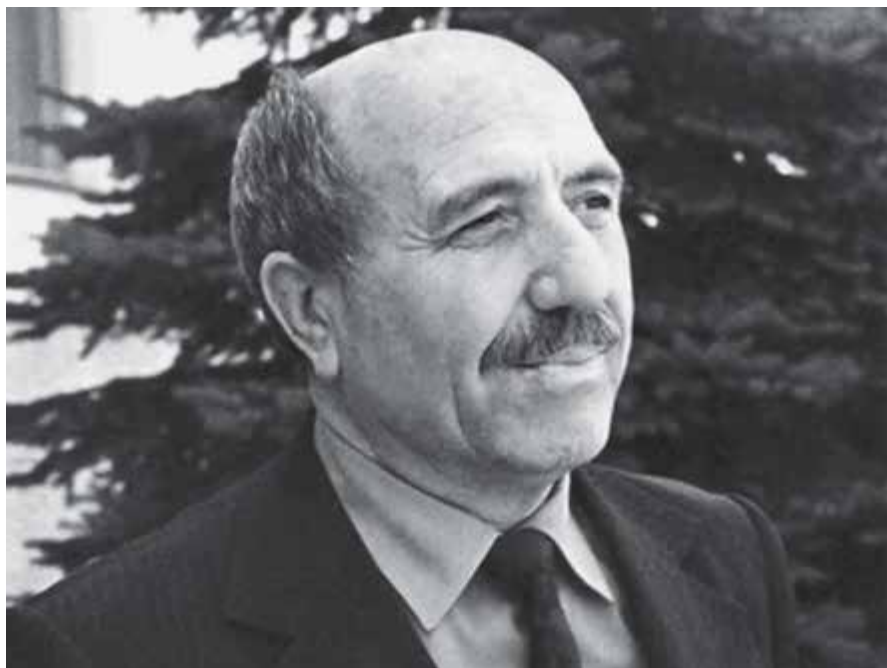
«Келечиге ёлюм жокъ!»
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

«Ит юргенин жел элтир»,
Юрме къой жауларымы!
Халкъыма ёкюл болуп,
Айтдым бу дауларымы.

Жарлы халкъым! Кюрешдим,
Асыу болур деп сёзюм.
Санга игилик тилей
Жашайд дуняда Кязим.

1907

Къайсыннга – 105 жыл

Таулу болгъаным — къууанчым мени,
Жеримде — сыйлы хар таш, хар шаудан.
Жау сыйыралмаз бизден бу жерни,
Жау кеси айырылыр жашаудан!

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to the author of the text above.

Евгений ЕВТУШЕНКО

«КАЙСЫН КУЛИЕВ БЫЛ ПОЭТОМ НАСТОЛЬКО...»

Кайсын Кулиев был поэтом настолько, что его невозможно было представить человеком другой профессии. Врожденное благородство налагало на его чеканные черты тот особенный отсвет, когда лицо было одновременно и резким, и мягким. Он любил поговорить, но зато умел и слушать.

Эгоцентризм не переходил у него в пренебрежение к другим, и переставал быть эгоцентризмом, когда Кайсын прекращал один из своих бесконечных монологов, и с той же самой щедростью, с какой только что бросал застольные слова, помогая им почти профессиональными жестами, начинал вбирать слова чужие – наполненные бедой и горем. Знаток ремесла ораторской экзальтации, он оказывался четким и точным советчиком, когда дело шло о товарищеской помощи. Он был мастер благородного компромисса – и умел отступать, не теряя лица. Уходил в мягкость, не распускаясь до тюрки и в глубинных слоях оставаясь непроницаемо жестким. У него были слабости, но он прожил огромную жизнь, не совершив, кажется, ни одного поступка, благодаря которому пострадал бы кто-то, кроме него самого. В такие годы это почти невероятно – это почти безупречность. Однако его беспрестанно мучила совесть, и это тоже одно из несомненных доказательств ее наличия. К счастью, жизнь дала ему столько артистизма, которым он искусно прикрывал свое отвращение к тем палачам литературы и коммерсантам слова, с которыми ему пришлось провести такое количество времени за президиумными или пиршественными столами.

Из него старались сделать этакое кавказского литературного тамаду, но, притворяясь, что он в охотку играет эту роль, Кулиев носил в своей душе трагедию своего народа и трагедию своей разодранной надвое души, о которой Гамзатов написал свою поэму «Двойное сердце», где в подстрочнике были такие строки о Фадееве: «Прямым выстрелом в сердце ты хотел выпрямить кривую своей жизни». Больше всех на свете Кулиев любил двух людей – Пастернака и Твардовского. Счастье общения с Пастернаком было редким, но с Твардовским – частым, более родственным. Твардовский был трудным человеком, и Кулиев умел ему прощать и даже нянькаться с ним. Кулиев с гадливым презрением рассказывал мне, как однажды в ночь перед решающим заседанием Комитета по Ленинским премиям в гостиничный номер ворвался один кандидат и стал уговаривать Расула Гамзатова голосовать завтра за него. В это время открылась занавеска, за которой прикорнул Твардовский, и кандидат задрожал от ужаса, жалко заюлил перед уничтожающим взглядом опухшего, но все еще грозно величественного автора «Василия Теркина». Кулиев еще любил Михаила Луконина, но это уже была другая любовь – не любовь почтительная, а любовь просто любящая. Когда его сын женился на Белле Ахмадулиной и они иногда по горячности ссорились, сердце Кайсына разрывалось между названной сестрой-поэтом и кровным сыном, но вел он себя в сложнейших ситуациях с мудростью горского вождя. Вообще во всех настоящих кавказских поэтах есть что-то от невоплощенного Шамиля.

1988

ЖИТЬ И ВИДЕТЬ НАД СОБОЙ НЕБО

Кайсын Кулиев был личностью неординарной. Несмотря на превратности судьбы, он был человеком цельным, не утратившим редкую в наши дни душевную щедрость, горячую душевную привязанность к людям. Об этом мы можем судить по многим его стихам, по многим книгам и особенно по последней, посмертно вышедшей его книге «Человек. Птица. Дерево».

Кулиев всегда достойно представлял свой народ как человек и достойно представлял Балкарию как поэт. Человек и поэт – это ведь одно и то же. Нет человека – нет и поэта, в чем мы не раз убеждались на примерах имен, еще недавно шумно известных, а теперь мало что значащих.

Кулиев был таким, каким его задумал балкарский народ. Народные представления о добрых людях всюду на земле одни и те же. Только, может быть, суровая природа Балкарии, нелегкая жизнь в горах требовали от людей большего мужества и большей готовности помогать друг другу.

На Кайсына Кулиева всегда можно было положиться. И очевидно, не мне одному, общаясь с Кулиевым, хотелось подражать ему, его высокой верности людям. Добрый и мужественный, он был жизнелюбив, а в жизни было много бед – сталинские репрессии, война, насильственное выселение балкарского народа, личные невзгоды, неизлечимая болезнь... Словно судьба испытывала его, глубину и силу его жизнелюбия. И потому, что он не изменял себе, Борис Пастернак в ноябре 1948 года писал сосланному Кулиеву: «Вы из тех немногих, которых природа создает, чтобы они были счастливыми в любом положении, даже в горе».

Кулиев любил, жалел и всегда был активно добр к миру и людям. Очень нам не хватает Кайсына Кулиева. Теперь, когда вдруг обнаружилась с такой отвратительной бескомпромиссностью вражда между народами нашей страны. Теперь я часто вспоминаю его слова о том, что любить все человечество легко, трудно полюбить соседа. О любви и гуманизме теперь говорят все, и говорят много. Но все это расхожие слова, какой-то теоретический, абстрактный гуманизм без любви к живым людям, к народам-соседям...

Недавно, когда началось обсуждение произведений, выдвинутых на Ленинскую премию, мы с Михаилом Дудиным вспоминали Кайсына Кулиева. Обсуждалась его книга «Человек. Птица. Дерево». Мы с Дудиным болели за Кулиева. Дудин говорил о нынешней приниженности людской, о том, что это

Левон Мкртчян бла Къайсын

его угнетает. Поэзия Кулиева, хоть и отмечена глубоким трагизмом, всей своей сутью противостоит приниженному взгляду на жизнь.

«Веселое сердце, – говорили древние, – благотворно, как врачевательство, а унылый дух сушит кости». Я бы не сказал, что у Кулиева сердце было веселым, оно у него было добрым, страдающим, и унылый дух всегда был чужд ему и его поэзии.

*Я, смертный человек, на свете жил да был.
Я, смертный человек, тебя, о жизнь, любил.
Знал радость и беду, хвалу тебе трубя,
И в землю я уйду, любя, о жизнь, тебя!..*

Думая сейчас о Кулиеве и породившем его народе, я вспоминаю слова Александра Солженицына о том, что «нации – это богатство человечества, это обобщенные личности его, самая малая из них несет в себе особую грань «Божьего замысла». И если в семье человечества нация – это обобщенная личность, то сама нация, она ведь тоже формируется из обобщенных личностей. Такой обобщенной личностью балкарца был Кайсын Кулиев. Со словами Солженицына о малых нациях в чем-то существенном перекликаются слова Кулиева из его романа «Была зима». «Исто-

рия нашего народа лишний раз доказывает, что даже самый малочисленный народ долговечнее самого крупного тирана».

Кулиев имел в виду «отца народов», высочайше повелевшего сослать весь балкарский народ. Соотечественники Кулиева мне рассказывали, что когда их, сосланных, высадили в степи и сказали, что теперь им велено здесь жить, то несчастных горцев больше всего поразило то, что в насквозь продуваемой ветрами степи не было камней, скал, гор, чтобы можно было укрыться от непогоды, от зноя и жить. Кулиев создал затем книгу о раненых камнях Балкарии.

Кулиев мечтал о дне сегодняшнем, когда специальной декларацией Верховного Совета СССР были признаны незаконными преступные акты против балкарского и других народов нашей страны. И как обидно, как жаль, что Кулиев не дожид до этих дней...

В широких читательских кругах нашей страны Кулиева любили. К нему были благосклонны и ценили талант Пастернак, Твардовский, Тихонов... Много было у него друзей в республиках.

Был признан Кулиев и официально, он широко издавался, был многие годы депутатом Верховного Совета страны. И все-таки где-то там, в верхах, застойное руководство помнило и не могло простить ему, что он поэт репрессированного, пусть несправедливо, но все же репрессированного народа. Не затаил ли в душе обиду – кто знает?

Обиды не было – была боль. Он очень страдал и все хотел выснить, почему и кто принял решение сослать балкарцев. Он спрашивал об этом у Молотова, который был уже не у дел, но в содеянном, увы, не раскаивался...

Кулиев посвятил Бетховену цикл стихов, в которых узнается он сам, его Балкария.

*И, видя радость вокруг себя и горечь,
Сам радостью и горечью он был.
Как любит свой очаг чегемский горец,
Так Землю, Жизнь и Небо он любил.*

Эти стихи тем и примечательны, что Бетховен перенесен в Чегем, в горы Балкарии – музыка и каменные громады гор и бычья упряжка в горах:

*Ты был обычен. Но твоя обычность
Уж тем и необычною была,
Что, как арбу в горах упряжка бычья,
Груз твоей боли Музыка несла.*

Кайсын Кулиев по натуре, по краскам поэтической палитры был человеком возрожденческого склада. Но время, в котором он жил, было трагическим. О Бетховене Кулиев сказал как о человеке, который жил в нечеловеческие времена. Но для Кулиева очень важно, что все-таки жил в те времена такой человек! Ему важно сказать, что и в наши дни жили настоящие люди, подвижники:

*По этим дорогам, что так горячи.
Прошли и не раз – не одни палачи...
По этой земле и пророки прошли:
Глаза в поднебесье, а ноги в пыли.
От света их мысли дорога светла.
Земля и поныне цветет, как цвела,
Она навидалась немало громил,
Но жили и те, кто, светясь, проходил!..*

В последние несколько лет мы больше стали читать не книги, а периодику. Толстые журналы сейчас почти не печатают рецензий на книги. В результате какие-то очень хорошие издания прошли незамеченными, и среди них – сборник стихов Кулиева «Человек. Птица. Дерево». Выход книги совпал со всеобщим читательским интересом к тому, что раньше не могло быть у нас напечатано. Но со спадом читательского бума на острое, некогда запрещенное, объективнее и шире будет представлен литературный процесс. В книге Кулиева есть стихи, самым непосредственным образом относящиеся к заботам сегодняшнего дня:

*– Что на земле всего ценней?
– Земля и все на ней живущее.
– Что все же лучшее на ней?
– Любая тварь на свете сущая
И не гнетущая людей.
А что, скажи, всего страшней?
– Опасность нам дожить до дней,
Когда не тот почетен станет,
Кто всех добрей или умней,
А кто коварней и сильней.
Вон волки лязгают клыками
Во тьме за грудками камней
И ждут, что день такой настанет!..*

Действительно, ведь ждут. Темные силы всегда ждут своего дня. И особенно опасны, озлоблены они не в свои дни. Кулиева мучило то, что мучает нас сегодня.

Процитированное стихотворение написано в форме назидательного диалога, характерного для притчевых миниатюр фольклора. Дидактичность целого ряда стихотворений Кулиева потому и не назойлива, что она от фольклора, от житейской мудрости.

Вот еще одно стихотворение, написанное в той же диалогической форме:

– Река, протекающая в ночи,
Куда ты, куда?
– Глядя на высокое небо,
Ухожу в века.
А ты?
– Если дойду до дома,
Это мне – награда...

На этот раз я процитировал подстрочник, сделанный Кулиевым и написанный его широким, размашистым почерком. Настоящий поэт виден и по подстрочнику. Признаюсь, мне дороги эти простые, не претендующие на художественность и художественно не обработанные слова: «Если дойду до дома, это мне – награда», что разумеется, не значит, будто я недооцениваю переводчиков Кулиева. Переводчики (Н. Гребнев, С. Липкин, О. Чухонцев, Н. Коржавин, Д. Долинский, Я. Козловский, Л. Шерешевский) сохранили, на мой взгляд, безыскусственность и неоднозначную глубокую простоту лирики Кулиева. Если же говорить о книге «Человек. Птица. Дерево», то здесь я бы выделил среди переводчиков Н. Гребнева и О. Чухонцева хотя бы потому, что большинство переводов принадлежит им. И это талантливые переводы. Это еще и русские стихи. Я бы выделил и художника Вл. Медведева, оформившего книгу. Его вдохновенно выполненные иллюстрации как бы переводят мотивы лирики Кулиева на язык графики.

В книге Кулиева много стихов на вечные темы – человек, его любовь, его смерть. Книга складывалась в годы, когда он тяжело болел и чувствовал жизнь гораздо острее и трагичнее обычного.

*Я к закату иду.
Деревья.
А закат, как созревший кизил,
Багров.
Я к закату иду.*

*Вершины.
А закат, словно куст калиновый,
Ал.
Я к закату иду.
Источник.
А закат вроде волчьей пасти
Кровав.*

Кулиев любил писать природу и человека. Отсюда в стихи, давшие название книге: «Видно, никогда не разлучиться человеку, дереву и птице...» Человек у Кулиева не царь природы, смертный, он частица бессмертного мира.

Я видел, как негодовал Кулиев, прочитав у одного поэта: «...эти мясистые звезды». Он встал и говорил словно бы не мне, а обращался к большой аудитории: «Звезды оскорбил!.. Поэт оскорбил звезды. Даже мясник не назовет звезды мясистыми... А он, поэт, унижил звезды, он себя унижил...»

Стихи Кулиева о природе написаны человеком зрячим. В том смысле зрячим, в каком раненый князь Андрей увидел вдруг небо над собой и удивился тому, что раньше он его не видел, не соотносил уроки неба с земными делами...

Поэты (у них свои Аустерлицы и свои раны) всегда видят небо, видят природу, а значит – они полнее и правильнее понимают жизнь. И нас учат тому же, хотя, казалось бы, нет ничего проще, чем жить и видеть над собой небо.

Все дело в том, чтобы мы поняли, к чему обязывает, к чему зовет нас природа...

1990

...10 февраля, перед отъездом в Ереван прощался с Кулиевым. Он был очень плох.

– Ко мне приходил хирург, который года два тому назад меня оперировал. Ушел, по-моему, огорченный. Подумаем, говорит.

– Левон, приветы Амо, Гранту, Карине, которая нас угощала. Спасибо вам всем.

18 февраля 1985 г. Звонил из Еревана в Кунцево. Кайсын сказал, что был Лопаткин, назначил лечение.

– Но мы тоже независимо от них начали свое лечение. Уже начали, да...

В последний раз я слышал голос моего друга Кайсына Шуваевича Кулиева.

Мы переписывались, последнее письмо мне было послано Кайсыном из Чегема 16 января 1985 года.

Кайсын знал, что умирает: «У меня дела, видимо... Я не мог уйти из этого мира, не выразив мою любовь к тебе и восхищение тобой стихотворными строками. Я теперь это сделал и очень рад...»

Вот эти стихи в добротном переводе Даниила Долинского:

*Мы братья – и балкарцы и армяне.
Не раз в краю, что дорог нам и мил,
Я говорил с тобой, как с Чиковани,
Любовь, как Сагияну, я дарил.
Хоть горя я на плечи больше поднял,
Вкушал ты прозорливей жизни соль.
Как боль армян я понимал, так понял
И ты, мой милый друг, балкарцев боль.
Делили мы с тобой и хлеб и слово,
Поэзия свой цвет дарила нам.
Чтя мастерство, что есть всему основа,
Мы кланялись с тобою мастерам.
Твой дар быть нужным всем – лишь хлебу равен.
Как благодарен я судьбе моей,
Что дни, когда бедою был я ранен,
Умом, талантом делал ты светлей.
Ты приходил – и затмевала горесть
Твоей улыбки щедрая весна.
О, голос твой, дарящий радость, голос...
И эта радость мне судьбой дана!
Желание для всякого народа
Добра связало нас и нашу боль.
Талант любого племени и рода Высок!..
Мы это поняли с тобой...
Какой рассвет!..
Ты слышишь в отдаленье оленей зов?..
Манят с высот крутых
Весны, любви, поэзии олени...
Мы молоды, пока мы слышим их!*

Эти стихи ко многому меня обязывают. Обязывают – не то слово. Я никогда не смогу быть таким, каким меня видел Кайсын Кулиев. В этом стихотворении очень много от самого Кулиева, от его широты, доброты, от его высокой веры в людей...

Левон МКРТЧЯН

Расул ГАМЗАТОВ

ПАМЯТИ К. КУЛИЕВА

Друзья мои – Чингиз, Давид, Мустай,
Осиротила нас кончина брата.
Сказав Эльбрусу тихое «прощай»,
Ушел он в путь, откуда нет возврата.

Совсем недавно, кажется, его
Проведывал я в кунцевской больнице,
И вот не стало друга моего –
Скалы, к которой можно прислониться.

Скорби, Чегем...
И ты скорби, Кавказ,
Под траурною буркой южной ночи.
Балкария, закрой в последний раз
Сыновние безжизненные очи.

А кажется, они еще вчера
Меня встречали искрами лукавства.

Шутил Кайсын:
– Бессильны доктора...
Но смех от смерти – лучшее лекарство,

Сейчас бы нам созвать сюда друзей,
Чтобы вдали от суеты и славы
Припомнить, как седлали мы коней
И не меняли их на переправах.

Припомнить фронт и белый парашют,
Как Эдельвейс над черной Украиной...
Павлычко и Гончар – они поймут
Ту боль, что нас связала воедино.

Киргизию припомнить, где в краю
Пустынном средь безверия и мрака
Опальных лет хранили жизнь мою,
Как талисманы, письма Пастернака.

...Кайсын устал и кликнул медсестру,
Сжав сердце побледневшею ладонью.
Но усмехнулся вновь:
– Я не умру,
Покуда всех друзей своих не вспомню.

Где Зульфия, Ираклий, Шукрулло?..
Поклон им всем, а также Сильве милой.
Наверное, с судьбой мне повезло,
Коль дружбою меня не обделила.

Как чувствует Андроников себя?
Где Гранин Даниил и Дудин Миша?..
Я с жизнью бы расстался, не скорбя,
Да жаль, что Ленинграда не увижу.

И не поеду больше в горный край
Взглянуть на море со скалы высокой...
Как поживает там кунак аткай?
Шинкуба где теперь, абхазский сокол?

Козловский, Гребнев?.. Верные друзья
И рыцари разноязыкой музыки.
Досадно мне, что рог поднять нельзя
Во здравие их славного союза.

...День догорел, и ветер в соснах стих,
Когда в палате кунцевской больницы
Мы вспоминали мертвых и живых
Собратьев наших имена и лица.

Вургун, Твардовский, Симонов, Бажан,
Мирзо Турсун-Заде и Чиковани...
Как птица из силков, рвалась душа
В космический простор воспоминаний.

И в резко наступившей темноте,
А может быть, почудилось мне это –
Сарьян на простыне, как на холсте,
Писал эскиз последнего портрета.

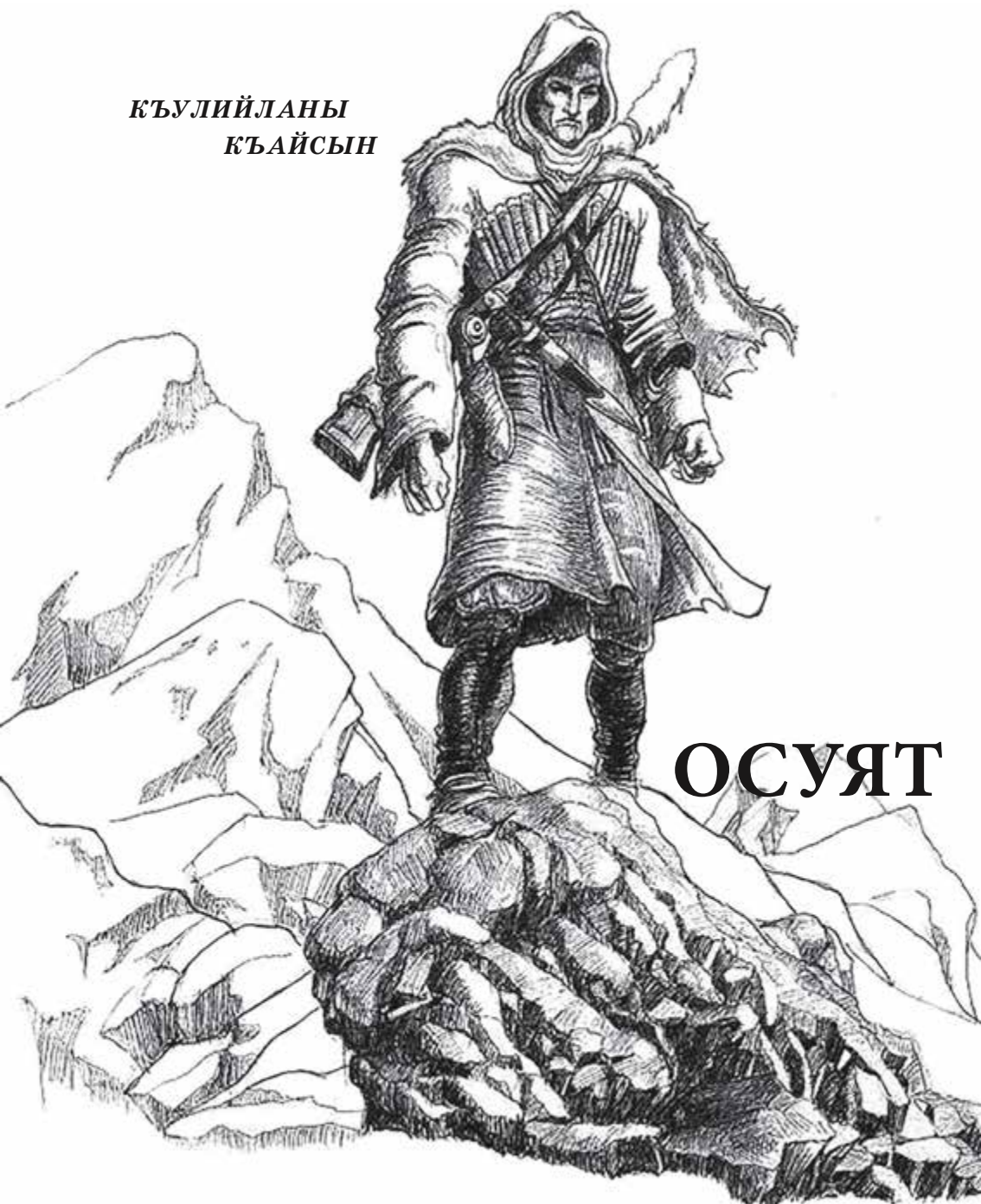
Кайсын Кулиев умер...
Нет, погиб
В неравной схватке с собственной судьбою.
Не траурный мотив, державный гимн
Пускай звучит над каменной плитою.

И если скажут вам, Кайсына нет,
Не верьте обывательскому вздору.
Чтоб во весь рост создать его портрет,
Нам нужен холст снегов, укрывший горы.

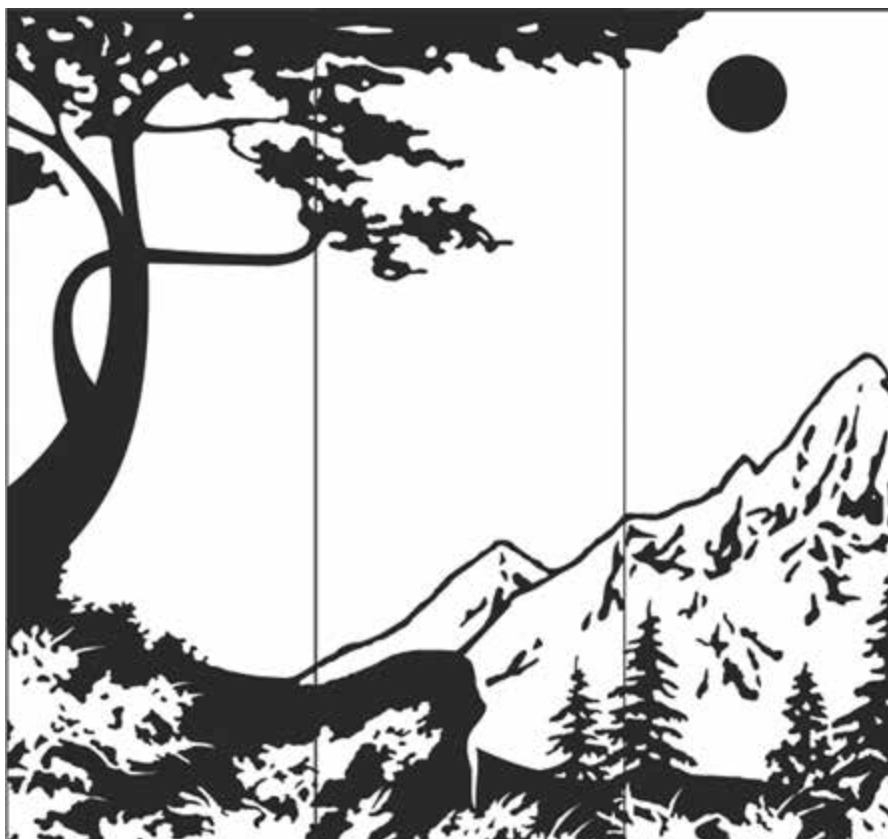
Друзья мои – Давид, Мустай, Алим,
Я вас прошу, поближе подойдите
Не для того, чтобы проститься с ним,
В залог слезу оставив на граните.

Балкария, пускай ушел твой сын
Туда, откуда нет пути обратно...
Но закричи призывное:
– Кайсы-ы-ы-н! –
Он отзовется эхом многократным.

**КЪУЛИЙЛАНЫ
КЪАЙСЫН**

ОСУЯТ

1

Харун тауда кьой кютюп тургъан эди,
 Атасыча, жабышмакъ таягъына,
 Жазыу орунуна, кертикле этип,
 Арыгъанда, къая ташха таяна.

Сакъ жауунла бухчакъдан къуйгъан кибик
 Жаугъан кечеледе къыйырда жатды.
 Ол къар тюшген къыш чилледе да бийик
 Ауушланы къарларына да батды.

Кёк сыртлада, жамычыны жауунла
 Къакъгъанына тынгылай, кёп жукълады.
 Кёлегин мелте этгенде кёп жолла,
 Алышыргъа уа кёлеги жокъ аны!..

Алай кюн чыгъа келгенде, жай сыртда
Олтуруп, жырласа, дуняда андан
Бай адам, насыплы адам жокъ суна,
Жырлай эди. Ол айтхан жырларында,

Жулдузла кибик, жана къыз кёзлери,
Къойла отлагъан кырдыкла кёгере,
Таула, акъ инбашларын кенгнге керип,
Къойчу аланы, тюшлеринча, кёре.

Ол жерле Харуннга, китап ачылгъан
Кибик, ачыла элле, ол аланы
Къар хапудан акъ жолларына чыгъа,
Жата ичинде къургъакъ дорбунланы,

Тынгылап тургъан ташлада олтура,
Ёкюрюп келген ырхылагъа къарай,
Къарай кече жаннган къойчу отуна,
Къаялада жугъутурланы марай,

Юйреннген эди, китапча, окъургъа
Жерини жашауун, кечесин, тангын.
Сюймей эди сынса, элия ургъан
Сагъатда, бир терекни кёк бутагъы!

Жаш эди Харун. Жерини береги,
Ташы болуп къалгъанча, алай турду.
Къыйынлыкълада чыныгъа жүреги,
Бетине бийиклени жели урду.

Чабырлары чачылып, бармакълары
Ачылып, ол кышхыда сюрюу кютдю.
Тумандан толгъанда Къулемен тары,
Чынгылланы башлары бла ётдю.

Бир жолда къаядан кетди да, бутун
Сындырды, жатды, ташланы къучакълап,
Болушлукъдан аз болса да умуту,
Жилямады Харун ол кыйын чакъда.

Жилямады! Эр кишиге жиляргъа
Тёре туйюл эди бизни таулада.
Киши болмаса да айып салыргъа,
Ол жиляргъа уялды къаяладан!

Бутун башлыгы бла байлап къаты,
 Тишлерин бирге къысып, бой бермейин,
 Сюйреле, къардан къаба, арып жата,
 «Манга болур болду, кюч жокъ!» – демейин,

Чыккъды къолдан. Къутулду! Ол дагыда
 Налат бермеди къызыл къаялагъа,
 Чыккъды, уруп мужура таягъын да,
 Кийиклени ызларындан алагъа.

Харунну атасы кече ат бла,
 Ашыгъып, жолда келе тургъанынлай,
 Таула ичи кёк кюкюреуден тола,
 Минг-минг топла тауланы ургъанынлай

Болуп, атлыны Холамны тарында
 Элия урду да, жолда ёлтюрдю.
 Сал болуп келди тар арбазларына,
 Къара кесеу болгъанын жашы кёрдю.

Харун атасыны къаралгъан бетин
 Кёрдю, тюкюрюгю къуруй ауузунда,
 Эринлерин ачыу буз кибик этип,
 Тынгылап турду, ташча, арбазында.

Да, бети, жалындан таш къаралгъанча,
 Къаралып турду. Алай жилямады.
 Тынгылап турду, къонгур къаялача,
 Жилияр кюню келирин билалмады!..

2

Таулада ары деричи урмагъан,
 Жангы боран урду. Ол Россейден
 Келди, азатлыкъ деп жарлы къуллагъа.
 Харун да ол боран ургъанын сюйдю.

Къойчу таягъын быргъап, сауут алып,
 Азатлыкъны къазауатына кетди.
 Билгенле айтхан сёзге къулакъ салып,
 Ленинни атын тау ауузунда эшитди.

Къыш къойчу оту къызартыучу бетин
 Шууулдагъан къызыл байракъ къызартды,
 Харун, Холам тарында уруш эте,
 Ташла артына, ууда кибик, жатды.

Ол, сюрюу бла бара олтуруучу
Ташларына, сюлесинча, къапланып,
Огъу, элия учхан кибик, учуп,
Чыммакъ къаргъа къаплай эди акъланы.

Ол, къая хурттагын къучакълап, алай
Ёлюрге хазыр эди, ол ташланы
Душманнга бермез ючюннге! Бир талай
Къызартды къаны къарын ауушланы.

Элия уруп, атасы жыгъылгъан
Ташланы бермез ючюннге душманнга,
Бир тыншча жауну огъундан жыгъылгъан,
Алай кёрюнюп тура эди анга.

Элиядан ёлген атасы жатхан,
Аппасы жатхан ташлы къабырланы
Хурмет билмеген жаулагъа малтатхан –
Кёрюне кюл этген кибик тауланы!

Ашхам къарангы жатханда къарлагъа,
Окълары-отлары аз болгъан таулу
Партизанла, кирип эски къалагъа,
Уруш этдиле, бютюн таукел болуп.

Жарты оюлгъан къланы ичинде
Сауладан эсе ёлю кёп болгъанда,
Сёз бармады хорлатыуну юсюнден,
Ары киргенледен тёртеу кълалгъанда!

Ашхамда къар жауа эди, ёмюрде
Жаугъаныча, уруш бла палахха
Эс бурмай. Къан къызарта эди жерде
Жангы къарны, жараладан терк агъа.

Сора къар жаба эди къан ызланы,
Къан да жангыдан акъ къарны къызарта,
Ёлген, ушкогун алалмай, узалып,
Ачылгъан ауузуна къар жауа, жата, –

Жарты оюлгъан кълалада тёртеулен
Кълалдыла. Тёгереклери – акъ аскер.
Ол тёртюсю туйюл эдиле деуле,
Алай алагъа ана эди ол жер.

Ана эди да, аланы деулеча
Кючлю этген эди кыйын сагъатда,
Къарлы кюн, кюе тургъан кесеулеча,
Арсар болмай, кюерик элле отда!

– Чыгъыгъыз! – деп кычыра элле жаула.
– Чыкъсагъыз, жашарсыз! – дей элле ала.
– Сиз берген жашау ёлюмден аманды! –
Деп жууап бере элле партизанла.

– Хей, чыгъыгъыз! Къаяла туююлсюз сиз!
– Угъай, къаяладан юйренген биз!
– Чыгъыгъыз! – деп кычыра элле жаула.
– Эрлей къалыгъыз! – дей эдиле таула.

Жаула кычыргъан сайын, партизанла
Ата элле, ёлюрге таукел бола.
– Ёлюмден къоркъмагъыз! – дегенча таула,
Аллай ауаз эшите элле батырла.

– Бизнича, бек болугъуз! – деп, къаяла
Кычыргъанча, ён эшите элле ала. –
Бек болугъуз! Юйренгенсиз тауладан! –
Деген ауаз келеди къаяладан.

Харунну кыйларыны юслерине
Жаууучу къар къалагъа жауа эди,
Ол, жоюлгъанланы ёлюлерине
Жауа, аланы барын жаба эди,

Жаба эди кызылланы, акъланы
Ёлюлерин да бирча, кыйгъырмайын.
Эшитмейин сызгъыргъанларын окъланы,
Ким тюздю, ким терсди деп къарамайын!..

Тёрт партизанны, бир патронлары
Къалмайын, жоллары кесилип къалды.
Чыгып къутулургъа жокъ амаллары:
Акъ аскер тегереклеринден алды.

Алагъа хорлатдыкъ деген кёлсюзлюк
Неда эрлеча ёлюр жолу къалды.
Инбашларындан басып къаяча жюк,
Дуния, эски къалача, такъыр болду.

О, къара сагъатда жолу кесилип,
Ёлюмню бетине сакъ къарагъанла!
Он минутлукъ жашау къалып кесине,
Алай артха угъай, алгъа баргъанла!

О, жигитлик! Сени инбашларында
Жюрютген, къаяны жюрютген кибик,
Къыйынды, къан саркъад ауушларында,
Кишилик, сен андан боласа бийик!

Сен, кёзлерин къандан толтура, алай
Элтесе эрлени чынгыл жолунда.
Сууукъ къылычынг болуп къалмагъанлай,
Къып-къызыл гюлюнг да барды кёолунгда!

О, жигитлени жолларын шайтан да
Ёталмаз къаяла кесген сагъатла!
Турасыз толуп кюнден, тумандан да,
Бирге чапхан кибик къара, акъ атла.

...Ушкокларыны къара тамакълары
Тынгылап къалгъандыла, окъ болмайын.
Жоллары чынгылгъа тирелди, барып,
Оннга-солгъа бурулур кюч къалмайын.

– Биз бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз!
Къылычланы къынладан сууурайыкъ! –
Деди Харун. – Биз ёлсек да, кирликбиз
Бу жерге. Бетин жоймай, жоюлайыкъ!

– Ёлюм келди! Аллында тобукъланмай,
Эрлеча секирейик чынгылына! –
Дедиле тёртюсю да, амал къалмай.
Таула, ыразы болуп, тынгылалла.

Къылычланы суууруп, хахай этип,
Секирдиле тёртюсю да тышына.
Эски къала тынгылап къарай эди
Жангы кюнлени къанлы урушуна.

Эски къала тынгылап къарай эди
Кишилигине жангы жигитлени.
Къан, бурун акъгъаныча, агъа эди,
Намысча, акъ, жангы къарына жерни.

Къылыч таууш ол тийрени толтурду,
Къылычланы энтта да къан къызартды.
Жыгъылгъан, акъ къарны къучакълап, турду,
Ачылгъан ауузуна къар кире, жатды.

Харунну юч нөгери да ёлдюле,
Урушда тауусулуп жашаулары.
Аланы адамлыкъларын кёрдюле,
Къара кийип, баш урдула таулары.

Төгюлген къанлары, къойчу отлача,
Къызарды, жанды жангы къар юсюнде.
Жашаулары – кыысха, жангыз атламча,
Чабып чыкыгъандача къала ичинден.

«Жигитни жашауу кыысха болады», –
Деп, бизни тауларыбызда сёз барды.
Къоркъакъ кесин сакълар жолну алады,
Жюреги, кшошун ауузу кибик, тарды!..

Харун саулай къалды, кыылычы сынып,
О, къалай кюсей эди ол ёлюмню,
Жатарча тенглери бла, жыгъылып,
Кёрмейин душман бой салдыргъан кюнню!

Окъсуз ушкоклары эски къалада
Атылып къалдыла, хайырсыз болуп.
Сауут затха да жарамай къалгъанда,
Кишилик жарайды, къарыудан толу!

Къар жаугъаны тохтамады. Харунну
Къайгъысы кибик, ауур жауа эди,
Жаугъанына къарай жеринде къарны,
Эр таулу къара сагъатларын кёрдю.

Сюдсюз затсыз, ол кече окъун аны
Душманла, къанлы оюмларын ойлап,
Жояргъа элтдиле башына жарны,
Аман жерин, бек бийик жерин сайлап.

Ол сагъатда да жилимады Харун,
Атасы ёлгенде жилимагъанча.
Бетине жауа тынч жерини къары,
Харун жилимады, зат болмагъанча.

Ушкок атылыр-атылмаз, секирди,
Эсге алмайын къая ёлтюрлюгюн.
Къар агъартхан нарт къала энтта кёрдю
Таула ёсдюрген батырны эрлигин.

Къаяла да, ташла да къутхарыргъа
Кюрешгенча, Харун ёлмей къутулду:
Ол кетди, кирди да агъачлы таргъа.
Ол кечеси, тюшча, эсинде турду.

О, жигитле! Эрлигигиз, бир таудан
Бирси таугъа ётген тейри къылышча,
Кёрюнюп турады бизге жашауда,
Жаланда бийиклени суйген къушча!

Къыйын кюн, къаягъа таянган кибик,
Таянганма сизни эрлигигизге.
Кишиликсиз – дуняда жокъ игилик.
Мен сёзюмю сын таш этеме сизге!..

3

Жылла, жылла! Бир бирни къуууп баргъан
Къапланлача кетдигиз. Бир-бирлени
Сау болдула уруш кюнлери салгъан
Жаралары. Отлары бар юйлени

Бирча жанмагъандыла. Бир-бирлеге
Тюшдюле жангы жүрек жаралары:
Кёпле керексиз кирип тюрмелеге,
Сытылдыла азап чекген жанлары.

Харун да сынады ол азапланы,
Эски къалада урушну эсине
Тюшюре, эсгере кёрген затларын,
Душман ушкоккуну бургъанын юсюне,

Нёгерлерини, кесини къаны да
Жангы къарда къойчу отча жаннганын,
Жауун да къан жугъу болуп жаугъанын,
Кечеги тарда суйрелип баргъанын.

Эсге тюшюре да, тутмакъда жаны
Кюе, къайгъы бууа, кёп кюн олтурду.
О, къара ауанасы ол жылланы!
Харун тургъанча, кёп тюз адам турду.

Анга ол азап не ючюн жетгенин,
Не кюрешсе да, ангылаялмады,
Да, билалмады не хата этгенин,
Алай Харун ол кюн да жилиямады!

Жылла кёп тюрлю болдула. Аланы
Кёп тюрлю тюрсюнлери, ийислери:
Ала салдыла уллу заводланы,
Жолла ишлелле тау элlege дери.

Къырал тюрленди, ёсдю, алгъа бара,
Школланы эшиклери ачылып,
Къарангылыкъны ташлады тау ара,
Жокъ бола жахиллик берген ачыула.

Да, ол уллу ишни жокъду унутуу!
Ол ишиди Ленинни, партияны.
Окъуу чирик батхакъланы къурутду,
Турурбуз, жомакъныча, айтып аны.

Жылла алай тюрлю бола бардыла.
Кёпле да къыралгъа ишлегенледен
Тюрмеледен къайтмайын кълалдыла.
Жарсыу табы кълалды бизни кёлледе...

О, жылла! Къара булутну сыфатын,
Жарыкъ тангны тюрсюнюн да алдыгъыз,
Ётдюгюз, кёп ачыуну кери атып,
Алай жангы жарала да салдыгъыз!..

Дуния кёп кюйсюз жылла кёре келди,
Алай жетдиле бютюн кюйсюзлери:
Жангы уруш кирди шахаргъа, элге,
Бёрюле улудула, аны кёрюп.

Итле, сынсый, агъачлагъа кълачдыла,
Адам чыдагъан палахха чыдамай,
Фашистле тынчылыкъ уясын чачдыла,
Алада адамны кълылыгъы кълалмай.

О, аналаны ёмюрге кълурумаз
Кёз жашлары, сау болмаз жаралары!
Уруш жойгъланланы бири сау болмаз.
Алай энтта сакълайла аналары!

О, дунягъа кърч кюбе болуп тургъан,
Сабийлерин къртхаргъан эрлигибиз!
Танк басханда да, тохтамайын ургъан,
Саулай дуня сыйынган жүрегибиз!

Саулай дуня сыйынган жүрегибиз,
Советлени къралыны жүреги!
Жерни ачуун жыйгъан жүрегибиз,
Кесилмейин кралды кем-кек терегинг!

Аны кеп бутагъын топла юздюле,
Алай кесин кесдирмеди жаулагъа,
Кеп бутагъы элиядан кюйдюле,
Кеси антта жашил бола саулагъа!

О, жерни сакъ жауун кибик крандыргъан,
Кеп кран жуууп этген кишилигибиз,
Краныбыз, тауда ырхылача баргъан,
Дагъыда биз бююлмеген кюнбюз!

Биз ол кюнледе керген кыйынлыкъны,
Ачууну да крайсы Бетховен айтыр?
Кюнбюз хорлады мынафыкълыкъны,
Азатлыкъны кюню – ол кюнню аты.

Ол кюнледе адамла ююн кекден
Отну алып келген Прометейге
Ушады хар бирибиз. Ёлюрме деп,
Арта турмайын, ненча жигит ёлдю!

Жюреклерин танкла тюбуне атып,
Танкланы кюйдюре ёлген тенглерим,
От ичине, Ленинни сыйлы атын
Байракъ этип, секирген эллилерим, –

Сиз, ишчиле, жылкычыла, устазла,
Ол кюнледе Прометейле болдугъуз!
Жюрегигиз, сабий тюшюча, таза,
Ёлгенде, Чапаевча жоулдугъуз!

О, дуняны толтургъан бушуубуз,
Сау дуняны къртхаргъан эрлигибиз!
Таркъаймай барсын деп таза суубуз,
Жюреклерибизни отха атдыкъ биз!

Ол эрликни жалаңда халкъ жюреги
Бла тенг этеме, сейирге къала,
Аумай къалды къыралны кёк береги,
Мен насыплыма, анга шагъат бола!

Къыйматсыз кюйсюзлюкню сууукъ жели
Ол терекни ары-бери да бюкдю.
Къалтыратды, урду да, бузча келип,
Кёп иги бутагъын сындырып ётдю!..

О, къыйматсыз кюйсюзлюк! Къыралымы
Инбашына къаяланы аудурдунг,
Чюйреден-чюйре этип сер халынгы,
Жауун орунуна бузла жаудурдунг!

Алай къалды жоюлмай, аумагъанлай
Къыралны, азатлыкъны кёк береги.
Не юшюмей, неда къуу болмагъанлай
Къалгъанды халкъымы таза жюреги!..

4

Харунну юч жашы урушха кетип,
Кеси къалгъан эди Холам боюнунда.
Ол урушну къыйматын биле эди,
Хорлау кюню тура эди оюнда.

Дых тауну башында къара туманла
Кибик, чулгъана, ёте элле кюнле.
Узакъ тюзледе, от салып душманла,
Кюе эдиле кёп шахарла, элле.

Кюе элле, Харун кюйчу кюнледе
Этген отну кесеулери кюйгенча.
Бозгъул тютюнлери чыкыгъан кюлледе
Сабийле кюйюп, къыяма келгенча!

Харун тауда жашлары этер ишни
Этип тура эди, къартма демейин.
Жылла, жарсыу таркъайтсала да кючню,
Жыллагъа, къайгъыгъа да бой бермейин.

Къартланы жыйын этип, жыйын башчы
Болуп, элине бичен чала эди.
Уруш отунда эдиле юч жашы,
Санлап бирде къагъытла ала эди.

Бир жолда, дуру аягына чыгып,
Артха къайтханынлай, анга къагъыт
Бердиле. Аны жазмады жашчыгы.
Башха зат болду аны къолундагы.

Волга жагысында фронтда жашы
Ёлгенин билдирди ол къагъыт къартха.
Кетди аны илячини ажашып,
Ёмюрде да келалмаз кибик артха!

Солтанбек, къуругъан сууча, думп болду,
Эрип кетгенча бийик сыртны къары.
Бутакълары кюйген терекча болуп,
Эринлерин къаба къалды къарт Харун.

Энди жашыны бетин ёмюрде да
Кёрмез, къарамаз аны кёзлерине.
Таула къара болгъанча кёрюндю да,
Болду буз салгъанча эринлерине.

Жай кюн да жарытмагъанча, дырын да
Ийис этмегенча болду да къалды.
Уруш кыйнай эди халкъны барын да,
Ол кюн да иги болмаз жара салды.

Харун, сын ташча болуп, бираз турду,
Кеси атын да унутханча болуп,
Дагыда башлады жангы дуруну,
Чалгы сапха гам этип эки къолун.

Кёп ачыу, кыйынлык да сынай келди,
Ол кюнден ауур жарсыуу болмады:
Кесинден эсе суйген жашы ёлдю!
Алай Харун ол кюн да жилимады!

Жилимады! Жашау жаханым болгъан
Кибик кёрюнсе да, салды дуруну.
Не бек кюрешсе да къараргъа алгъа,
Жиляр кюню келирин билмей турду!..

5

Не къартла да тюшде да кёрмеген зат
Болду, къар орунуна къан жаугъанча,
Палах асды отуна къара къазан,
Таула бир бир юслерине аугъанча!

Эшитилмеген, сакъланмагъан зат болду!
Не къан жауду, не къан жауду таулагъа?
Жюреклери кир къоркъакълыкъдан толуп,
Фронтдагъы жашларыбыз жаулагъа

Къошулупму къалдыла, аналары
Чачларын жыртып жилярча элдеде?
Алай алдап къойдуламы тауларын?
О, уялмадыламы ёлгенледен?

Угъай! Фронтда жашланы ёнлери
Туманла, отла ичи бла жете:
«Къаныбызны, жаныбызны да берип,
Турабыз биз, ачы къазауат эте,

Къазауат эте совет власть берген
Жашау ючюн! Къаныбыз да ырхылай
Барады, жыгъылабыз кюйген жерге,
Санларыбызны къурч танкла бурхулай!

Биз ёлсек да, къырылсакъ да, къалмайын,
Тауланы бетин жоймабыз барыбыз!
Башкеслени сёзюне ийнанмайын,
Жашагъыз, чыдагъыз, аналарыбыз!

Эшитемисиз? Бу сёзлени ёлгенле,
Саула да айтабыз отну ичинде!
Бизни ёсдюрген эдиле тау элле,
Эшитигиз: ёлебиз къырал ючюннге!

Ёлгенле, жер тюбюнден кыгчырабыз:
Къызыл байракъ ючюн ёлюп турабыз!
Саула кыгчырабыз отну ичинден:
Кертибиз къыралыбызны ишине!

Таулуланы кыыстар буйрукъ бергенле,
Аланы тарладан сюрюп келгенле,
От жагъалада отну ёчюлтгенле,
Сабийлени кечегиде элтгенле,

Фронтлада тургъанлайын жашлары,
Аналарын сюргенле узакъ жары!
Нек эшитмейсиз урушдагъы ёнлени?
Нек тергемейсиз анда ёлгенлени?

Къайдан чыкдыгъыз, балчыкъ жугъу бола,
Палах, палах жиберген машинала!
Фронтлада ёлгенлени къанлары
Тыялмагъан терслик машиналары!»

О, уруш ичинден келген ауазла!
Не болгъанын билмегенлейин, ала
Жоюлмадыла, къара кёмюр бола,
Совет власть ючюн ёлдюле ала!

Энди билеме, билеме: ийдиле,
Билеме мен, билеме: жибердиле
Ол машиналаны халкъны жаулары:
Анга шагъатдыла бийик тауларым!

Къызгъан темир кибик сёзле бла да,
Къурч къамача кирлик сёзле бла да
Айталмазса ачыуун ол кюнлени,
Жерге кебин салынмай киргенлени!

Алай эки ауузу барды къаманы:
Бири бизге ауур жарала салды,
Экинчиси – ол бизни ургъанланы,
Жара салып къоймай, башларын алды!..

...О, мартны сегизинчиси, сабийле
Аналарын къубултуучу кюнлери!
Ол кюн, жансыз, отсуз къалып тау юйле,
Анала, сабийле кетдиле кери!

Байрамны орунуна жияу болду
Ол кюн таулу сабийлени барына!
Вагонланы ичи сарнаудан толду,
Кёз жашла саркъдыла мартны къарына.

О, мартны сегизинчиси! Фронтда
Тюшген жара тапларыбызча къалдынг.
Ленин чыгъаргъан эди бизни отдан,
Терслик бизни экинчи отха салды!

Харун ол кюн гулоч таягъы бла
Минди малланы элтиучю вагоннга,
Къатыш бола, кинолентача бола,
Сау жашауу кёрюнюп къалды анга.

Жашы кюл болгъанды, фронтда ёлюп,
Къыралы ючюн аямайын жанын,
Къарт атасы барады кёчюрюлюп,
Болушмай жашыны тегюлген къаны!

Эшелон тебиреди. Таула жияяу
Этген кибик, олсагыат жауун жауду,
Къап-къарала болуп къалгъанча къыр, тау,
Тийреле эшитдиле ачы жияяуну.

Ах, таула артха къала башладыла!
Жауун эрите март кюнюню къарын,
Къарады да таулары башларына,
Ол кюн жияды жияямаучу Харун!..

Жияды ол, сабий жиягъаныча,
Жюрегин, кез жашларын да тыялмай,
Жияды, чыдам табалмай, алгъынча,
Адамладан, тауладан да уялмай!

Артда къалдыла таула, агъачла да,
Харун кече-кюн жүрюген жоллары,
Ол, арыгъанда, олтургъан ташла да,
Ёлген ахлуларыны къабырлары!

Артда къалды эли таула ичинде,
Къар кече ол терк секирген къая да,
Ала жан аямай урушхан кюнде
Негерлери ёлюп жатхан къала да!..

Алай келди жияр кюню Харунну,
Жашыны тап-таза къаны тыялмай.
Жияды, жияды, таула къарына
Къарап, адамдан, таудан да уялмай!..

6

Къарны тубюнде баргъан сууча, тунукъ –
Жарсыуубуз! Орта Азияда биз
Билмейин туугъан жерни унутууну,
Ёлсек да, аны кюсей ёлгенибиз!

Ол бушуу, башы булутлагъа кирген
Къап-къара тау кибик, уллу болгъанды.
Бар ёмюрледе адам улу керген
Палахланы барын артда кёйгъанды.

Тау аугъанды халкъыбызны юсюне!
Саула ачдан ёлгенлени асырар
Кюч тапмай тургъанларын ал эсинге!
Бизге кёмюрча кёрюне эди къар.

Угъай, унутулмазла аллай кюнле!
Аланы бир халкъгъа къадар бермесин!
О, жерлеринден къысталып ёлгенле,
Сиз кёргенни бир инсан да кёрмесин!..

...Къартлыкъ да, жарсыу да инбашларындан
Басып, жашай эди Къыргъызстанда
Харун, Холамда кибики, ташларына
Олтура Исси-Кёлню жагъасында.

Анда да адамла жашай эдиле,
Хар бир жерде да бар иги адамла.
Ала бизни къонакъ кибики кёрдюле,
Биз кёрген палахны ангыладыла.

Иги адамла – жашагъанла анда –
Гыржын, жылы сёз да аямадыла,
Ала бизге, биз хатагъа кълалгъанда,
Не ишибиз барды деп къоймадыла.

Къыргъызлы къарт, Харунну жарсыууна
Эс бурмай, не да бол деп къоймагъанды,
Оруслу къарт бергенди аш-сууундан,
Бири да таулуну къыйнамагъанды.

Къыргъызланы халаллыкъын унутсам,
Харам болур мен ашагъан гыржыным.
Къыргъыз халкъы, насыплы жаша, бол сау!
Ёмюрге ыразылай кълалыр жаным.

Ётмегинг, жырынг ючюннге да сау бол,
Чууакъ кёгюнг, акъ тауларынг ючюн да,
Жауунунг, къларынг ючюннге да сау бол,
Исси-Кёлню кёк суулары ючюн да!

...Харунну эки жашы да, аскерден
Кълайтып, ишлей эдиле колхозда
Исси-Кёлде, ол берекетли жерде.
Харун жарсымады, гыржыны аздан.

Дунияда къарынынг тойгъандан сора зат
Кёпдю. Харун, Исси-Кёл тауларына
Къарап эрттенликде, не ашхам болса,
Термиле эди Холам тарларына.

Къарап тургъанынлай къыргъыз таулагъа,
Анга Кавказ таула кёрюне элле,
Къарланы ийисин кёл жагъалагъа
Холамдан алып келген кибик желле.

Ол, кёзлерин къысып, сагъыш этгенде,
Кёре эди атасыны арбазын,
Кёре эди, таш юсюне чёкгенде,
Бызынгы къаяларыны арасын.

Аны къанын, тенглерини къанын да
Холамыны жери жутуп къалгъанды.
Харунну хайт деген жаш заманы да
Чапхыч ат белинде анда озгъанды!..

Къарынынг токълукъдан сора затла жерде
Кёпдюле, азатлыкъча, сыйлы затла,
Намысча, бийиклей къалгъан ёмюрде.
Ала – бир ёчюлмейин жаннган отла!

Андан кете эди туугъан жерине,
Къанатлы болуп, Харунну жүреги,
Кёп кечеледе тюшюнде кёрюне –
Сабийлигини андагъы тереги.

Энтта ол, жаш болуп, Бабугент аллы
Жолну ат бла терк чабып баргъанча
Кёрюндю да тюшюнде, келин алып
Бара, ызларындан жыйын къуугъанча!..

Дунияда къыйынлыкъланы ичинде
Къартлыкъ, ауруу деген затла бардыла.
Жигитни, къартлыкъ айырып кючюнден,
Ауруула борбайындан аладыла.

Харун къарт болду, ауруду. Аны да
Жаш кюнлерини суху аты кетди
Холам жайлыкъларына. Харунну да
Ашхам къарангысы, къарала, жетди.

Къартлыкъ, ауруу жүгенинден тутдула
Энди аны кючден баргъан атыны,
Бийикде учуучу къушун атдыла,
Тюшер кибик, окъ тийип къанатына.

Къылычны сызгъыртып сууургъан къолу,
Кючсюз болуп, къымылдаялмай къалды.
Къаягъа ёрлеучю бутла къуу болуп,
Харун тешек азаплыгъындан талды.

Нарт къалагъа акъ аскер жууукълаша
Келгенича, келген ёлюмню кёрдю,
Аны ургъан акъ офицерге ушап,
Келген ёлюм сууукъ хапарын берди.

Нарт къаладан, къылычланы суууруп,
Секирип чыкъгъанча чыгъалмазлыгъын
Билди Харун, тауларына баш уруп,
Къаядан секирип къутулмазлыгъын!

Энди анга – кюч да жокъ, кюреш да жокъ,
Ахыр жингиригинден ауду жолу.
Жоялмайын къойгъан эди душман окъ,
Бек тынч жояр къартлыкъны къургъакъ къолу!

Узакъдан келген тунукъ ауазлача
Кёрюндюле сынагъан кёп затлары,
Аз жилтирей да, ёчюле баргъанча
Алгъын гюрюлдеп жаныучу отлары...

Харун эки жашын да чакъыртды да,
Ырахатча къарады бетлерине,
Сал болгъан кибик, тюзелип жатды да,
Айтды, тюрелирча жүреклерине:

«Жаратылгъанлы, болмагъанды туугъан
Жерден сыйлы. Алай къалыр ёмюрде!
Анда жолугъа къууанчха, жарсыугъа,
Ёлгенде да, жатады адам жерде.

Мен жашадым. Сынарымы сынадым,
Жашадым, умутларым толлукъ суна.
Да, энди мен къайтмазгъа жол салдым,
Жетди салыр кюн къабырыма сынны.

Жашау кетди, тауда эриген къарлай.
Киралмам энди Холамдагъы таргъа!
Жер – бары да жерди, сыйлыды.
Алай къаст этдим эски журтумда жатаргъа!

Мен мында къалама. Сиз жерибизге
Къайтырсыз. Аны кёзлерим угъай,
Жюрегим кёрюп турады. Мен сизге
Айта кетеме: къайтырсыз туугъан

Жерибизге! Мен а къалырма мында,
Жатарма Къыргъызыны къургъакъ жеринде.
Ол кёлуме тиймеди бир заманда,
Алай жатсам эди кеси элимде!

Жерине термиле ёлген – бир угъай,
Эки кере ёледи жер юсюнде.
О, къаядан кетсем эди мен, уугъа
Чыгъа баргъанлай, Холамда бир кюнде!

Элия уруп ёлтюрсе эди уа
Мени анда, атамы ёлтюргенча,
Къаядан келип, таш тийсе эди уа,
Холамдан мени бери келтиргинчи!..

Мен мында къалырма. Сюеклерими
Жыйып айланмазсыз, таугъа баргъанда.
Къабырда да унуталмам жерими!
Алай аз адам жатмайды ма мында...

«Холамым!» – дей, «Бызынгым!» – дей, кетеме,
Бетиме ура ауулуму жели.
Балаларым, мен осуят этеме:
Сиз ары, эски журтубузгъа келип,

Тохтагъаныгъызда, къазып къабырны,
Ичин ташдан толтуруп, сын таш ишлеп,
Башына салып, атабыз Харунну
Къабырыды деп туругъуз!.. Сиз тюште

Болмаса, кёралмазсыз энди мени,
Кёрюнмезле чал мыйыкъларым, бетим.
Ишими битдирип юсюнде жерни,
Энди уа мен жерни тюбуне кетдим!

Ичер ачы ичгими ичдим мында,
Татар татлы көгетими да татдым.
Заман, мени жыгып суху атындан,
Барады, мени уа чынгылдан атып!

Кегеме, саулагъа игилик тилей,
Биз кѳрген ачыуну киши кѳрмесин!
Терсле бизни юйсюз, жерсиз этдиле.
Инш-Аллах, хорлатмаз адамны эси!..»

7

Эски ачыуну бош кѳозгъадынг деме,
Тарых дегенинг тѳойюлдо кѳуу терек!
Бу назмуланы мен кюе этеме,
Кѳюйсюзлюкге кюнден он налат бере!

Кѳарангы кѳую тѳойюл халкъ жюреги,
Тюз кюзгюсюдо кѳууанчны, ачыуну,
Биледи не болгъанын аман, иги,
Кѳыйматын татлыны бла ачыны.

Кѳарангы кѳую тѳойюл халкъ жюреги,
Анга тѳюшгендиле чексиз жарала.
Аумагъан эсе да умут береги,
Бутақлары кѳыргъандыла боранла.

Татлыны татыуун билир ючюннге,
Ачыны татыуун билирге керек.
Чыкгъаныбызда биз туман ичинден,
Кюннге алгъыш этебиз, сыйлы кѳре.

Сыннган кѳошун тѳойюл халкъ кѳрген хата,
Унутуп кѳоярча, багушха атып.
Ол келгенди, кюню кѳан жугъу бата,
Алай ахыр жукъланмагъанды оту.

Бюгюн аны кенг жара тапларына
Кѳарап, ѳтген чынгылларын кѳреме,
Жукъланмагъанлай жаннган отларына
Энтта баш урама, салам береме!

Халкъны жарсыуу тѳойюлдо тот темир,
Жарасыды кѳпге тѳзген жюрекни.
Чапыракъсыз кѳалгъан турукъну кѳрюп,
Ангыларгъа боллукъду кѳк терекни.

Не уллу зулмучудан да гитче халкъ
Кючлюлюгюн бизге тамам билдирди,
Не уллу зулмучудан да гитче халкъ
Кёп жашагъанына шагъатлыкъ берди!..

Къыйын жыллада бизни адамланы
Кётюрген ауур жюклерин айтмасакъ,
Биз тыншча кёргюзтсек ныхыт жолланы,
Мындан ары да болалмаз эдик сакъ.

Совет адам кёрген къыйынлыкъланы
Жашырсакъ, такъыр этер эдик жанын,
Биз алай эниш, кем этер эдик аны,
Гупшурчукъ этген кибик пелиуанны.

Къыйынлыкъла юйретелле эрликге,
Къурч да, билебиз, чыныгъады отда.
Акъ къара болмаз, къара дегенликге,
Ат белинде ёсген жыгъылмаз атдан.

Къыйынлыкъны кёзюне тюз къараргъа
Къоркъакъла базмайла. Бизни юйретди
Ленин боранда да батыр барыргъа,
Ол тюзлюкню осуят этип кетди.

Къыралыбыз, кюйсюзлюкню, терсликни
Сынап къыйналгъанлыкъгъа, алгъа барды,
Кесине байракъ этип эркинликни,
Урушда кючлю жауланы хорлады!

Харун, сен сынай келген затла – бары
Къыйынлыкъладыла, халкъым сынагъан,
Жуууп кетмезча заман жауунлары,
Кертилип къалдыла ала сынлагъа.

О, Харун! Эрлигинг да – эрлигиди
Халкъымы, чыдамлылыгъынг да – аны
Чыдамлылыгъыды. Аман, иги да
Кёре, чыдады башындан дунияны!

Жюрегими жартысы къабырынгда
Къалгъанчады, Исси-Кёлню боюнунда.
Къарайма тауларыбызны къарына,
Сени жарсыуунг кетмейин оумдан.

Чегемде, Бызынгыда, Къашхатауда
Жангы юйледе от этилгенине
Къууана, энтта ауушладан аудум,
Къарай жангы кюн чыгъа келгенине.

Харун! Тауларыбызгъа къайтханбыз,
Санга эшитдирдими къабыр топуракъ?
Дых таугъа сенден да салам айтханбыз.
Тёпеси, ол сен кёргенде кибик, – акъ!

«Хорлатмаз адамны эси!» – дегенинг
Керти болгъанына машалла болсун!
Ол жазылып къалды кёлюмде мени.
Ол сёз, тау кибик, агъаргъанлай турсун!

Къайда болса да, терсликни тюрсюню
Бирчады. Энтта терслик излегенле,
Туманнга бурабыз деп чууакъ кюнню,
Урдурабыз деп къанлы уруш желле,

Кюрешедиле, тохтамайын, жерде
Турады тютюн ийиси ургъанлай.
Тынчлыкъ жокъду! Жалан жатханла жерде
Къайгъысыз болурла, ёлюп тургъанла.

Алай ийнанам, къайгъы ичинде
Жашауну кёк тереги турур ёсюп!
Харун, къатлайма сёзюнгю кёп кюнде:
«Инш-Аллах, хорлатмаз адамны эси!»

1946–1962 ж.

ТАРЫХ ТАМЫРЛАРЫБЫЗ

Халкыны тарыхында болгъан не уллу ишни да айтып, ачыкъ этип, башха тёлюлеге ётдюресенг, аны къууанчы, жарсыуу, махтаулугъу, ачыуу, ол берлик жашау дерсле да унутулуп къаладыла. Темуккуланы Биязуркъаны жашы Борис малкъар халкыны тарыхын жазыуларында сакълагъан, аны ары дери аз сагъынылгъан бетлерин бизге ачыкъ этген адамды.

Ол Тёбен Малкъарда Темуккуланы элде 1942 жылда туугъанды. Ары дери уа атасы Биязуркъа, Уллу Ата журт уруш башланганлай, ары чакъырылгъан эди. Болсада анга къадар башха жазыу буюргъанды – урушха атланган жашланы элтип баргъан машина жолда баш тёбен айланып, къыйын жарала тюшюп, ол жашланы бир къауумун аскерден эркин этгендиле. Темукку улун да алай.

Малкъар халкыны сюрюн жолуна салгъан кюн Борисге тамам эки жыл толгъан эди. Биязуркъаны юйюрю, поезд бла оналты кюн келип, 24 мартда Къазахстанны Акъмола областыны Макинский районуну Степное элине тюшгенди. Аналары Эндрейланы Аминат баргъан жыл май айда ауушханды. Аны ызындан – къагъанакъ къызчыгъы Баблий, андан сора уа къартла да кетгендиле. Ол ачыуланы кётюрген юйюрге къалай къыйын болгъанын не сёзле бла айтхын?

Борис анда, школда ненча класс болгъанына кёре, кезиулеп Степнойда, Капитоновкада, Макинске окъугъанды. Школну уа 1962 жылда туугъан элинде бошагъанды. Ызы бла Иваново шахарда энергетика институтха киргенди. Аны 1968 жылда бошاپ, эки жылы Тау Артында инеженер-теплоэнергетик болуп ишлегенди. 1970 жылда уа аны КъМКЪУ-гъа устаз этип алгъандыла. 1981 жылда Борисни Къабарты-Малкъар къырал агромелиоратив институтха (бусагъатда В. М. Коков атлы аграр универститет) кёчюргендиле. Бусагъатлада Темуккуланы Борис – техника илмуланы кандидаты, доцент – анда ишлейди.

Хар бир адамны да Аллахны, халкыны, кесини аллында энчи борчлары барды. Аланы хар инсан кеси сайлайды. Борисни ол жаны бла жюгю башхаладан эслерча ауурду – ол, малкъар халкыны XIX–XX ёмюрледе жашаууну юсюнден иги кесек документли иш жазгъанды. Ол уллу хазнады билгеннге.

1990 жылда, малкъар халкыны излемине кёре, Къабарты-Малкъарны Баш Советини Президиуму бегими бла 1942 жылда Черек районда болгъан зорлукъну тинтген комиссия къуралгъанды. Ол эки жылдан артыкъ заманны ишлегенди. Аны членлерини борчлары – ол Саутуда бла Глашлада болгъан, оюмгъа сыйынмагъан артыкълыкълкыны юсюнден керти билдириу эди дуниягъа. Темуккуланы Борис да ол

комиссияда болганды. Аны халкыбызны тарых жолунда атламлары алай башлангандыла.

«Черекская трагедия» (1994) – жүреклени эритген китап (аны авторлары Азаматланы Камил, Темиржанланы Махти, Темуккуланы Борис, Тетууланы Алим эм Чеченланы Исмайыл) – республиканы ара архивинде, Къырал къоркъуусузлукъну, Ич ишле министерствону, Партияны Къабарты-Малкъар обкомуну, Совет Союзну къоруулау министрствосуну, Совет Аскерни къырал архивлеринде тапхан къагъытлагъа кёре жазылганды. Анда бу зорлукъга къатышханланы, сабий, тамата болуп да жоюлганланы атлары белгили этиледи.

2004 жылда Борис тарых жолда тинтиулериинде жангы атлам этгенди – «Семь дней одного века. 27 ноября – 5 декабря 1942 года» деген китабын чыгъарганды. Анда ол «Черекская трагедия» деген жияу китапда болганга жангы шартла къошханды. Архив къагъытланы андан ары тинтип, ол къыямадан сау чыкыган адамланы табып, аланы айтханларын да кийиргенди ары. Темуккуланы Борис Саутуда бла Глашлада болган ачыуну керти, алдаусуз бетин тарыхда бир заманда тас болмазча этгенди.

Бу темагъа Борис 2017 жылда да жангыдан къайтханды – аны «Черекское ущелье. 1942» деген эки томлу китабы ол башында сакъынылган комиссия къараган документледен къуралганды. Анда беш жылы жетмеген, алай а ол адам эсине келтирмезлик артыкълыкъны сынаган сабийлени тизмелери окъуна эллиден атлайды. Ол шарт а дуния башында жашаган бир инсанны да сансыз къоймазлыкъны кертиди.

Малкъар халкыны жашау болумун, къылыкъ хунерин да ачыкълагъан «Балкарская общественная колесная дорога» деген китабын Борис 2008 жылда басмалаганды. Анда Терк областны Нальчик округунда Малкъар черек, Холам черек, Бахсан, Чегем сууланы жанлары бла тау ауузлада арба жолла къалай ишленгенлерини юсюнден айтылады.

Китапха жазган ал сёзюнде автор 1893 жылда июньда Кашхатаудан Четег элге дери элтген жолну анга деп бёлюннген энчи комиссия жалчытыугъа тийишли кёргенин айтады. Ол жолгъа айтхандыла Малкъар жамауат арба (чарх) жол деп. Бусагъатда ол ишни къайгысын ким кёргенин айтыр адам не хазна табылсын. Темуккуланы Борисни тинтиулерине кёре, Малкъар жамауатдан юч адам тири къатышхандыла бу магъаналы ишге: Абайланы Асланмырза, Кюйгенланы Геуюрги, Темуккуланы Умар. Алагъа «дорожные доверители» дегендиле. Сау тогъуз жылны ичинде кюрешгендиле ала халкъларына керек бу тюрюлю жумуш бла. Кюч-къарыу къолларында болганланы, эллилени, ол затха къыйынлары киргенлени да эсли адамлагъа кёп кере кеслери этген оюмну тюзлюгюне ышандырыгъа тюшгенди ол.

Кертисин айтханда, ол кезиуде ол бек кыйын иш эди – ахчаны айтмай кыйсанг да, жаланда кыя ташланы атдырыгъа кереклиси чакълы бир лагъым тапхан окъуна нени тута эди?! Алай а, жолла хайырланылып башлагъандан сора, юч жыл озуп, ол адамланы, жамауат ахчадан урлагъан этгендиле деп, терслегенле чыккыгъандыла. Ол жалгъан дау, бош жерде чыккыгъанлыкыгъа, хунерли, жамауат кыйгысыын кйрген адамланы кьадарларын кыалай тюрлендиргенин айтады Темуккуланы Борис бу китабында. Аллай шартла бола келгендиле жашауда. Жарсыгъа, бюгюн да айтыладыла керексиз жерде даула иш этгеннге. Этмей, ауанагъа бугъуб а кыалай тургун? Китап тарыхны юсюнден эсе да, анда инсан кылыккыны ачыкъланыуу кйп затны юсюнден сакыш этдиреди.

Темуккуланы Борисни «Спецпереселенцы» деген китабы эки кере чыккыгъанды басмадан: 1997 жылда эки том эм 2009 жылда юч том. Алада бары беш тау ауузну кйчгюнчюлюкню сынагъан адамыны аты, жыл санлары да жазылыпды. Ол санда – анда туугъанланы да. Тизмеле юйюр-юйюр, алфавитге кйре барадыла, 1957 жылгъа дери ауушханлары, сау кыйтханлары да эсге алынып. Бу уллу ишни этер ючюн, кыаллай бир заман, кыарыу-кюч, тйзюмлюк да керек болгъанын айтхан кыйынды. Быллай уллу тарых магъаналы иш Темукку улун дери киши да тындыралмагъанды. Аны бетлеринден унутулгъан адамларыбызны атлары мудах кыарайдыла. Аны ал сйзюнде автор кйчгюнчюлюкню атына «алам бушууу» дейди. «Ол зарауатлыккыны хатасындан дунияларын алышханланы сау этер онг жокъду, алай а аланы эде тутуу сау адамланы борчларыды. Эде турса, йлген да сауду. Тарых тамырларын тас этген халкыла жокъ болуп кетедиле. Обаланы юслеринде эсертмеле йлгенле ючюн салынмайдыла, ала саулагъа керекдиле», – дейди ол.

Автор бу китапны мингле бла саналгъан, зорлуккыну ууундан йлген кйчгюнчюлеге эсертме этгенди. Аланы бек биринчилери темир жолну жанында кебинсиз, кыабырсыз кыалгъанларын да автор уллу ачыу бла белгилейди.

Автор дегенде, Темукку улу алай айтады: «Китапны тышында мени атым жазылып тургъанлыкыгъа, муну жюзле бла адамла жазгъандыла – ол архивде карточкаланы толтургъанла. Бу халккыны эки кюннге этилген переписиди. Мен а жаланда ахыр колонканы толтургъанма – ол адам реабилитациягъа дери жашадымы, кыалдымы деп, аны», – деп жазады. Кертиди, ол документлени жарашдыргъанла кйп тукъумланы, адамланы атларын тюз жазмагъандыла, алай а асламысында, жюрек ангылап, кйз тохтап, излегенибиз табылады. Сйз ючюн, Кйнденленде Атталары бир заманда жашамагъандыла. Анда Атайланы тукъум Атталары деп кетгени жарсыулуду. Аллай шартла дагъыда бардыла.

Айланган, жюриген жеринде Темукку улу кѐп зат эшитгени ишексизди. Сау болсун, ол затла унутулуп кьалмазча, ол «Озгъан ѓмюрню хапарлары бла назмулары» деген китапны хазырлагъанды эм 2013 жылда басмалагъанды. Ары совет заманда идеология чекле кьоймай, айтыргъа, жазаргъа да жарамгаъан темагъа аталгъан чыгъармала киргендиле. Алай чек салынганлыкьгъа, ол чыгъармала бирден бирге айтыла, кѐчюрюле, дефтерледе сакълангандыла. Анда ислам дин бла байламлы кѐп сейир зат барды – «Хусейинни китабы», Мухаммат фйгъамбарны (А.с.а.б.) юсюнден таурухла, ислам динни фарызлары, Совет Союзну заманында жазылгъан башха тематикалы назмула...

Китапны ал бетинде эки ушагъыулу тиширыуну суратлары бардыла. Ала Темуккуланы Аскерни кызы Шахидат бла Мухажирни кызы Келиматдыла. Китапны ѓзеге ала сакълап тургъан дефтерледен кьуралгъанды. Аланы ким, кьачан жазгъаны белгисизди. Болсада Борис акъыллы иш этгенди, аланы басмалап: ол иш бла кьорешген алимле, адабият тинтиучюле кеси оюмларын айтырла. Мен эслегенден, анда «Ѓлмекликни халындан», «Жаханымни халындан» деген назмула Мѐчюланы Кязимни ауазын сакълайдыла.

2015 жылда Темуккуланы Борисни «Под сенью гор: взлеты и падения» деген аты бла эки томлу китабы чыкьгъанды. Ары, XIX ѓмюрден башлап, Малкьарны тарыхында ыз кьойгъан, Беш да Тау элге белгили болгъан адамланы кьадарлары киргендиле. Биринчи томда автор, айтылгъан, жазылгъан шартлагъа таяна, малкьар халкьны XIX ѓмюрню ахырында – XX ѓмюрню башында жашагъан белгили адамларыны, аланы этген ишлерини юслеринден аналитика халда оюмлайды. Кѐплени тукьумлары айтылады мында, суратлары да бериледи. Экинчи томда уа биринчи бетле 1928 жыл бла башланып, ахыры уа 1941 жыл бла бошалады. Китапланы ахырларында анда сагъынылгъан адамланы атлары, китапда бетлери да белгиленип, алфавитге кѐре тизилип бериледиле.

Темуккуланы Борисни «Пробуждение» деген китабы 2016 жылда чыкьгъанды. Анда кьул бла бий айырылгъан заманланы юслеринден айтылады. Россейде ол 1861 жылда болгъанлыкьгъа, бизде ол бегимле 1866–1867 жыллада ишлеп башлагъандыла. Китап ол жыллада Малкьарны тау жамауатыны кьайгъылары бла байламлыды.

Темуккуланы Борисни «Къатышла» (2017) китабы кѐп жанрлыды. Ол ары Малкьарда болгъан ишлени юслеринден халкьда жюриген хапарланы жьйышдыргъанды. Аланы араларында керти, ѓтюрюк да болур, автор окьуучуну ийнандырыргъа кьорешмейди, эшитгенин баям_лайды ансы. Зарлыкь кѐплени кьарамларын тюрлендиргенди. Бу китапда хапар айтханла да андан ююшлю болгъанлары эсленеди. Жарсыугъа, халкьда атлары сый бла айтылгъанланы эниш этерге сюйгенле не заманда да табыладыла. Махтау алагъа жетмей кьалгъандан

болур, алай а халкыны тарыхын хар бир адамы да жаздырмайды, аны энчиле этедиле. Автор ол затны эслеген болур, «Къатышла» деген ат китапха бирда тап келишеди.

«Терсни-тюзню сюзе турмай, мени аллай эркинлигим да, онгум да, билимим да жокъду, мен Малкъар ауузда болгъан ишлени юсюнден халкъда жүрюген хапарланы жыйышдырырга жүрешгенме. Адамла, аланы кёбюсю бюгюнлюкде дуниядан кетгендиле, жаннетли болсунла, эслеринде къалгъанларыча, кеслери кёргенлерин, эшитгенлерин айтадыла. Мен кеси аллыма къоша-къората айланмагъанма, адамланы 30-25 жыл мындан алгъа айтхан хапарлары жазылгъан къагъытларымы алып, халатларын тюзеталгъанымча тюзетип чыгъарама. Адамланы айтханларын, асыры ашыкыгъандан, кысхартып жазаргъа тюзгенди. Бу хапарланы басмаларгъа эсимде да жокъ эди, алай бюгюнлюкде 75 жыл мындан алгъа къатышланы къалай башланнганы бла арты неге келгенин жаш тёлү билсе, хата болмаз эди деп чыгъарама бу китапны», – деп жазады ол аны ал сёзюнде.

2019 жылда Темукку улуну «Отдельная 115-я кавалерийская дивизия. Безвозвратные потери» деген китабы чыкыгъанды. Анда автор ол сермешледе жоюлгъанланы барыны да атларын береди. Аны юсюнден кеси да былай жазады: «115-чи Къабарты-Малкъар кавалерист дивизияны къадары жигитликден бла бушуулукъдан къуралады, ол республиканы тарыхыны жарыкъ да, къара да бетиди – жүзле бла жаш адамла (ары 40 жылдан таматаланы алмагъандыла) ёлгендиле анда, уруш эбине да тюзюннгюнчю...» Аны сылтауу уа – танклагъа, иги сауутланнган душманнга къажан алыкъа ушкок отну ийисин ангыламагъан, аллында кюнде сауутланнган жашланы сюегенлериди...

Бу биз башында санагъан китапла 2020 жылда алты том болуп чыкыгъандыла. Аланы барысын да бирлешдирген бир зат барды – китапларыны баш жигити малкъар халкъды. Былайда китапланы асламысы аны кеси хакына чыкыгъанларын айтыргъа керекди.

«Халкъым деген хан болсун!» деп, алгыш-тилек барды миллетде. Ол Темуккуланы Борисни юсюнде толса, тюз боллугъу хакъды.

КЕРТИЛАНЫ Сакинат

ТЕМУКУЕВ Борис

**ЭШЕЛОН
«СЕВЕРНЫЙ КАВКАЗ–455»**

Дороги большинства людей начинаются с родного порога и заканчиваются у кладбищенских ворот.

В субботу 8 марта 1944 года, в 991-й день войны, начался поворотный день в истории балкарского народа. Теперь на многие годы его имя предадут забвению. Оно не будет упоминаться в официальном перечне народов ни в печати, ни устно. Позже о событиях этих лет будут писать кратко и казенно: «В марте в результате нарушения социалистической законности балкарцы были переселены в районы Средней Азии и Казахстана». Законность нарушалась потому, что она была в руках одного человека. Он делал и толковал законы обо всем по своему усмотрению. Не было закона, который бы он не мог нарушить.

В 26-ю годовщину Рабоче-крестьянской Красной армии тронулись со своих мест чеченцы и ингуши, позже об этом в Большой Советской Энциклопедии напишут одну строчку: «В 1944-м Чечено-Ингушская АССР была упразднена».

Несколько раньше было «допущено нарушение ленинской национальной политики и ликвидирована Карачаевская автономная область; карачаевцы переселены в различные районы Казахстана и Средней Азии».

Берия 11 марта 1944 года писал Сталину: «НКВД докладывает, что операция по выселению балкарцев из Кабардино-Балкарской АССР закончена 9 марта. Погружены в эшелоны и отправлены к местам нового поселения в Казахскую и Киргизскую ССР 37 103 балкарца, кроме того, арестовано 478 человек антисоветского элемента. Изъято 288 единиц огнестрельного оружия. Заслуживающих внимания происшествий во время проведения операции не было...»

Для обеспечения порядка и охраны в горных районах Балкарии временно оставлены оперативно-чекистские группы с небольшими войсковыми командами».

В тот же день Берия издал приказ № 76-5000/33: «Организовать в ряде районов оперативные группы с войсковыми гарни-

зонами и мобилизовать все силы на ликвидацию действующих 7 бандгрупп (89 человек) и 14 банд-одиночек.

Наркому внутренних дел Северо-Осетинской АССР Текаеву принять участие в ликвидации банд в Лескенском, Урванском, Черекском районах, граничащих с Северной Осетией, создать 2–3 разведывательные группы, обеспечить охрану продовольствия».

Нальчик стоит в стороне от главной железной магистрали Ростов – Грозный. Самый большой железнодорожный узел на территории республики находится в городе Прохладном.

Из Нальчика 8-9 марта 1944 года, где раньше никогда не видели вместе столько паровозов и вагонов, эшелоны шли до станции Котляревская и выходили на главную магистраль, откуда им открывался путь на Ростов и Грозный. Составы поворачивали на юго-восток в сторону Грозного. Никто из пассажиров не имел ни малейшего представления о том, куда везут, но знали, что на их головы свалилась большая беда.

Поезда шли, оставляя за собой грязный шлейф из пара и дыма, по дороге, уже омытой слезами многих несчастных. Проехали Беслан, расположенный в 23 километрах от Орджоникидзе, бывшего Владикавказа, в недалеком прошлом столицы Горской АССР, где было сказано столько хороших слов о будущем народов Северного Кавказа.

Поезда проходили Грозный (тот самый, куда так рвались немцы, но не прошли), узловую станцию Гудермес и выходили на линию Кизляр – Астрахань. Покидал пределы бывшей Горской республики четвертый по счету народ из тех семи, которые некогда составляли его – это мертворожденное образование. Оставшиеся народы Северного Кавказа затаились в страхе. Они-то знали, что покидающие не более виновны, чем оставшиеся. Не было гарантии, что эти же вагоны завтра не вернуться за ними.

Путь переселенцев, а точнее – спецконтингента, лежал через Дагестан. Боевые действия шли сравнительно далеко от границ этой республики. Народам, ее населяющим, приписать предательство, прямое сотрудничество с врагом было сложнее. Но от этого дагестанцы не чувствовали себя в большей безопасности, чем остальные народы Северного Кавказа.

Поезда покидали Кавказ. Впереди простирались степи. Всего полтора года назад главная газета страны «Правда» писала в передовой статье: «Сейчас внимание нашего народа, народов всего мира обращено к Северному Кавказу. Грозные тучи нависли над его снеговыми горами и предгорьями, над ущельями и долинами, над бескрайними степями. Кровью окрашены воды быстрой Кубани. Дым пожарниц вздымается над станциями и

аулами... Северный Кавказ – страна солнечного сияния, богатой почвы, горных сокровищ. Впервые за все свое историческое существование вздохнул свободно Северный Кавказ, когда братски объединившиеся его народы во главе со старшим братом – русским народом – сбросили в упорной борьбе всех угнетателей, всех притеснителей, когда на всем пространстве Северного Кавказа вместо слов брани и угроз, племенной ненависти и родовой распри стали звучать слова согласия и дружбы.

Под защитой сталинской Конституции народы Северного Кавказа твердо и прочно осели на своей земле, вышли из бесплодных каменных теснин на простор степей и равнин, на приволье предгорий. Каждый народ свободно заговорил на своем родном языке и на всех языках выразил глубокую патриотическую любовь к своей Родине.

Тускло мерцала в старые времена жемчужина народов – Кавказ».

Главная газета страны и партии «Правда» тогда не скупилась на комплименты: «Враг не знает, что Кавказ был всегда страной сильных и смелых народов, что здесь в борьбе за независимость народы рождали бесстрашных борцов, джигитов, что трусость слыла всегда самым позорным преступлением.

Здесь, у подножия гор, воспитывались поколения советских людей с львиным сердцем, с орлиными очами. Никогда не станут рабами гордые народы Северного Кавказа!

Здесь старшие поколения встречали и лично знают Сталина, Кирова, Орджоникидзе. Они закладывали здесь нерушимые основы дружбы народов. Они помогли изгладить из памяти народной старые обиды, преодолевать старое недоверие».

Этот гимн северокавказцам восторженно отмечал: «Каких людей, бесстрашных борцов за Советскую Родину, вырастил Северный Кавказ! Лучшие его люди, принадлежащие к разным горским народам, братски сражаются в общих рядах родной Красной армии».

Первая газета страны не скупилась на похвалу: «Жители северокавказских равнин и горцы! Великими и героическими традициями овеяны горы Северного Кавказа. Отважные и бесстрашные предки смотрят теперь на своих сыновей и внуков. Не щадили своей жизни отцы, деды и предки, чтобы отстоять свободу и независимость своей земли, своих гор. Потомству своему передавали они завет мужества и боевой чести».

Последнее предложение выражало суть статьи: «Братья! Враг должен быть остановлен и разгромлен!».

Интересно, какими глазами теперь смотрели вслед покидающим Кавказ эшелонам духи предков с белоснежных вершин? Газеты молчали.

Впереди лежали Калмыцкие степи, но уже без калмыков. В Большой Советской Энциклопедии о них позже напишут лаконично: «В декабре в результате нарушения социалистической законности калмыки были выселены с территории республики в восточные районы страны, а Калмыцкая АССР упразднена (27 дек. 1943)».

В Астрахань, до которой от Нальчика 660 километров, при-были через два-три дня, ибо средняя скорость на всем пути сле-дования составляла около десяти километров в час.

С этим городом связан один любопытный эпизод-легенда. Жители части Черекского ущелья, а их вывозили 9 марта, еха-ли в последнем, четырнадцатом эшелоне. Они помнят, как по-езд остановился прямо на волжском мосту. В головы многих взрослых одновременно пришла неутешительная мысль: «Нас привезли сюда, чтобы утопить».

Мысли стали высказываться вслух, поднялся галдеж:

– Нас хотят сбросить в воду!

А для беспокойства были определенные основания. В 30-х годах до балкарцев доходили слухи, что арестованных направ-ляют в холодное место, называемое Соловками, а оттуда вывозят на кораблях и топят в море. В то время еще не было железной дороги из Астрахани в Среднюю Азию через Гурьев. Ее построят позже, кое-кто из переселенцев по ней вернется на родину, ког-да кончится срок поселения. Поезда с южанами шли на север по левому берегу Волги общим направлением на Саратов через станции Ашулук, Верблюжая, Верхний Баскунчак, мимо озера Эльтон и дальше по 47-му меридиану до узловой станции Урбах, расположенной на стыке дорог направлений Астрахань – Урбах и Саратов – Уральск.

Урбах (Пушкино) находится на 1239-м километре пути, по-езда со спецпереселенцами его достигли в 11-12-х числах марта. На всем пути вдоль дороги были видны обгоревшие вагоны. От Урбаха до Саратова 91 километр. Поезда поворачивали на вос-ток и шли вдоль 52-й параллели до самого Соль-Илецка.

Между станциями Осинки и Семиглавый Мар железная до-рога Саратов – Илецк пересекала границу Российской Федера-ции и Казахской ССР. Она, проходя с запада на восток по самой северной оконечности Западно-Казахстанской области, входила в южную оконечность Оренбургской области. Оренбургская об-ласть там вклинивалась между Западно-Казахстанской и Атба-сарской областями.

На 1583-м километре была станция Уральск, которая стала примечательна тем, что от нее начиналась новая вторая «Гор-ская республика» северокавказских спецпереселенцев, которые теперь действительно «вышли из бесплодных каменных теснин

на простор степей и равнин» – на этой первой крупной станции, находившейся на территории Казахской ССР, где в свое время отцепили первые вагоны с чеченцами.

В Оренбургской области недалеко от границы (60-65 километров), на 1847-м километре пути, на узловой станции Илецк-1, эшелоны со спецпереселенцами расходились, разделяя человеческие судьбы. Одни эшелоны, в основном сформированные 9 марта, шли на север, в сторону Оренбурга, и дальше – в северные районы Казахстана, а другие эшелоны, сформированные 8 марта, шли на юго-восток, чтобы, пройдя сотню километров по южной оконечности Оренбургской области, выйти на бескрайние просторы Южного Казахстана и Средней Азии.

Поезда из Соль-Илецка шли на север до Чкалова, а дальше поворачивали на юго-восток, двигаясь к Орску. Оттуда они шли до узловой станции Карталы-1. Поезда, перемещаясь на северо-восток, выходили на линию Картала – Караганда через Табол – Атбасар – Акмолинск (Целиноград). Акмолинск находился на 3330-м километре пути балкарцев. Первые вагоны отцепили на станции Колутон, которая находилась на 3180-м километре от Нальчика. На станции Жалтыр (Джалтыр), не доезжая 108 километров до Акмолинска, была отцеплена следующая группа вагонов. Часть вагонов была отцеплена в Акмолинске, а какая-то часть была доставлена до станции Вишневка, которая находилась в 70 километрах от областного центра на Карагандинском направлении. В Акмолинске поезда резко меняли курс и шли на северо-запад через Макинск (Макинка) в Кокчетав, на конечную станцию.

Часть вагонов из Акмолинска направили в Павлодар. Пройдено 3626 километров по железной дороге. На 450-километровом участке отцеплялись вагоны от Колутона до Кокчетавы. Часть вагонов оставят в Макинке. Вдоль этой дороги, справа и слева, предстояло жить балкарцам. Ингуши и чеченцы уже обживали эти места.

Из Соль-Илецка эшелоны южного направления следовали через Актюбинск – Кандагач до Аральска, а дальше – вдоль правого берега Сыр-Дарьи через Кызыл-Орду до узловой станции Арысь-1, которая расположена на 3467-м километре от Нальчика. От станции Арысь одна группа следовала в сторону Ташкента, до которого 155 километров, а остальные – через Чимкент-Джамбул до узловой станции Луговая (3866 километров). Здесь составы вновь разделялись. Одни шли в сторону Фрунзе, до которого было 154 километра, а остальные – до Алма-Аты (4301 километр) и дальше, до Талды-Кургана. Спецпереселенцам пришлось проехать 4648 километров, чтобы попасть туда.

Первые вагоны были отцеплены в Кызыл-Орде. Оттуда до Талды-Кургана 1574 километров. Конечные станции выгрузки балкарцев – Кокчетав и Талды-Курган – соединяло между собой железнодорожное полотно длиной в 4570 километров.

* * *

О погибших на фронтах Великой Отечественной войны балкарцах сказано и написано много. Они достойны того, чтобы их помнили. Как бы ни преподносились события тех лет, они честно выполняли свой солдатский и гражданский долг по защите Родины, который никто и ни в какие времена не в состоянии отменить, и заплатили за это сполна. Войны начались не вчера и не закончатся завтра. Неандертальцы стояли с дубинками у входа в свои пещеры, ибо они охраняли не только себя, но и свое продолжение в будущих поколениях.

В чужой дом с оружием идут не благоустраивать его, а поживиться, то есть улучшить условия жизни своего племени. Если у доисторического человека племя размещалось в пещере, а территория обитания находилась вокруг нее, то к двадцатому веку кланы переросли в нации, люди переселились в довольно благоустроенные дома, а место проживания было обнесено колючей проволокой и надежно охранялась. Свободно перемещались только птицы.

Для древнего человека родиной была пещера с соплеменниками и прилегающие к ней лес и поля, а для современника – территория, окантованная полосатыми столбами. Все знают, что столбы можно переставить, а государства раздробить или объединить с другими.

Если перефразировать известное выражение о счастливых и несчастных семьях применительно к семьям военнослужащих, то можно сказать, что были несчастные и безнадежно несчастные. Одно дело, когда говорят, что столько-то человек из такого-то рода и того-то села не вернулись с фронта, жаль молодых ребят, но совсем другая картина вырисовывается, когда на тех же людей посмотреть в кругу их семьи, где они порой были единственными кормильцами.

Из нашего времени, когда 1–2 ребенка стали нормой, а при трех детях семья именуется уже многодетной, трудно представить тех «темных» людей, которые без размышлений и, не ставя перед собой дилемму современных супругов – заводить или не заводить второго ребенка, – рожали, воспитывали, а когда потребовалось защищать родную землю, со слезами на глазах, но без колебаний отправляли на фронт своих сыновей, а порой и дочерей, отгоняя навязчивую мысль, что, может, видят свое

чадо в последний раз. Эти родители честно выполнили свой долг перед страной, в которой они жили, ибо Родина всегда одна. Это та страна, где есть место тебе и отчему дому. Она как улей, здесь размещены соты и пчелы, каждая пчела знает и выполняет свою работу, а вместе – общее дело. Родина, наконец, это не только та страна, где ты живешь, но люди, с которыми ты разделяешь общие идеи.

Другое дело, как обошлось государство с родителями своих солдат. Во все времена и во всех странах государство старалось бережно относиться к ветеранам и семьям погибших солдат. Намники не в счет. Они получали звонкой монетой и сами заботились о себе и семьях. Когда семьи фронтовиков направили на восток наравне с другими, то стало ясно, что наше государство заразилось вирусом какой-то тяжелой болезни. Как выяснилось позже, это были первые симптомы смертельного недуга.

В той или иной мере война задела всех, но были особо пострадавшие. Вспомним о них. Наш печальный список по праву возглавляют шесть сыновей (Унух, Атлы, Ако, Домалай, Назир, Хасанбий) Бачиева Жандара из Белой Речки, погибших на фронтах Великой Отечественной войны в боях с немецкими войсками.

У Теппеевых Хаджи-Бекира и Фатимат из Нижнего Актопрака пять сыновей остались на фронте, а в Средней Азии умерли остальные десять человек этой семьи – сами супруги, их сын, две снохи, четыре внука и внучка.

Хучинаевы Ортабай и Суйдим вырастили шестерых сыновей. Один из них умер до выселения, а остальные – Мухажир, Жамалдин, Магомет, Юсуп, Якуб – не вернулись с войны. Родители фронтовиков умрут от голода в Средней Азии. В течение нескольких дней они оставались непогребенными, некому было хоронить.

Пять братьев Макитовых из Булунгу не вернулись с фронта. Кайтаев Оюс и четыре его брата из селения Думала ушли на фронт и сложили там свои головы.

Из Нижнего Чегема в РККА были призваны три брата Кузахметовых и, видимо, добровольно туда же ушли две их сестры, чтобы больше уже никогда не встретиться. Все они погибли.

Шесть братьев Этезовых из Гирхожана находились в Красной Армии, вернулись двое.

Гергоков Исмаил из Хулама вырастил шестерых сыновей. Исмаила арестовали до войны, и никто его больше не видел. Остальные сыновья Гергокова ушли на фронт: Суфиян, Абдуллах, Атлы и Магомет погибли, вернулись Махмут и Мухтар.

Пятеро братьев Ногаевых из Зылги воевали на фронтах, вернулся только один. Та же участь постигла братьев Малкандуевых из Нижнего Чегема – из пятерых вернулся только один.

Афашиков Датту из Былыма потерял на войне четырех сыновей. У жителя Гунделена Мусукова Патоки на фронте погибли четыре сына. У другого жителя того же селения, Узденова Салаха, сыновья Магомет, Хасан, Исмаил и Рамазан не вернулись с войны. Та же печальная участь постигла пятерых сыновей Элекуева Касыма из Нижнего Актопрака и четырех сыновей Габоева Бекира из Яникая. Не вернулись с фронта четверо братьев Глашевых.

Погибли на фронте четверо братьев Согаевых из селения Эльбрус, а их две сестры и мать умерли в ссылке, уцелел только пятый брат.

У Тогузаева Баттала четыре сына погибли на фронте, а он сам, жена и сноха умерли в ссылке, выжила только одна внучка.

Хуламханова Гитче из Хасании расстреляли немцы. Из четырех его сыновей-фронтовиков вернулся только один, чтобы отбыть 13 лет в ссылке. Они оказались преследуемыми той и другой властью, ибо все перемешалось, и нельзя было определить, где враг, а где свой. Этот уцелевший фронтовик мог повторить слова известного литературного персонажа: «Что-то неладное происходит в нашем королевстве». А в «королевстве» действительно происходили странные вещи, и не заметить их мог только несведущий человек.

Остановимся. Внимательный читатель сам сможет продолжить этот скорбный список.

О численности балкарцев, воевавших на фронтах Великой Отечественной войны, иногда приводились фантастические цифры. Чаще всего называют 15 тысяч. Легенды и умалчивания одинаково вредны.

Перед войной балкарцев было около 44 тысяч, семей – около 10 тысяч. Средняя балкарская семья состояла примерно из 4,5 человека. Допустив, что средняя семья состоит из супругов и двух-трех разнополых детей, при самых благоприятных условиях она может выставить на службу только одного человека, ибо отец и сын призывались чрезвычайно редко. Даже при таком идеальном варианте могли поставить под ружье не более 10 тысяч балкарцев. Но это завышенная цифра. Есть, наконец, больные и прочие, освобожденные от службы мужчины призывного возраста. В действительности, видимо, любая нация, даже при тотальной мобилизации, вряд ли будет в состоянии иметь действующую армию, составляющую 15 процентов от общей численности населения.

В Книгу Памяти по Кабардино-Балкарии внесено 3820 балкарцев. Они все, за исключением 140 человек, настоящие фамилии которых невозможно определить из-за сильных искажений, включены в настоящую книгу. По нашим данным, из них 33 вернулись с фронта. В Книгу Памяти их включили ошибочно. Остаются 3647 человек. Некоторые из них не были военнослужащими и погибли в республике. Встречаются повторные записи одного и того же лица по разным районам, порой с различными годами рождения. Людей этих двух категорий всего 345. Они тоже исключаются из числа погибших военнослужащих. Таким образом, из Книги Памяти в настоящую книгу включены как погибшие на фронте (*НВ) 3177 военнослужащих. Если у них находились семьи, то их записывали к ним, а если семьи не было или она не найдена, то такие военнослужащие записывались отдельной строкой. Помимо лиц, внесенных в Книгу Памяти, в данной книге записаны 464 человека как не вернувшиеся с фронта (НВ). Всего не вернулся с войны 3641 человек. С фронта вернулись в Нальчик, а оттуда в Казахстан были направлены 136 военнослужащих (изКА). В Красной армии всего находилось 4974 балкарца. Смертность составила 73,2 процента. Беглый анализ Книги Памяти показывает, что погибшие солдаты редко воевали больше года.

Балкарцев призывали на военную службу до 1944 года. К тому времени практически все резервисты находились на фронте, и мобилизация шла среди призывников.

Приведенные выше цифры не окончательные. Безусловно, что могут быть внесены определенные уточнения в последующем, но общая картина, видимо, от этого не изменится, речь может идти о долях процента.

Исса Боташев 16 декабря 1987 года в газете «Кабардино-Балкарская правда» писал, что «только из селения Гунделен ушли защищать Родину более двух тысяч сыновей». Он назвал и число погибших из них:

*В ауле нашем с тех же самых пор
Недели траур восемьсот сестер.
По-горски до конца неся свой крест.*

Газета «Коммунизмге жол» 27 октября 1987 года писала, что на фронт из Черекского ущелья ушло около двух тысяч человек, а из них вернулись 528.

Получается, что погибало от 25 до 40 процентов мобилизованных. Но действительность была гораздо мрачнее. Соотношение между живыми и мертвыми солдатами, к сожалению, другого порядка. Из четырех фронтовиков вернулся только

один. Откуда взялись подобные ошибки – понятно. Примерно лет через 15–20 лет после окончания войны началось массовое движение по стране по увековечению павших земляков. Стали составлять списки погибших. Этим занимались практически все сельские Советы, предприятия, учреждения, учебные заведения. В то же время никто не составлял списков всех мобилизованных. Ветераны не в счет. До того, как их стали широко чтить, умерло много фронтовиков.

«Лес рубят – щепки летят», – самая распространенная поговорка предвоенных лет. Щепками стали и уцелевшие воины Красной армии, близкие которых были высланы как спецпереселенцы.

Вормсбехер отмечает, что «в год войны были сняты с фронта военнослужащие немецкой национальности. Они были мобилизованы в трудармию, состоящую из переселенцев».

Житель Чечено-Ингушетии Евлоев вспоминал: «Осенью 1944 года я находился на Северо-Западном фронте, на территории Белоруссии. Всех чеченцев, ингушей, карачаевцев, балкарцев, калмыков со всех фронтов свели на сборпункт под Москвой, где сообщили, что всех выселили с родины в другие места. Солдаты этих национальностей демобилизуются, отныне и эти солдаты будут именоваться спецпереселенцами».

Не оспаривая системности утверждения Евлоева, следует заметить, что эта акция не всеобъемлющая. Многие продолжали воевать до победы. По-разному узнавали они печальную новость о выселении своего народа.

Балкарец Мухтар Уянаев о переселении узнал в первых числах мая на передовой в Белоруссии. Шла подготовка к наступлению. Принесли газеты. В одной из них он прочитал указ об учреждении 1 мая 1944 года медали «За оборону Кавказа». В нем говорилось, что вручение медали производится «Ставропольским и Краснодарским краевыми и Грозненским областными Советами трудящихся, Президиумами Верховных Советов Грузинской ССР, Азербайджанской ССР, Дагестанской АССР, Северо-Осетинской АССР и Кабардинской АССР».

Уянаев заметил, что вместо привычной Кабардино-Балкарской АССР было напечатано: «Кабардинская АССР». Он с газетой пошел выяснять ошибку к новому замполиту батальона. Капитан сказал:

– Это не ошибка. Балкарцев переселили, но я не знаю куда. Моя жена тоже переселенка. Как станет спокойнее, напишем. Центр по переселению находится...

Уянаев не запомнил – то ли в Бугуруслане, то ли в другом месте со схожим названием. Он не мог представить, что так далеко отправили его народ.

Он даже не думал обо всем народе, а подумал о горцах, о своем ущелье: «Наверное, переселили на равнину, в предгорье. До войны об этом часто говорили».

Он даже в мыслях не мог допустить, что балкарцев могут переселить в те места, где они на самом деле находились. Уйдя от замполита, Уянаев еще раз перечитал указ и только тогда обратил внимание на то, что Чечено-Ингушетия не упоминается вообще. Это его еще больше насторожило.

Встретив солдата кавказского вида, Мухтар спросил:

– С Кавказа?

Последовал утвердительный ответ. Солдат был из Дагестана.

– Как дела на Кавказе?

Дагестанец, с трудом выговаривая русские слова, ответил однозначно:

– На Кавказе – плохо. Всех селяют. Ингуш селяют, чечен селяют, карачай селяют, балкар селяют, всех селяют.

Больше он ничего не знал.

Теперь Уянаев стал понимать, почему не отвечают на его письма, несмотря на то, что из услышанного в этот день трудно было узнать какие-либо подробности.

Вскоре он узнал и подробности. Его послали на годичные офицерские курсы. В поезде он встретил военного, которого заинтересовала его национальная принадлежность. Когда военный узнал, что его собеседник балкарец, сказал:

– Я участвовал в выселении.

– Как там было?

– Лучше не спрашивай. Ничего хорошего...

Уянаев писал письма в райкомы и обкомы комсомола и партии, интересуясь судьбой родственников, но напрасно. Никто не отвечал. Только через родственников-кабардинцев он узнал адреса своих родителей, которые успели к тому времени связаться с ними.

Ильяса Жилкибаева призвали на срочную службу летом 1939 года. Никто не мог предугадать тогда, что ему придется водить армейские автомобили восемь лет. Весной сорок четвертого он находился на Финском фронте под Ленинградом, когда ему предоставили пятнадцатидневный отпуск за примерную службу.

Красноармейца вызвали к командиру части, который с радостной вестью «вылил» на голову бойца ледяную воду:

– Мы решили дать вам отпуск, но ваш народ выслан. Сумеешь ли ты найти семью?

После услышанного водитель от отпуска отказался и прослужил еще два года.

Другой солдат, Карабаш Мокаев, узнал о выселении из немецких листовок. Самолеты сбрасывали их на передовые позиции. Там говорилось и о выселении балкарцев.

Если солдат и младший командный состав не трогали и оставляли воевать, то с офицерами дело обстояло несколько сложнее, особенно с политработниками. Их иногда отзывали с передовой. Им объявляли:

– Есть приказ, мы вас не можем держать на этой должности.

Возражавшим отвечали:

– Приказ есть приказ. Да и война кончается.

Приказ касался только политработников. Он не затрагивал строевых офицеров, а тем более солдат.

Многие демобилизованные, которые не знали, где их семьи, прибывали в места мобилизации.

Кто-то оставался в Кабардинской АССР, женился, менял национальность, другие фронтовики уезжали сразу. Кого-то НКВД оставлял и использовал для легализации бандповстанцев.

Большинство уезжало после посещения родных сел и родственников из числа других национальностей.

Муталиб Мокаев после четырех лет службы вернулся в Нальчик весной 1946 года. О выселении балкарцев он слышал, но не знал, куда направлена семья. Пришел в НКВД и сказал, что хочет остаться в республике. Ему объяснили, что у них нет на то полномочий, ибо разрешение дает Президиум Верховного Совета СССР. Эту же просьбу он высказал в городском военкомате. Там поставили на учет, дали в виде премии 700 рублей и переслали в райвоенкомат для получения ответа на заданный вопрос. Но он не пошел туда, а собрался искать семью. Его направили в Алма-Ату, дали проездной и продуктовый аттестат (талоны), такие же, какие давали при демобилизации. Через два дня солдат покинул город и самостоятельно поехал в Алма-Ату.

Примерно так уезжали все демобилизованные. В НКВД Кабардинской АССР на них заводили две карточки как на спецконтингент, указывали, откуда они вернулись, выдавали все, что положено, и отправляли без сопровождения. Всего на поселение через Нальчик уехало 136 демобилизованных балкарцев. Остальные со службы направлялись к семьям напрямую. Освобожденные из лагерей карачаевцы, балкарцы, чеченцы, ингуши, крымские татары, турки, курды и хемшины направлялись в распоряжение НКВД Казахской ССР.

К концу 1948 года в местах поселений органы НКВД насчитывали 340 балкарцев, прибывших по демобилизации из Советской армии, из мест заключения по отбывании мер наказания и репатриантов.

Большинство из них, видимо, приходилось на демобилизованных и репатриантов. К репатриантам относили вернувшихся из плена солдат. Заключенные к тому времени еще не успели отсидеть и половины срока, так как подавляющее большинство их попало за колючую проволоку во время войны, а сроки они имели по 10 лет.

Все три категории могли поехать к местам поселения своих семей, минуя места прежнего проживания, если имели на руках их адреса.

К весне 1949 года на учете МВД состояло 1045 балкарцев, ранее служивших в Красной армии, среди них 99 офицеров, 243 сержанта.

Юсуп Бозиев вернулся с фронта с наградами и без ноги и попал под действие комендатуры. Не желая мириться с таким положением, он поехал в Москву с намерением попасть на прием к Берия. Как только стало известно о цели визита, его тут же, в здании наркомата, арестовали. Назад он возвращался в теплушке арестантского поезда «Москва – Караганда». В Ақмолинске его выпустили.

Был еще один балкарец, который вернулся с фронта без ноги, также ездил в Москву искать справедливость. Его также завернули назад. На этот раз обошлось без арестантского вагона.

Уже при выселении немцев было разработано четкое указание на тот случай, если отдельные семьи и лица, «подлежащие переселению, в момент отправки отсутствуют (находятся в больнице, в командировке и т. п.), то такие лица берутся на учет органами НКВД для последующего направления к новому месту жительства семьи».

Балкарцев выселили полностью до 15 сентября 1949 года. Первую группу (после массового выселения) из 67 человек выселили 15 апреля 1944 года.

В основном это были отставшие пастухи и больные. Из Клухорского района – 10 мая выселили 20 семей балкарцев. Город Карачаевск (до 1944 года – город Микоян-Шахар) был переименован и до 1957 года назывался Клухорск, а большая часть области, включенная в состав Грузинской ССР, образовала Клухорский район.

Все легализованные бандповстанцы были высланы 30 апреля 1946 года. Их отвезли в Среднюю Азию как обычных спецпереселенцев. На них заводились карточки учета, где никаких сведений, указывающих на причину их запоздалого выселения, не содержалось.

В более позднее время из республики выселялись те, кто достаточно хорошо укоренились при поддержке местных властей.

Они вынуждены были покинуть нажитые места из-за общего ухудшения климата и нажима Москвы.

Так проверкой выполнения циркуляра Генерального прокурора и МВД СССР № 3239сс от 14 февраля 1947 года и указания Президиума Верховного Совета Союза ССР об уголовной ответственности за совершение побегов спецпоселенцев и их пособников от 26 ноября 1948 года было установлено, что «в Хуламском овцесовхозе создана группа лиц балкарской национальности, прибывших по демобилизации из армии, и репатриантов. Всего 6 человек.

Они подлежали немедленному выселению, но отдел борьбы с бандитизмом МВД КАССР использовал их в оперативных целях без разрешения МВД СССР; они оставлены до настоящего времени в связи с оперативными мерами в Грозненской области по ликвидации чеченских террористов, куда направлены 2 балкарца.

По сообщению начальника Главного управления борьбы с бандитизмом МВД СССР генерал-майора Прошина, находящегося в Грозненской области, они уже сняты с нагорных районов и в ближайшие дни спецконвоем будут возвращены в КАССР, все они подлежат немедленному и обязательному отселению.

По этой же причине оставлены проживать в Советском районе 5 легализованных бандитов и 1 демобилизованный из армии балкарец, состоящие в родстве с балкарцами, находящимися в Грозненской области. Немедленное их отселение могло в известной мере повлиять на результаты оперативных мероприятий в Грозненской области, а поэтому все они подлежат немедленно и обязательному отселению, что будет проделано, но после возвращения указанных балкарцев из Грозненской области, о чем даны категорические указания министру внутренних дел Кабардинской АССР полковнику Семеновых».

* * *

При выселении «осадников» все их недвижимое имущество, сельскохозяйственный инвентарь и домашний скот оставались на месте и принимался местными управлениями.

Для немцев Поволжья и других областей процедура усложнилась. Оставшееся от них недвижимое имущество подлежало переписи представителями советских организаций. При этом переселяемым объявлялось, что «это имущество – сельскохозяйственные орудия, продовольствие (зерно – фураж) и скот, кроме лошадей, – принадлежит оставленному колхозу, колхознику и единоличнику по квитанциям, выданным при опи-

си, за вычетом полного покрытия по обязательным поставкам 1941 года и недоимок прошлых лет».

За туманным выражением скрывалась довольно простая и банальная идея. Государство брало имущество колхозников в счет налогов текущего года и прошлых лет. Остальное же имущество делилось между совладельцами неизвестно как.

Немцам выдавали документы на отнятое у них имущество. В то же время в Москву поступала и другая информация. Так из Джамбульской области служба госбезопасности докладывала, что немцы, прибывшие из Крыма, которые ранее были переселены в Ростовскую область, не имеют необходимых документов на оставшийся у них скот, зерно и т. д.

Постановление ГКО предписывало:

«а) Остающиеся на месте имущество, здания, надворные постройки, мебель и приусадебные земли принимаются местными органами власти; весь продуктивный и молочный скот, а также домашняя птица принимается Наркоммясомолпромом; вся сельхозпродукция – Наркомзагом СССР; лошади и другой рабочий скот – Наркомсовхозом СССР.

Прием скота, зерна, овощей и других видов сельхозпродукции – с выпиской обменных квитанций на каждый населенный пункт и каждое хозяйство.

Поручить НКВД СССР, Наркомзему, Наркоммясомолпрому, Наркомсовхозу и Наркомзагу СССР с 1 июля сего года представить в СНК предложения о порядке возврата по обменным квитанциям спецпереселенцам принятого от них скота, домашней птицы, сельскохозяйственной продукции.

б) Для организации приема от спецпереселенцев оставленного ими в местах выселения имущества, скота, зерна и сельхозпродукции командировать на место комиссию СНК СССР».

В состав комиссии вошли представители пяти указанных выше наркоматов, за исключением НКВД, который заменили Наркомфином. Комиссию возглавил заместитель председателя СНК РСФСР Гриценко.

От выселения к выселению контроль усложнялся. При выселении из Крыма болгар, греков и армян у них тоже все забрали. Постановлением ГКО Наркомзаг обязали выделить в распоряжение соответствующих областей, куда направлялись переселенцы, продукты на три первых месяца, с отпуском их ежемесячно равными партиями. Продовольствие спецпереселенцам выдавалось «бесплатно в расчет за принятые от них в местах выселения сельскохозяйственную продукцию и скот».

После изгнания немцев учет скота в КБАССР велся достаточно регулярно. Довоенного поголовья мы не будем касаться.

Выполняя постановление СНК СССР от 4 марта 1943 года № 229, в республике произвели наряду с остальной описью также подсчет поголовья скота. В табл. 13 приведены данные по балкарским районам.

Таблица 13

Скот, голов	РАЙОНЫ				
	Чегемский	Черекский	Хуламо-Безенгевский	Эльбрусский	Всего
I. Крупный рогатый	5 185	2257	4297	5 939	17 678
из них:					
а) у колхозов	3 673	949	2712	3 241	10 575
б) колхозников	1 512	1308	1585	2 698	7 103
В том числе:					
1. Коров	2 532	1254	2319	3 560	9 665
из них:					
а) у колхозов	1 556	279	794	1 524	4153
б) колхозников	976	975	1525	2 036	5512
2. Волос рабочих	312	346	418	395	1 471
(все у колхозов)					
II. Овцы и козы	12 930	7301	9732	12 224	42 187
из них:					
а) у колхозов	11 569	5149	5894	7 024	29 636
б) колхозников	1 361	2152	3838	5 200	12 551
III. Лошадей	581	375	777	1 082	2815
из них:					
а) у колхозов	576	352	777	1 076	2 781
б) колхозников	5	23	—	6	34
В том числе					
рабочих	176	112	190	147	625
из них:					
а) у колхозов	171	107	190	145	613
б) колхозников	5	5	—	2	12
IV. Свины	25	—	—	—	25

Приведенные выше данные по поголовью скота не могли сильно измениться по двум причинам: как количество приплода, так и государственные поставки находились, видимо, в пределах нормы без каких-либо серьезных скачкообразных отклонений. Определенное перемещение поголовья из частного сектора в колхозный, вероятно, происходило из-за того, что не все вовремя вернули назад общественный скот, взятый на поддержку при наступлении немцев.

Приведем для сравнения данные по одному району, где скот стали собирать позже остальных.

Начальник районного земельного отдела и зоотехник Черекского района подали в районный комитет ВКП(б) сведения «о ходе инвентаризации по колхозам» по состоянию на 1 марта 1943 года:

Наименование колхозов	Скот				
	крупный рогатый	овцы	лошади		ишаки
			всего	из них рабочих	
«Средняя Балкария»	254	671	50	8	–
им. Асанова	186	324	15	4	4
им. XVIII партсъезда	236	884	48	14	4
им. НКВД	105	1130	22	5	5
им. Сарбашева	107	729	91	51	–
им. Кирова	24	1599	56	21	10
им. Верхнего Чегета	41	230	35	6	1
Итого:	953	5617	339	120	24

Начальник Малгобекской оперативной группы докладывал из ЧИАССР: «Ввиду отсутствия представителя хозорганizations из Москвы и областного центра нами, совместно с РК ВКП(б) и горисполкомом, были выделены комиссии из доверенных лиц, которыми и принято все оставленное переселенцами имущество.

Сдано скота: лошадей – 24, коров – 53, телят – 23, коз – 65, овец – 3183, ишаков – 8.

По имеющимся данным, в соседнем Надтеречном районе на зимних пастбищах паслись стада овец горных районов

ЧИАССР и, учитывая, что после операции эти стада останутся без присмотра, но зная их местонахождение, на разведку, совместно с русским колхозным населением, были посланы наши оперработники, которыми были найдены в разных местах без присмотра, в условиях сильного снегопада, 9 отар овец и коз в количестве 3160 голов, лошадей 11 и 7 ослов. Они сданы на передержку колхозу сел. Ахки-Юрт.

Таким образом, спасено значительное количество овец и коз от поголовного истребления».

Решением ГКО, принятым за три дня до выселения балкарцев, Наркоматам мясомолочной промышленности, заготовок, совхозов и земледелия предлагалось «обеспечить возврат скота и зерна спецпереселенцам из Кабардино-Балкарии на условиях и в сроки, установленные постановлением № 5073сс от 31 января 1944 года».

Девятого марта 1944 года председатель комиссии Совнаркома Союза ССР Гриценко и председатель республиканской комиссии Ахохов председателям районных и местных комиссий по приему скота, сельскохозяйственной продукции и другого имущества от переселенцев направили следующий документ:

«В порядке уточнения Инструкции комиссии Совнаркома республики сообщаем вам следующее:

1. Весь продуктивный скот: крупный рогатый, овцы, свиньи, птица, – оставшийся от спецпереселенцев, принимается уполномоченными Наркоммясомолпрома СССР («Заготскот»), и приемка его оформляется соответствующими зачетными и обменными квитанциями.

2. Весь рабочий скот, лошади, волы, ослы, мулы принимаются уполномоченными Наркомзема СССР, и прием их оформляется соответствующими обменными квитанциями.

3. Сельхозпродукты: зерно, мука, картофель, шерсть, кожи принимаются уполномоченными Наркомзага СССР с оформлением соответствующими документами.

4. Весь племенной скот, за исключением лошадей, принимается уполномоченным Наркомсовхозов СССР с выдачей обменных квитанций.

Разъясняем, что приемка скота от местных комиссий уполномоченными соответствующих наркоматов оформляется приемо-сдаточными актами и гуртовой ведомостью. Продуктивный и рабочий скот может быть направлен из района по месту назначения лишь по письменному указанию председателя республиканской комиссии т. Ахохова и уполномоченных соответствующих наркоматов, входящих в республиканскую комиссию (продуктивный скот – уполномоченным Наркоммясомолпрома СССР т. Богомолковым, рабочий скот – уполномоченным Нар-

комзема СССР т. Ивановским, племенной скот – уполномоченным Наркомсовхозов т. Ничифоровым).

Весь скот, не пригодный к воспроизводству, должен быть немедленно отбракован уполномоченным Наркоммясомолпрома с участием представителя Наркомзема и ветеринарного работника и направлен по нарядам уполномоченного Наркоммясомолпрома на убой.

Обращаем внимание председателей районных и местных комиссий на необходимость полного учета, сбора и оформления документами принятого скота и сельхозпродуктов, а также их сбережение, не допуская разбазаривания, хищения и решительно пресекая случаи мародерства.

В целях лучшего сохранения скота и сельхозпродуктов в ваш район направляются 100 бойцов из запасной воинской части, поступающих в ваше распоряжение.

Обязываем председателей районных и местных комиссий закончить приемку, сбор скота и сельхозпродуктов и оформление документов в ближайшие пять дней, и не позднее 15 марта 1944 года лично председателю районной комиссии прибыть в город Нальчик для доклада о проделанной работе, имея на руках письменный отчет по установленной форме».

По представлению Кудзиева, Хужокова, Сасикова, Ахова и Малова СНК КАССР и бюро обкома ВКП(б) утвердили постановление от 22 апреля 1944 года о распределении скота, принятого от спецпереселенцев, между районами, организациями, предприятиями, учебными заведениями и учреждениями Кабардинской АССР. Большую часть скота почти пропорционально разделили между Баксанским, Зольским, Кубинским, Лескенским, Майским, Нагорным, Нальчикским, Прималкинским, Прохладненским, Терским, Урванским и Урожайненским районами. Гораздо меньше скота получили различные предприятия, учреждения, учебные заведения, которых насчитывалось более двух десятков. Всего распределили 260 лошадей, 1200 рабочих волов, 2850 ослов, 10 тысяч коров и телок, 12 тысяч овец.

Райкомы партии и райисполкомы решением бюро обкома ВКП(б) от 25 апреля 1944 года обязывались «разъяснить колхозам, что полученный скот, кроме рабочего, подлежит оплате натурой – сельхозпродуктами (зерном, маслом, семенами, картофелем, овощами, сеном и другими) по установленным эквивалентам замены. Возмещение государству колхозами полученного скота производится в течение 1944–1945 годов, а в отдельных случаях, в виде исключения, в 1946 году, в зависимости от состояния колхозов».

АЙБАЗЛАНЫ Солтан

АКЪ КЪАЯПА

Топчукча төгөрөк сепгилбет жашчыкь суу ызында, акъ къаяланы тубюнде, бузоу кюте бара барып, ёзенни тик энишге саркъгъан суучукъну бир жанына энчилеп тургъан кёлчюкню кёзюне тенгизча кёргюзте, аны жагъасында сейир-тамаша къала ишлеп башлады. Къургъакъ къум ол излеген болумда тохтаргъа унамай, жашчыкь къаланы жютюсюне жетдирирге, анча сайын оюла да кете, ол да жангы лагъымла¹ излеп кюреше тургъанлай, кёк сейир тауушладан толуп, аны ёрге терк къобарды.

Бир бири ызларындан сынжыр салып баргъан къанатлыланы кёкде оюнлары оюулагъа бурула, къарт анасыны къабыргъада тагъылып тургъан кюйюзюн эсине салдыла. Кёзюне, кёкде къанатлыла туююл, окъа оюулу кюйюз, желде чайкъала, жюзюп баргъанча кёрюндю. Жашчыкь, тылпыуу тыйыла, алагъа эси кетип къарайды. Кёпдюреуюзча² кём-кёк кёкде къанатлыла жюзюп барадыла. Ала кёкню кёклюгюне кёклюк къоша, андан да акъ кёрюнедиле.

Жашчыкь, къолу бла кёзлерине кёлекке³ этерге кюреше, кёкде оюуланы оюнларына къараргъа хазырланды. Алай а къанатлыла, кенгнге жайылып кетип, ызларына жыйылгъан кезиуде бир кёрюнеген кюч аланы бир жанына атды. Арадагъы къууушда, кёкге туюрелип къалгъанча, акъ къарантха къымылдамай туруп, энишге къуулду. Къанатлыланы тизгини жунчуп, алгъыннгы орунуна келалмай, къатышханлай, къарамдан ташайып баргъанын жашчыкь, учхара кёре, къанатлы тюшген жерни ажашдырыргъа къоркъа, ары учланды. Чауулланы ичинден атылып, аны къулакъларын сынсытхан ушкок тауушну, ызы бла кёкге кётюрюлюп баргъан тютюн билезик⁴ кёз аллында тургъанлай, ол, тылпыуу тыйыла, ауур солуй келип, кёлню къыйырына тирелди. Сагъыш эте турмай, буч-

¹ *Лагъым* – амал.

² *Кёпдюреуюз* – кукурт.

³ *Кёлекке* – ауана.

⁴ *Билезик* – юзмелт.

хақъларын ёрге кётюрюп, сууну сай жерин сайлай, къамишлеге ётдю. Сау болмаз ансы, таууш чыгъарыр эди деп, къоркъа, къамишлени ичин къармап башлады.

Тапхырчыкъны къыйырында бир къанаты, къайыкъ желпекча созулуп, суугъа тие, башын да бир жанына атып тургъан къанатлыны эследи. Арлакъда ёсген кёкенни бутакъларында къанатлыны тюклерин кёрдю. Жаралы къанатлыны, кёкде учуп келе, кёкеннге тийип, аны бутакъларыны ичи бла ётгени белгиледи. Эшта, бутакъчыкъла аны жерге женгил келгенин жумушатхандыла, сау да къалдыргъандыла.

Къанатлы, жашчыкъ къатына жууукълашханында, сау къанатын къызыу¹ къагъып, ызындан да жансыз салынып тургъан къанатын сюйрей, суу къыйыры бла сюркелди. Ёрге турургъа дыгалас этсе да, тентирей барып, суугъа тюшдю. Андан тегерекге жайылгъан ууакъ толкъунлада къызыл тамгъала кёрюндюле. Жашчыкъ къоркъду. Къартны аскерчи тенгини урушда жаралы болуп, заманында болушлукъ жетмегени амалтын, къаны кетип, ауушхан хапарын эсине тюшюрдю. Сейир къанатлыны къаны кетип, узун боюну созулуп, кенг къанатлары жерге жайылып, жансыз сойланып тургъаны кёзюне кёрюндю. Къанатлыны тутуп, жарасын байлар муратда, жорюшюн бузмагъанлай, кёлегин теше, аллына къызыу силкинди. Алай а ол, эркин жашауну баласы, бёгек² къанатлы, инжилип турса да, жаралы къанатын сюйрей, жашчыкъгъа тынгысыз, къоркъуулу къарай, узун боюнун къайырыргъа кюреше, кёлню теренине жанлады. Жашчыкъ симсиреди. Аны кёксюл кёкню бийигинде, сафда баргъан тизгининден айырып, жерге тюшгенинде терслиги болмагъанын, жер юсюнде ахшы адамланы къатларында дуниягъа зарауатлыкъ салып тургъанла да жашагъанларын бу ёхтем къанатлыгъа къалай ангылатыргъа билмей эди ол.

Къанатлы, сууда ууакъ толкъунла къоя, жашчыкъдан узайып бара эди. Къанатлыны ызындан бармай, аны юркютмезча, суудан ташатын ётюп, туурасына чыкъды. Таууш этип, аны ызына ышырды. Къанатлы, аллындагъы бёгеклиги тас болуп, мууал къымылдай, ызына айланды да, суу жагъагъа чыгъып, кёкенле таба сюркелди. Ол кезиуде жашчыкъны онг жаны бла мазаллы салпыкъулакъ самырны ётгени аны тынгысыз этди. Калак итни къанатлыны жаралы болгъанын сезгенине ишексиз болуп, сууну теренине кирип кетерге да къоркъа, жашчыкъ къанатлы ташайгъан жерге андан алгъа жетерге ашыкъды.

¹ Къызыу – терк.

² Бёгек – ёхтем.

Кёкенни къатына жетгенинде, къанатлыны жаргамдан¹ чыгып кеталмай, баш тапкасына боюнун созуп, иничке бурунун жеталгъаныча узатып, эки узун аягъын да тиреу этгенча, сёдегей сюеп, эки къанатын эки жанына жайып, ёрге жыялмай тургъанын кёрюп, жетип ёрге алды. Къанатлы жашчыкъны къарт анасыны къазларындан ауур эди. Ол кезиуде кёкенни ары жанындан, ташасындан, ит хырылдагъан таууш келип, Муратны эсин кесине бёлдю. Кёкенни ары жанында самыр сюелип, азыу тишлерин ачып, ачыулу хырылдады. Жашчыкъ къалгъан заманда къалай этерик эсе да, къанатлыны жазыуу къолунда болгъаны батырлыкъ берген болур эди, ауазын къаты этерге кюрешип, итге хыны кычырды, ызы бла мазаллы ташны силдеди. Таш итге тийип къалмаса да, салпы къулагъыны къаты бла ётдю. Ит бир жанына чынгады². Жетип, ызы бла ташны ийисгеди. Чабаргъа боллугъун билдире, алгъындан жууукъ келип, хырылдагъанын бёле, тегерекни, кёк кюкюрегенча, тауушундан толтурду. Аны улугъаны акъ къаяладан чартлап, бёлюнуп, ит жыйын бирден улугъанча эшитилди.

Жашчыкъ хар энишге ийилгени сайын, ит ызына ыхтырыла, дагъыда аллына чаба, хырылдай, къанатлыны жашчыкъны къолунда къоюп кетмезлигин, аны бла къалмай, кесине да хата салыргъа боллугъун билдирди.

Жашчыкъ болумну керти къоркъуулу болгъанын, калак ит аны сабийге санап, къоркъмагъанын ангылап, тегерегине амал излеп къарады.

Анда, кёлню ары жанында, бутакълары кенгине кетген кертме терекни кёрюп, къарамы ары учланды. Къанатлысын да къоюнуна къысып, кертме терекни бийигине ёрлеп, самырдан къутулгъанын кёзюне кёргюзте, ит таба мазаллы ташны атды да, ол анга булжугъан кезиуде суугъа ашыгъыш кирди.

Ол кезиуде кёлню ары жанындан адам сёлешген тауушла келди. Мурат ашыкъды.

Бир кесекден кёз туурагъа ол иги таныгъан Пахарбий бла Гоппан чыкъдыла. Аланы кёргенинде, адам тауушла анга бу болумда келтирлик болушлукъдан тюнголдю. Къатында, хырылдай, азыу тишлери бла къоркъута тургъан ит кёзюне аладан жууаш кёрюндю. Ала аны жангыз ышаныуун – терекге жолун – кесдиле. Къачхы сууну сууукълугъуна тёзерге кюреше, къанатлы таууш чыгъарып къояды деп, къоркъа, туурасында тохтагъан адамланы сейирлерине къарады.

Пахарбий Гоппанны юсюне, пил маскени юсюне сюелгенча, сюелди:

¹ Жаргам – жар.

² Чынгаргъа – ауаргъа.

– Мен санга, ажашдырмай, къанатлыны тюшген жерин ышанда тут дегенми эдим?

Гоппан, башын ёрге кётюрмегенлей, не айтыргъа, не этерге да билмегенлей, Пахарбийни тегерегине айланады. Мурат аны этгенин кёргенинде, эсине къоншуларыны акъ самырлары бла маскелери тюшдюле. Маскечик, кесин самырны аллында къуруда терсге санап тургъанча, къуйругъун тугъай буруп, аны къатында айланганлай тура эди. Пахарбий, темир таууш чыгъара, Гоппандан къанатлыны даулай, ол да маске къансыгъанча, бир тауушла эте, суугъа кирип, къамишлени арасында къанатлыны излерге да сууукъдан къоркъуп, алайдан умут этгенча, къарамын да алмагъанлай, талайны муркку этди. Пахарбий Гоппанны бурунуна жумдурукъну тиреди.

– Сен къанатлыны туююл, татлы этни, ахчаны тас этдинг. Не тап, не да барып, анангдан ахча ал. Алай туююл эсе уа, санга ма бу, – деп керилди.

Гоппан башын бир жанына этсе да, Пахарбий аны урмады. Къолу керилгени бла хауада къалды, энишге ийилди. Гоппан, къоркъгъандан, жилип къояргъа аз къала:

– Былайда туююл эди. Мен ажашхан этгенме, – деп, къолу бла башха жанын кёргюзтдю да, экиси да, бир бирлерин тюрте, алайдан жанладыла. Муратны кезюне Пахарбий уучу, Гоппан а аны ити болгъанча кёрюндю.

Мурат, андан ары сууукъ сууда тёзалмай, жагъагъа чыкъды. Бирсиле кез туурадан ташайсала да, калак ит, кесин былайыны баш иеси болгъанча къарай, кёкенни къатында бауурланып жата эди.

Бусагъатда аны кёзлери алай ачыулу туююл эдиле. Жангыз ачлыкъ алада кесин таныта эди. Мурат хуржунунда бир гыржын кесеги болмагъанына кыйналды. Ол, дерследен чыкъгъанындан сора, кюнортадан ингирге бузоуларын, акъмангълай тёртайлыкъ бугъачыкъны кютерге суу ызына чыгъара тебирегенинде, анасыны: «Жашчыкъ, азыкъ ала бар, жубанырса», – дегенине, унамай кетгенине сокъуранды. Анасы айтханны этсе, бусагъатда калак итни жутун кетерлик эди, кёлюн да аллыкъ эди. Алай а....

Жашчыкъ итге ариу айтып таууш этди. Биринчи эсине келген атны айтды. Ол аллында хырылдады, ызы бла къуйругъун билинир-билинемез кымылдатды.

Жашчыкъ жангыдан:

– Бойнакъ, Бойнакъ, – деп, таууш этди.

Ит башын ёрге кётюрдю. Эсине алгъын, калак болгъунчу заманы тюшген болур эди да, жашчыкъны талай башха атны айтханына ит къулакъ иймеди. Жангыдан:

– Бойнакъ, – дегенинде уа, алгъындан да жарып, кёзлерин жандырып, къуйругъун булгъай, жашчыкъгъа жылы къарады.

Аны алай этгенине, кёлленип, ариу айтханын да бузмагъанлай, жашчыкъ къанатлысы къайгъылы болду. Дагъыда итге ышанып къалалмай, арлакъгъа, ташагъа барып, къанатлыны жарасын ачып къарады. Чечме кесек къанат сюегине тийип чахчан эди. Къанат тюрбюнде тюрклеринде къалын уюп тургъан къаны, аны кёп кетгенине шагъатлыкъ эте эди. Къанатлы, кёзлери сюзюлюп, ариу дёрденини юсюнде узун боюнун туталмай, энишге ийип эди. Къанатлыны жарасына къараргъа болуму жетмезлигин ангылай, Мурат, не этерге да билмей, сагъышланды да, хар затны да билген огъурлу къартны эсине тюршюрдю. Ол бусагъатда къатында болса, жашчыкъ быллай бир жунчурукъ тюрюл эди.

Бир кере кёгюрчюнню къанаты жаралы болгъанында, къарт суу ызында ит тил чапыракъны¹ алып, чайнап, жарасына салгъан эди. Ит тил чапыракъны болушханы себепли, кёгюрчюнню къанаты къысха заманны ичинде сау болгъан эди.

Къарт элни къыйырында гитче къошунбаш юйчюкде жашай эди. Мурат аны къартлыкъында кеси жангыз нек тургъанына жууап тапмай, кесинден хапар сорургъа да тартына, сагъышха кетиучю эди.

Къарт адамны кёгюрчюнлени сабийча сюйгенине, аланы арбазда кёплюклерине да бирча сейирсине эди жашчыкъ. Ол, тёзюмю дерсле бошалгъынчы жетмей, алгъа келип къалыргъа да къартдан къоркъа, кюн сайын кёкдеги къанатлыланы излей, арбазгъа кире эди. Жашчыкъ арбазгъа кирир-кирмез:

– Дерслеринги этгенмисе? – деп соруучю эди къарт. Мурат ашыгъыш «хо» деп жууап берсе, аны бети жарып, кёгюрчюн оруннга кире эди.

Къачан эсе да малла тургъан уллу жатманы ичи кёгюрчюн орунладан толу эди. Аланы кёбюсю иничке чертлеуюк чыбыкъладан эшилген эдиле. Ючюсю уа, жамалгъан кийим кибик, тюрлю-тюрлю агъач кесекледен къурашдырылгъан эдиле.

Къарт барып, жатманы теренинде ол юч четеннге биринчи къарай эди. Бир кере уа талай заманны аланы агъачларын сылай туруп, ызына бурулуп, ахсынып:

– Бу ючюсюн жашчыкъ кеси дыгалас этип ишлеген эди, – деген эди.

Къарт кёп сёлеширге сюймейди. Ол себепден жашчыгъына не болгъанын, аны къарт алай мудах нек сагъыннганын Мурат билирге излесе да, сорургъа базалмайды. Къарт сагъыныучю

¹ *Ит тил чапыракъ* – сингир чапыракъ.

жашчыкыгъа бир хата жетгенин аны сабий жүрекчиги ариу сезе эди. Алай болмаса, къарт туура былай мудах болмаз эди. Жашы уа кёрюннген да бир этер эди.

Къарт, кёгюрчюнлеге къарап бошап, эшиклени ачады. Кёгюрчюнле, бары да бирден юрюлюп¹, юйню башына къонадыла. Къарт тереңдеги четенден эки кёгюрчюнню къалгъанла бла бирге иймей, къолуна алып, тышына чыгыучуду. Арбазны арасына жетерге, аланы кёкге силдейди. Олсагъатлай юй башындагы кёгюрчюнле булут кибик, жерге кёлекке ата, аланы ызларындан кётюрюледиле. Къарт ийген эки кёгюрчюн, тик ёрге чыгып кетип, бир бирлерине эрише, хауада баш тёбелерине айлана туруп, сейирге кетип тургъан эсинге къоркъуу сала, ташлача энишге тюшедиле. Энди уа жерге тийип чачылдыла деп тургъанлай, жангыдан кёкге юрюледиле. Кёгюрчюнлени кёкню чексиз кенгинде эмилик оюнлары къартны бетинде къууанчны кюн таякъча къылчыгъын билинир-билинемез жарыта ётдюреди. Ала хар баш тёбен айланганлары сайын, ол къылчыкъ уллудан-улла бола, къартны бетин кюн таякълача жарытадыла. Къарт, ёмюрюнде муккур² болмагъанча, сырты тюзелип, къууанчны кёплюгюн андан ары кётюралмагъанча, эки къолун бир бирине таууш этдирип къагъады. Олсагъатлай эки кёгюрчюн, орунларында симсиреп, оюнларын къоюп, келип, къартны къол аязларына къонадыла. Къарт, экисин эки къолунда тутуп, талай заманны сиреледи.

Кёгюрчюнлени учханлары тохтагъанлай, къартны бети булут басханча мутхуз болуп, инбашлары энишге ийилип, жангыдан муккур болады. Кёксюл кёзлерини тюплеринде жиямукъла жылтырайдыла. Къарт, тюшден уянганча бола, жиямукъларын Муратха кёргюзтмезге кюреше, жашыртын сюртюучюдю.

Бир кюн а ол, алай къарай туруп:

– Была жашчыкыныкыла эдиле, – деди да, айтханы кёлюне жетмегенча, ачыкълады – жашчыкыны кёгюрчюнлери эдиле.

Жашчыкъ, къанатлыны къоюнуна къысханлай, суу жагъасы бла бара, къартны дарманы эсине тюшюп, ит тил чапыракъ излеп башлады. Былайда ёсмеген тюрюлю ханс жокъ эди.

Бир-бир жерледе мырды хансдан башлап, узунтюрк ханс, баш жанында, тюзюнде, окъа оюулу ючгюл чапыракъ хансны арасында, къар жуммакълача, ачы гоккаланы акъ, бир-бир жерледе уа чапыракълары кетип, сары башлары кёрюнеди-

¹ Юрюлюрге – учаргъа.

² Муккур – гушпур.

ле. Былайда бу къадар тюрлю ханс болгъанын Мурат эсерлик болмаз эди, бюгюн къанатлысыны жарасына салыргъа ит тил чапыракъ излемесе. Жашчыкъ, не къадар тинтип кюрешсе да, излеген хансын тапмагъанлай, кёлню кыйырына жетип, сууну ёрге, эл таба, тебиреди. Ол кезиуде бурулуп, ызына къарагъаны бла кёлню эмда акъ къаяланы арасында къачан эсе да къаядан юзюлген мазаллы ташны къатында Пахарбий бла Гоппанны бара тургъанларын кёрдю. Гоппан, төрт бюгюлюп, аллында кёлларын хауада булгъай, Пахарбийге нелени эсе да кёргюзте, къызыу хапар айта эди. Мурат, аланы энтта къанатлыдан тюнгюлмей излеп айланганларын сезип, алайдан жанлар¹ къайгъылы болду.

Пахарбий элде жашчыкъланы арасында кесин гёжефге саныды. Кесинден гитчелени жыйып, алагъа башчылыкъ этип айланыргъа кюрешеди. Аны оюмуна кёре, эр кишиликни керти шарты тютюн тартыуду. Ол себепден Пахарбий, жашчыкъладан эр кишиле этерге умутлана, хуржунундан махорканы чыгъарып, папирос бурады, къабындырып, алагъа кезиу-кезиу тежеп² башлайды. Алай бла суу ызында, жашил талада, Пахарбий къоймаздан, жашчыкъла унамаздан «эр кишилик» ючюн къазауат башланады. Бир-бирде чот тереннге кетип да къалыучуду.

Пахарбий жашчыкъланы чыртданда бюгалмаса, болушлукъгъа Гоппан жетеди. Пахарбий айтханнга кёре, ол аны керти шекиртиди³. Кеси да кюнден-кюннге «керти» эр кишиге ушап барады.

Гоппан, махталгъанына эрип, ышарылып, тютюнню тарта, ичинде туталгъаныча тутуп, эр кишиликни толкъунларында чайкъалады. Тютюнню ауузундан, Пахарбийча, тугъайчыкъла этип иерге кюрешеди. Бир кере ол алай этеме деп, чачайып⁴, асыры къаты жётел этгенден ёпгелери тышына чыгып кетерге жетди. Кёгерди, агъарды, аман кюнню сынады. Мурат Пахарбийни алай этгенине чыртда ыразы болмагъанлай барады. Бирси жашчыкъла да ыразы туююдюле. Пахарбийни суйген да этмейдиле. Аны бла ойнаркъа талпыгъан да хазна кёрюнмейди. Алай а Пахарбийни уялтхан кыйынды. Ол, жашчыкъла сют уюгъанча, ариу ойнай тургъанлай келип, къошулуп къалады. Къошулса да, квалгъанлача, къайгъысыз ойнай билмейди. Ол сагъатлай бийлик этерге излеп тебирейди. Кимин ары, кимин бери тюртюп, къайгъы излеиди. Артыкъсызда ашыкъ ойнагъан

¹ *Жанларгъа* – узагъыракъ турургъа.

² *Тежерге* – сыйларгъа.

³ *Шекирт* – сохта.

⁴ *Чачайыргъа* – чачыгыргъа.

заманда, хызенинде¹ ашыкъларыны азая башлагъанларын кёрсе, отдан кёлек киеди. Шош оюнну бузады. Терс бола тургъанлай, жашчыкъланы ашыкъларын харамлыкъ бла, боюн кюч бла къабады, сыйырады.

Гоппан тютюнню алай ичсе, Пахарбий барысына да дерс берип башлайды. Унамагъан болса, хыны къарай, зор бла кёлуна къагъыт кесекни тутдурады, махорканы къуяды. Алай а, не келсин, жашчыкъланы ичинде папирос бура билген жокъду. Пахарбий аны ючюн да ачыуланады. Жашчыкъланы кёолларындан тютюнлерин уруп тюшюре, кёзлерине-къашларына жетдире, кёлуна къагъыт алып, саулай усталыгъын салып, бир уллу папиросну бурады. Муратны кёлюне келгенине кёре, ол анга керти да суу устады. Устады тютюнню тартыргъа да.

Пахарбий, тютюнню ичине тартып, базыкъ эринлерин быргъычыкъча тегерек этип, арасы бла тютюн тугъайчыкъла ийип башласа, сейирсингенден ёл да къал. Тугъайчыкъла, темир чыбыкъдан бюгюлгенча, чачылмай, кёкге чыгъып, иги кесек заманны барадыла. Ол, аланы тюплеринден къарай туруп, эрлай Махмутха бурулду. Эки аягъын кенгине керип, алада чайкъала, эки кёолун аллына созуп, ауузун ачды да, тилин анга бурду. Жашчыкъла, бояу бла боялгъанча, аны сары тилин кёргенлеринде, артха туракъладыла. Махмут а бирда тепмедди. Аны орунунда² къатып къалгъанча сюелгени Пахарбийни шашдырып кёйду.

– Ма, эр кишилики керти шартлары, – деп, сары тилин кёргюзте, ол хауада эрип, аз-буз³ ызлары къалгъан тютюн тегереклеге къарады.

Махмут, чотну болмазлыгъын танып, тютюнню алып тартды да, Пахарбийча этеме деп, чачайып, аман кюннге къалды. Кёкге аллай тугъайланы иерге къайсы жашчыкъланы да угъайы болмаса да, Махмутха жетген кюнню кёргенлеринде, бары да симсиредиле.

– Сен эр кишимисе сора? – деп, Махмутну кёолундан папиросну тартып алып, Пахарбий жашчыкълагъа къарады. Аллына атлап, папиросну Шамилни ауузуна басдырыргъа изледи.

Шамил башын бир жанына бурду, унамады. Алай а Пахарбий къарыуу жетгеннге айтханын этдирмей къоярыкъ туююлду. Шамил, не дыгалас этсе да, папиросну ауузуна алмай болмады. Тютюнню ичине тартама деп, Махмутдан да палахха къалды. Кёзлеринден жиялмукъла чыкъдыла. Пахарбийге уа ол уллу кюлкюлюк болду. Энишге ийилип, къарынындан тутуп

¹ Хызен – хуржун.

² Орун – жер.

³ Аз-буз – аз-маз.

кюле, жерге басылгъан тал чыбыкъча, терк тюзелди да, бети темир къаннга кирип, Шамилге айталгъанын айтды. Ызы бла жашчыкълагъа бирден учду.

– Сиз эр кишилемисиз? Къызтекеле. Мытдайны кючюклерине адам сизден эсе, бек ышанлыкъды. Ала, бирда къурумаса да, заманында «хаф» дерле. Алай а мен сизни керти эр кишилеге ушатмай къоймам, – деп, Муратха къарагъанында, ол боллукъ ишни кёзюне кёргюзтюп жыйырылды. Къалгъанлача кюлкюлюк болмаз ючюн, Пахарбийге бой бермезге оноу этип, бир жанына къарады. Пахарбийни «къызтеке» деген сёзюн эшитип, анга бурулду. Ачудан къоллары кеслери алларына къысылып, жумдурукъла болдула. Мурат туююшюрге хазырланды. Болум неге жетеригин ким биле эди, огъары жанындан эр киши таууш келип, чёрчек жашчыкъланы эслерин ары бёлмесе.

Биченлени къарауулу Мустафа къабыргъа башында аланы сейирлерине къарап тура эди. Ол, сыбыртхысы¹ бла хауада ушкок таууш этдире:

– Думп болугъуз былайдан. Кёремисе аланы? Сен а не ишлейсе сабийлени араларында, тана бузоулагъа къошулгъанча? Акъыл юйретир орунуна, кёремисе сен аны, – деп, Пахарбийни къыжырады.

Пахарбий, кесинден онглуна кёргенинде, къуйругъун къысып, жёбелеп баргъан итча, жанлар къайгъылы болду.

Суу ызында туююл, шахардан элге тартылгъан жолну жанында, къалын хансны ичинде, юсюн да жол букъу басып тургъан ит тил чапыракъ тапды жашчыкъ. Суу жагъагъа барып, чапыракъны жууду, кепдирирге таш юсюне салды. Къанатлыны жарасына ит тил чапыракъны салыргъа хазырлар муратда, къанатындан тутханы бла жарасы ачыгъан болур эди, аякълары бла тыпырдаргъа кюрешип, боюнун да бир жанына жанлата, жерден ёрге кётюре да энишге ие, тауушла чыгъарды. Мурат къанатлыны аякъларын къаты, чыгъындырмача тутуп, узун боюнун сылады. Эсинде болмагъанлай: «Акъбоюн, Акъбоюн», – деп, къанатлыгъа ат атай, ариу айтды. Олсагъатлай къартны кёгюрчюнлерини бирини аты Акъбоюн болгъанын эсине тюшюрдю.

II

Къарт, бюгюн арбазда тюрт-мюрт этип тургъан болмаса, кёгюрчюнлеге къарар къайгъылы туююлдю. Мурат, аны сагъыш басып тургъан тюрсюнюнден къарамын алмагъанлай, кёгюр-

¹ *Сыбыртхы* – къамичи.

чюнле болгъан жерге къачан барлыгъын сакълайды. Къартха жумуш этерге болушады. Ол не эсе да бюгюн арбаз башха кюнледен эсе, кирсиз болуругъун излейди. Мурат да, арбазны сибире, бусагъат къарт жатма тубюне кёгюрчюнлеге барлыкъды деп тургъанлай, ол, къолундагъы кюрекни къабыргъагъа сюеп, белин тюзетди да, Мурат умут этгенча, жатма тубюне туююл, юй таба тебиреди. Босагъагъа жетерге тохтады да, ызына къарап, жашчыкъны чакъырды.

Мурат къартны юйюне бюгюннге дери кирмегенди. Ала, тар, къарангы сенчадан¹ ётюп, уллу юйге кирдиле.

Жашчыкъ эшик аллындан, чууакъ кюнню жарыгъындан юй ичине киргенинде, кёзлери къамагъанча болуп, жукъ кёрмей, симсиреди. Къарт аны юйню ичине нек чакъыргъанын ангыламады. Ол кезиуде къарт, аллына атлап, терезе жабыуну ахчанымда, жарыкъны толкъуну гитче терезечикден юрюлдю да, уста къолла этген агъач тепси бла агъач орундукъну жарытды. Орундукъ бла тепсини чемер къол бла кесилген оюуларыны ариулукъларына сейирсине, Мурат терезени туурасында, агъач орундукъну башымда, къабыргъада тагъылып тургъан суратха битди. Ол сурат бла тепсини, орундукъну оюуларыны бир бирлерине ушагъан жерлери бар эди. Мурат, ол акъыл эсине келсе да, ушагъанлары неде болгъанын кёзюне ачыкъ кёргюзталмагъанлай, талай заманны турду. Суратда ол кюн сайын заманын анда ётдюрген акъ къаяла эсине чыртданда келмегенча ариудула. Аланы шекерча акълыкъларыны башы бла кёпдюреузча кём-кёк кёкде суратны онг башы бла мюйюшюне тартып баргъан акъ къаялача чыммакъ, узун боюнлу къанатлыланы окъа оюулары кёрунедиле.

Муратны эси къабыргъада суратха кетип тургъанлай, эрттенли бери къатында къымсыз, баш тебенине къарап тургъан къартны шош ауазы эшитилди:

– Жашны жаны-тини да акъ къаяла эдиле.

Къартны мугурлукъ² орналгъан кёзлери, тюрсюню къыйнадыла жашчыкъны. Анга кёл этерге кюрешди, алай а тийишли сёз табалмай тынгылады.

Туугъан элини ариулугъун, кёкню кёклюгюн гитче төртгюл къагъытчыкъда суратха сыйындырып къойгъанына сейирсине, ол къартха, жашына да сукъланды. Бусагъатчыкъдан окъуна жетип, акъ къаяланы жангыдан кёрлюгю келди.

Муратны хар кюнню жашчыкъла бла бирге суу ызында, акъ къаялада ётеди. Ала, тюзде оюнла кёллерине жетмей, улакчыкълача, къая ёшюнлеге ёрлеп, бир бирлерине таууш этеди

¹ Сенча – коридор.

² Мугур – къайгъылы.

ле. Ызы бла, таудан тышген ырхылача, энишге саркъып, акъ къаяланы туюп сюремлеринде сёдегей баргъан сары къаялагъа жыйылып, аны юсюнден – туюнде юч-тёрт метр бийиклиги болгъан тигинден – ычхынып кетерге аз къала, бир бирлерин къуууп ойнайдыла.

Мурат сары къаяны сёдегейинден башына чыкыгъан жеринде къолу бла тутарча тапхырчыкъ этип, аны кючу бла талай кере да ызындан келгенден терк айырылды. Алай а бу жол Пахарбий ызындан къысха кирди да, андан къачама деп, тапхырчыгъындан эркин тутхан болур эди, ол къолуна келип къалып, Мурат, къаядан ычхынган ташча, энишге къуюлды. Жерге тийигенини тауушу къулакъларына тунакы келип, сау-шау болгъанын да ангылап къоялмай, бауурундан энишге къапланганлай, кёзлерин ачаргъа къоркъуп, талай заманны турду. Бир кесекден къарыуун жыйып, кёзлерин ачды да, терк окъуна кирпичлерин къысалгъаныча къысып, жерге бауурланды. Башындан арлакъда, эки къарыш да болмагъан узакълыкъда таракъ тишлеча сюелген эки жютю таш иш этип къурулуп тургъан къапханлача кёрюндюле кёзюне. Ол, кёзлерин ачаргъа къоркъуп, насыбы тутханына къууана, талай заманны турду да, ташланы кёрмезге кюреше, аланы башлары бла къарамын къая башына жиберди.

Жашчыкъланы хар бири, орунларында къатып къалгъан кибик, симсиреп, башындан къарап тура эдиле. Ала Муратны къымылдагъанын кёргенлеринде, ток бла жүрюген оюнчакъла тохтап туруп, ток келгенинде къозгъалгъанча, бирден къымылдадыла. Къычырыкъ этип, энишге чапдыла.

Ол, къаяла бла бир бола, алагъа кенгден къараялмагъанды, ариулукъларын кёралмагъанды. Къартны жашы уа....

Къарт, тынгылап туруп, шошлукъну бузду:

– Азретден къалгъан къуру ма буду, – деп, ахсына, суратны кёргюзтдю. Жюреги къарыусуз этген болур эди, бети агъарды.

Мурат къартны, билегинден тутуп, эшик аллына чыгъарып, терек туюнде тапчаннга олтуртду.

Къарт, бир кесек эс жыйгъанындан сора:

– Ишге къолунгу жарашханы бла жашчыкъгъа ушар ючюн къалмайса. Сабийсе энтта. Ёмюрюнг узакъ болсун. Ол а жашаялмады. Аллах буюрмады. Ол керти эр киши эди. Гитчелигинден да белгили эди аны керти эр киши боллугъу. Алай а... – деп, къарт, гулоч таягъы бла жерни тешерге излегенча ууакъ-ууакъ ура, баш энишге къарады.

– Анасы да, айтыуларына кёре, анга кемсиз этгенлей, Азияны къум тюзлеринде кюнден-кюннге седиреп, жашаудан кетип къалгъанды. Не кёрдю, не кёрмеди миллет. Мен а, къазауатдан

къайтхандан сора, адамларымы уллу зарауатлыкъда тапхан эдим. Юйдегимден жангыз Мажит къалгъанды. Анга аталыкъ, аналыкъ да этдим. Къыйын заманлада сюркелдик. Энди уа аны не хатасы барды, жашайды. Юйдегиленгенди. Заманы жете болмаз, аягъын бери басдыргъан да этмейди. Азрет а мени алай сансыз этип къоярыкъ туююл эди. Табарыкъ эди къарт атасыны не эте тургъанын билирге заман (къартны кезлери теренден къарайдыла), мени энтта дунияда жашатып тургъан Азретди. Мен аны кюн сайын эсеме тюшюргеним бла жашайма. Бир кюн ол къайдан эсе да кегюрчюнлени алып келип, алагъа орун ишлеп кюрешиди. Артда мен чегетге¹ баргъанымда, чертлеуюк чыбыкъла келтирдим да, кегюрчюн уяланы аладан ишледик. Ол, бийикде кегюрчюнлени баш тѳбенлерине айлана, женгил учханларына къарай: «Аття, къара, аэропланлача», – деп, сейирсине эди. Кеси да лѳтчик болургъа муратлы эди, – деп, къарт жангыдан ахсинды, не келсин, мураты толмады. Жигитлиги кесине орун тапхынчы, жолда эшелонлары жауну самолѳтларына аш болуп къалып къырылгъандыла. Мен аны алай болгъанына ийнанмагъанлай, къазауатны кѳп жолларын ѳтдюм. Ата балагъа, къарындаш къарындашха тюбеп къалгъанларына кѳп кере шагъат болгъанма. Кесим а, не талпысам да, тюбеялмадым. Буюрулгъан болмаз эди. Мен артдан билген хапаргъа кѳре, жылы жетгинчи къазауат ѳтерге барса да, уруш тюзге жеталмагъанды. Жетсе уа, жигитлик ѳтерик эди, – деп, ол сѳзлени айтханындан сора, къарт ауур солуду.

Мурат ангылай эди кѳп сѳлеширге сюймеген къартха, жашчыкъны жашына ушатханы жүрегине ачхыч болуп, ичин кюйдюрюп тургъан бушуу хапарны айтыргъа амал чыкъгъаны себеп болуп, ичин тѳкдюргенин.

– Алгъа, къазауатха дери, Азрет да биргеме, бичен келтирирге бардыкъ. Капыначыкъны тик къабыргъаны баш сюреминде, артдан алайдан къыйналмай чыгъарырча, тюбюне терек бутакъны салып къалагъан эдик. – Къартны бети жарыды, ышарылды. – Бир-бирде камсыклыгъы² да оза эди начасны. Мен ѳгюзлени жарашдыргъынчы, алгъа кетип къалып, кюреше кетип, не лагъым ѳтгенин билмейме, капнаны орунундан тепдирген эди. Тик ѳнишге биргесине учуп кетген эди. Насыпха, капнаны тюбюне тюшюп къалмагъаны.

Капнаны жашчыкъ бла бирге тик ѳнишге сызгъырып учханы Муратны кѳз аллында сюелгенинде, кѳзлерин къаты къысыды. Алай ѳтгенине къартдан жунчуй, хапарына ѳсин ийип тынгылады.

¹ Чегет – агъач.

² Камсык – сиркиу.

– Не этерик эдик. Кесини сау-эсен кьалгъанына къууандыкъ да кьойдукъ. Къалды, къалды да кетди капнабыз терен ёзенни тубюнде. Аны башына чыгъаралгъанмы этерик эдинг. Бара бардыкъ да, алайда кьой кьошда кьойчугъа хапарыбызны айтдыкъ, капначыкъны зыраф этме дедик да кетдик. Дагъыда айланган эди сиркиу жан, капначыкъны башына чыгъарыргъа лагъымла излеп.

III

Къарт ныгъышда мудах олтуруп тура эди. Жашчыкъны кьатына келгени аны бетин тюрлендирмеди. Мурат къартны аллында сюелди.

– Кьоймайды жаш. Шахаргъа кел дейди. Азрет а? Анга ол сагъыш нек этмейди? – деп, къарт тынгылады. Мурат анга жууапха не айтыргъа билмеди. Къартны уллу шахарда жашагъан жашына айып этди.

– Аны шахарда фатарына бир кере баргъанма. Келин да аман адам кёрюнмейди. Тёгерегиме айланган эди. Хамамларын жарашдырып, кирсиз кийимле келтирген эди. Алай а мен алада кёпге чыдаямламагъан эдим. Тарды фатарлары. Бир кере жаш билдирген да бир этди. «Атам, сен бирда къурумаса да, бизде жазылсанг, уллу фатар берирге боллукъ эдиле», – деп да кёрдю. Тюзю, мен аны эркин фатар аллыгъына угъаймы дерикме. Алай а аллай лагъым бла фатар алгъанны магъанасын кёрмедим. Экинчиси, сабийлени, келинни юслерин басып, жунчутуругъум келмеди. Къарт, бир кесекни сагъышлы тынгылап:

– Ийнанмайма мен Мажитге. Аны ол сёзлери манга къайгыыргъан сёзле туююлдюле, – деп, эрттенли айтхан хапарындан кьутулургъа излегенча кьошду:

– Сен шахарда болгъанмыса?

– Угъай, уллу болсам барлыкъма шахаргъа, – деп, Мурат, уллу адамча сабыр жууап бере, китаплада окъугъан, суратлада кёрген шахарларын кёзюне кёргюзтдю.

– Шахар акъ къаяча чыммакъды. Анда фатарла, бийик таулача, тёпелери кёкге тирелип тургъан юйледе чыпчыкъ уялагъа ушайдыла. Мен а, не десенг да, жерде юйреннгенме. Шахар аманды демейме. Къартлыгъымда элден кетеригим келмейди. Жерде кьалсам сюеме, – деп, мудах кьошду.

Къарт да тынгылайды. Жашчыкъ да тынгылайды. Мурат къартны ырхы ызлача бетин толтуруп тургъан жыйрыкълагъа къарайды. Къартлыкъ жашауну къурулуп тургъан къапханыды. Сау-эсен жашагъан адамны анга тюшмей ётер мадары жокъду. Къарт къартлыкъгъа толусу бла бойсунуп кьалмаса да, жашауда кёрген къыйынлыгъыны бушууу толусу бла кёз

жашларындан бошап, кюйдюрюп барады деген оюм келеди аны кёлуне. Ол къартны шахардагъы жашына жүрексинди, аны бу төгерекде бир кере да кёрмегенине сейирсинди.

IV

Жашчыкъ тик къабыргъаны ёрге тебиреди. Аллында тенгчиклерине, артыкъсызда бек Мекер бла Шамилге, сейирлик къанатлысын кёргюзтюп, махтанырыгъы келген эди. Аны кёзюне къанатлыланы кёкде оюула сала ётгенлери кёрюне эди. Аланы барын да кесиникилеге санай, ол Шамил бла Мекерни кёгюрчюнлери бла эришдирди. Кёзюне кём-кёк кёкде учуп баргъан акъ къанатлыланы къатында кёгюрчюнле кир тамгъалача кёрюнюп къалдыла.

Сукъланып къарап тургъан тенгчиклерине Мурат, уллу кёллю бола, ёхтем къарады. Къартны эки кёгюрчюнлю аны акъ къанатлысына толу тенглик этериклерине ышана, аланы биринчи кёргенин эсине тюшюрдю.

Кёкню чексиз кенгинде эки кёгюрчюн, жашчыкъланы эслерине келмезча оюула сала, бир кесекге кёз туурагъа чыкыгъанлары кибики, терк тас болдула. Мурат, жашчыкъла да, кёзбау болуп къалгъан кибики, не этерге билмей, симсиреп, ызларындан къарап къалдыла. Ол кюн ала, жүреклерин къайыгъы кемире, элни кёгюрчюнле учуп кетген жанын, къармап чыкыгъанлыкыгъа, тапмадыла. Кёкню ышанда тутханлай турса да, кёгюрчюнле, ажашып келген жолоучулача, андан сора кёрюнмей къалдыла. Муратны тюшю-тюню да ол кёгюрчюнле болдула. Бир кюн ол Борис бла ойнай тургъанлай, къатларына Гоппан келип, аягъы бла жоппу¹ жыйылып тургъан ашыкъланы уруп чачды. Ызы бла кёзлерине битди:

– Бу бош оюнну кёююгъуз. Мен ол кёгюрчюнлени тапханма, – деп, бир кёгюрчюнлени, бир сер къартны юсюнден тюрлюле къатышдырып, хапар айтыргъа кюрешди да, орамны энишге тебиреди.

Жашчыкъла, кёгюрчюнлени хапарларын эшитгенлеринде, кёп сагъыш эте да турмагъанлай, оюнларын кёююп, Гоппанны ызындан атылдыла. Ала, элни кыйырына жетип, гитче алаша юйчюкню къатында тохтадыла. Гоппан, чалман бурууну башы бла жут къарап:

– Ма, мындадыла. Иелери сер къартды, – деп, арбазны кёзю бла тинте, акъырын сыптырылып, ичине кирди.

Ызындан эки жашчыкъ да тебиредиле. Аланы кёгюрчюнлени кёрюрлери келгенини кючю хорлап, Гоппанны ызындан элт-

¹ Жоппу – жокку.

ди. Жашчыкъла къайгъылы болсала да, Гоппан тауукъ орунланы къармай юйренген эди да, халы суугъа тюшген чабакъны болумуна ушар ючюн къалмай эди. Гоппан, къадарны ичинде излеген эки кёгюрчюнюн таныялмай, армау болду. Талай заманны не мадар этерге билмей, симсиреп тургъанындан сора, ол, эрлай кёгюрчюн уяланы кётюрюп, арагъа, эшикден ургъан жарыкъгъа чыгъарып башлады. Ол кезиуде, чыракъ жукъланып¹ къалгъанча, бауну ичи къарангы кечеге ушап къалды.

Мурат, элгенип, эшикге къарагъаны бла босагъа юсюнде, кепге урулгъанча, эшикни бирден толтуруп сюелип тургъан къартны кёрдю. Къарт, тылпыусуз болуп къалгъан кибики, къымсызды. Аны сыртындан ургъан жарыкъ бет тюрсюнюн кёлекке этип, Муратны кёзюне босагъада деу сюелгенча кёрюндю. Ол, къартны къарамындан къутулалмай, дыгаласха къалып, сыртында къартны гулоч таягъы ойнарыгъын кёзюне кёргюзте, Гоппанны изледи да, къарангыда бирда кёрмеди. Таш къабыргъагъа кирип кеталса да, угъайы болмай, къысылыргъа кюреше, къарангыда кёгюрчюн орунланы араларын къарамы бла къармай келип, тюплеринден къарап тургъан жалан аякъны кёргенинде, юсюне суукъ суу къуюлгъан кибики, шошая, анга битди. Гоппан, аягъын жашырып кюрешгенликге, тешикге толусу бла сыйынала болмаз эди да, аягъы, ууакъ къалтырай, ызына чыгъа эди. Мурат Гоппанны къоркыгъандан дыгаласха киргенине сейирсине, босагъа таба къарагъаны бла бауну ичине жарыкъ толкъун юрюлюп, кёзлерин къаматды. Ол, кёзлерине кёоллары бла кёлекке этип, эшик таба къарагъанлыкъгъа, къартны кёрмеди. Къайгъылы болду. Къарамын тышына атды.

Анда, эшик къатында, гулоч таягъына таянып, муккур къарт сюелип тура эди. Ол, къарыусуз кёзлерин кюнде сююлте, тышына къарап турса да, Муратны кёлюне быланы марап тургъанча кёрюндю.

Ол кезиуде Гоппан, къабыргъагъа къысыла келип, бауну ичинде окъча чартлап чыкъды. Гулоч таякъ ёрге кётюрюлюп, энишге женгил тюшсе да, Гоппанны жеталмады. Мурат къартны, къаты бла Гоппанча учаргъа тартына, сакълады. Эшик аллында сюелип, аны чыгъарыгъын сакълап тургъан къарт анга къарт атасын эсине тюршюртдю. Мурат, не этгенин кеси да ангыламагъанлай, бугъунуп тургъан жеринден чыгып, кёзлерин да къаты къысып, къартны гулоч таягъына сыртын хазыр этди. Алай а гулоч таякъ туююл, къартны зыбыр жылы кёолу Муратны башын сылай ётдю да, кесине къысды. Къысды жашчыкъны, эркелетип, къарт атасы къысыучуча. Къартны алай этериги эсине келмей тургъан Мурат ыйлыкъгъандан жерге кирлик

¹ Жукъланыргъа – ёчулорге.

болду. Къартны къарамы бла тубеширге къоркъууп, къылыгы ючюн мюйюшге сюелген сохтача, башын ёрге кётюралмай, талай заманны турду. Андан бери иги кесек заман ётгенден сора, бюгюн ызындан букъу толкъунну къоя, машина къартны алып кетгенинде, Гопшан бла бирге къолларын къуру кёгюрчюнлеге туююл, къартны жашыны кёзюнден кёрюп тургъан жангыз жубанчына къол кётюргенлерине кюе, къанатлысын кёкюрегине къысып, жүрегин да бир тюрлю мудахлыкъ басхандан санлары ауур болуп, Гопшанны ызындан кютю¹ малча баргъанын терслей, Мурат ол кюн ючюн бюгюн ачыды.

V

Мурат, эл таба къызыгу бара тургъанлай, къаяны башындан къарап къалгъанча, симсиреди. Санларын бошлап, башын кёкюрегине ие, къатында ташха олтурду. Кесине къаты къысып тургъан къанатлысына мудах къарады. Ол кюн къартны юйюню къатында машинаны тохтап тургъанын кёргенинде, жашчыкъ, жүрегин къоркъуу алып, тылпыуу тыйыла, алайгъа къалай жетгенин билмей къалгъан эди. Кёзлери кёргеннге ийнанмай, туурадан къарап, талай заманны сюелип тургъан эди. Ол токъ санлы, къара мыйыкълы, аланы башларындан, къаядан салыннган мазаллы ташча, уллубурун жассыбет жашны, къартны хапарына кёре, жашы болгъанын ангылап, къолунда кёгюрчюнлери бла четенни машинаны терен гюрбесине ташайтхынчы, къарамы бла ашыра, жашха ачыулу къарады. Жаш а, Муратны сан этмей, машинаны шофёруна да бир затланы айта, кёгюрчюнлени къызыгу ташыйды. Мурат къартны арбазда кёрмеді. Жаш къартны сахаргъа биринчи элтип келген болурму деген къоркъуу аны къайгъылы этди. Ол, къартны хапарын ачыкъларча бир сёз эшиталсам деп, дыгалас этип, къатларына барды да, жашны шофёргъа:

– Быланы сахарда базаргъа чыгъарып сатсакъ, иги хайыр этерик болурбуз, – дегенин эшитип, шофёрну: – Угъай, алай боллукъ туююлдо. Кёлюнг барып, бу алапат кёгюрчюнлени базаргъа къалай чыгъарлыкъса? Къарт мудах боллукъду, – деген сёзлени айтса суююп, кёзюне къарады. Алай а иничке эринли аууздан, бир бирлеринден жанлагъанча, узакъ орналгъан морт тишлени араларындагъы къууушдан сызгъыра чыкыгъан сёзле Муратны сагъайтдыла:

– Айхайда. Иги да чыгъады. Тап, мен санга быланы къоратыргъа болушуп да къоярма. Кёгюрчюнле бла жаны-тини бир

¹ Кютю – жууаш.

болгъан бир жыгырам¹ барды. Айтханлай, ол алагъа бир мадар тапмай къоймаз.

Мурат, башындан къайнагъан суу къуюлгъанча болуп, кесине орун тапмай къалды, дыгалас эте, акъ къаяла таба къарады. Къарт узакъдагъы сахарны юлерин акъ къаяла бла тенг-лешдире эди. Жашчыкъны кълюне келгенча, чыпчыкъ уялача, ол фатарлада акъ къаялагъа ушаш, ариу, огъурлу адамла жашаргъа керекдиле. Была уа... Аяусуз, ашыгъыш, къартны жеринден, Муратны къартдан айыра, кёгюрчюнлени жюклеп кюрешедиле.

Бир заманда арбазны теренинден къарт чыкъды. Ол акъырын, тентирегенча келе келип, ызына къайтды. Мурат аны бет къарамын жаратмады. Ол ичинде жаны болмагъан къаранчхагъа² ушап къалгъан эди. Къартны ызына къайтханын кёрюп, жашы, къашын-башын тюйюп, ызындан кетди. Ол, эрлай къайтып келип:

– Бездирди бу адам бурху эски арбазы бла. Межгитге табынганча, былайгъа жабышханды да къалгъанды, – деди.

Шофёр кюлюмсюреди:

– Ангыламагъанлыкъ этеди, ансы аны жашаууна, къартлыгъына былайдан эсе уа, фатар тап болургъа керекди.

Талай замандан къарт ызына къайтды. Ол, аякъларын ауур ала, машинаны къатындан ётюп, Муратха келди. Къоюнундан эки кёгюрчюнню чыгъарып, ызына, жашы болгъан жерге гудучуча сескекли къарай, Муратха узатды. Ызы бла, аллына силкинип, жашчыкъны кесине къаты тарта, къучакълады:

– Мен, сени кёрмей кетип къалама деп, къоркъуп тура эдим. Къалай иги болду келгенинг, – деп, къартны бети жарыды. – Бу эки кёгюрчюн бу аманланы къолларына тюшюп къаладыла деп, къоркъуп, жюз дыгалас этдим. Аперим санга, аперим. Была сеникиле болсунла. Азретге ушар ючюн къалмайса. Жашауунг ушамасын. Кёгюнг чууакъ болгъанлай турсун, балам. Мен кетеме. Кёресе, жаш къоймайды. Мен бармасам, анга сахарда жангы фатар бермей къоярыкъдыла.

Муратны кълюне къарт ол сёзлени ичинден чыгъарыргъа къарыуу кючден жетгенча келди. Жашы уа, къарап туруп, кёгюрчюнлени къарт жашчыкъгъа бергенин кёргенинде, машинагъа жууукълашып баргъан къартха бир ауур сёзле айтды. Муратны ол кезиуде, жореги къыйналгъандан, къулакълары жукъ эшитмей къалгъан эдиле.

Ол, жилип къояргъа аз къала, ызындан букъу толкъунну къоя, къартны алып кетип баргъан машинагъа кёз къарамдан

¹ *Жыгыра* – татлы шуёх.

² *Къаранчха* – бодуркью.

ташайып кетгинчи къарап турду. Къолундагы эки кёгюрчюн эс жыйдырдыла. Къарт, аланы тутуп, тышына чыгъарып, кёкге ийиучю эди. Кёгюрчюнле кёкге, жаядан чыкъгъан садакълача, уча эдиле. Кёк хауада жууунганча, баш төбенлерине бурула эдиле. Баппушла сууда этедиле алай. Аланы ызларындан, булут кётюрюлгенча, къалгъан кёгюрчюнле да, жерге кёлеккелерин ата, уча эдиле. Мурат, къолундагы кёгюрчюнлеге къууаналмай, огъурлу къартны зор бла алып кетгенлерине къыйнала, адепсиз жашны сыфаты кёз аллында сюелгенлей, жолну ёрге тебиреди.

Юйлерине жууукълашханында, арбазда атасын кёргенине къууанып, ол кёл этип, къайгъысын чачарыгына ишексиз болуп, къатына барды.

– Аття, къара, къарт манга къаллай кёгюрчюнле бергенди, – деп, мудахлыгъын бир кесекге унута, кёгюрчюнлени атасына узатды.

Алай а атасыны сыфатында аны ючюн бир жарыкълыкъ кёрмедди. Ол темир бет алды. Кюн жангур жауарны аллы бла хыны болуп, хауа ауушунганча¹ тюрленди:

– Кёгюрчюнлени къой да, тыпырынг тартылмагъан эсе, дерслеринги эт, жумушха къара. Калак итча айланьргъа тюзелип къалдынг да. Юйде кёрюрге амалыбыз болмай къалды.

Муратны атасы хыны адам болмаучуду. Бу жол а жашчыкъ аны алай нек этгенин ангыламады. Мурат, атасыны хар сёз айтханы сайын, тебип, къызгъандан къызып баргъанын кёрюп, чот иги бла бошалмазлыгъын ангылап, жаны ичинде болмагъанча, къымсыз болуп, атасыны къолундагы кёгюрчюнлеге битди. Ол бусагъатда атасыны къысылып баргъан бармакъларындан кёгюрчюнлени ычхындыралса....

Мурат, алай къарап, дыгаласха кирип тургъанлай, атасыны кючлю къоллары хауада тугъай этип керилдиле да, кёгюрчюнле, хауагъа ташлача чыгъып кетип, төгерек бурула барып, кёкде кючден тюзелдиле.

Мурат, атасыны сёзлерин тунакы эшите, кёз туурасындан кёгюрчюнлени иймезге кюреше, орамны энишге чапды. Ала, бу жол бийикге чыкъгъанлыкъгъа, эркин хауада бирда ойнамадыла. Тау сууну толкъунуна тюшген кибик, ёзенни энишге тебиредиле.

Жашчыкъ жерде кёгюрчюнле бла тенгликге чабып баралмазлыгъын ангылап, аланы къартны алып кетген жолну тутханларын кёре, ала хауада эрип, кёз туурадан ташайгъынчы къарап, симсиреп турду.

¹ Ауушургъа – алышргъа.

VI

Суу ызы кенгди. Аны онг жанында, ёзенни башындан къарап, акъ къаяла сюеледиле. Сол жанында – кюн бетде жаргамда жатып, кюшене¹ тургъан маллагъа ушаш ташла. Аланы тюплериндеги тюз чыгъанакъ кёкенледен толуду. Мурат эм алгъа къанатлысына орун алада изледи. Кёкенлени ичлеринде сыптырыла, чыгъанакъларына кесин сойдура айланды. Жюреги ушатхан жер тапмады. Жаргамланы тюплеринде дорбунчукъну кёрюп, алайда бир зат табылырыгъына ажымсыз болуп барды.

Дорбунну ичи иги гырынды². Теренинде Мурат, къанатлысына деп этилингенча, эркин чунгурну кёрюп, ары атлады. Къанатлысына орун тапханына къууана, тюрюнде жумушакъ, жылы болурча деп, ханс жыртыр муратда чыкъгъанлай, сол жанында, столча тюз къанга ташны къатында юч тюрккючню кёрдю. Арлакъгъа къарагъанында, кёп болмай жукъланган отну кюлюн эследи. Таякъчыкъны алып, кюлюн ышыргъанында, жилтинле жылтырадыла. Тёгерекде къагъыт кесекле, консерва къалайла, кёкенлени тюрлеринде бир-эки бош чагъыр шеша да кёрюндюле. Мурат эрлай, сагъыш эте да турмагъанлай, къанатлысын дорбунну ичинден чыгъарып, алайдан жанлар къайгъылы болду. Ол кезиуде адам тауушла узакъдан тунакы келди.

Мурат кёкенлени чыгъанакъларын да унутуп, аланы ичлеринде кесине, къанатлысына да бугъар жер изледи. Ташагъа кирип сакълады. Ол тауушла жууукъдан-жууукъ келип, ачыкъ эшитилгенлеринде, биягъы Пахарбийни ауазын таныды. Бир кесекден ала кёкенлени ташаларындан чыкъдыла.

Пахарбий аллында, сыртында ушкогу, ызындан да Мурат танымагъан экеулен кёрюндюле. Бири кёзлюкю, узунбет, къуу жаш. Юсюнде – буршу плащы. Ол башханы уа семиз ууртларыны юсю бла узун, жукъа сары мыйыкълары ётедиле. Быдырлыды. Аякъларында – башлары тобукъларындан иги ёрге чыкъгъан резин чурукълары. Ала, келип, къанга ташны тёгерегине олтурдула. Бир кесекден къагъытха чырмалгъан бир заты бла Гоппан да кёрюндю. Ол келтиргенин ташны юсюне жайды.

Семизбет, къоюнуна узалып, шешаны чыгъарды, арагъа салды. Пахарбий, кесин ким эсе да бир эте, узалып шешаны сабыр алды да, башын ачып, стаканны толтурду, узунбетге узатды. Бир-эки тартханлай, алгъаракъ ичгенлери татыгъан болур эди, ала къызыу-къызыу сёлешип, дауур этип башладыла.

¹ *Кюшэнерге* – ышныр этерге.

² *Гырын* – къуру; тешик.

Жашчыкъ, былайдан жанлагъаны кесине, къанатлысына да иги болгъанын ангыласа да, кеталмады. Ала жууукъда болгъанлары амалтын, кесин сездиреме деп къоркъду. Не этерге билмей, къаяны башына жууукълашып баргъан кюннге къарады. Ол ашыкъгъанлыкъгъа, Пахарбий бла нёгерлери ашыкъмай эдиле. Иничкебет ёрге турду. Тентирей, уллу-уллу атлай барып, мазаллы ташны къатына кючден жетип, аны къучакъларгъа излегенча, юсюне къапланды. Нёгерлери чакъырып кюрешгенлерин бирда истемеди. Пахарбий, барып, зор бла ызына суйреп келди. Биягъы стаканнга аракъты къуюп узатды, шешаны къолуна алып, аллына созду. Иничкебет, кёкюрегин тюе, стаканны аузуна элтирге излегенликге, къолу къалтырап, анга бойсунмады. Тентиреп, орунунда туралмай, энишге къуюлду. Пахарбий аны суйреп барып, къатларында ёрге сюерге кюрешди. Болмагъанында, къолун силкип, келип орунуна олтурду. Шеша бла биягъы жангыз стаканнга консерва къалай да къошулду. Гоппан да алагъа тенглик этерге кюрешди. Мурат, кюн кеч болады деп, бек къоркъса да, кюн къая артына ташайды. Бир кесекге тегерекни къарангы басды. Нечик къысхадыла къачхы кюнле. Жашчыкъ къарангы болгъаны бла алайдан шыхыртсыз жанларгъа оноу этгени бла бирге семизбетни ёрге тургъаны тенг болду. Энди уа кетдиле деп, ол эркин солуду. Алай а аны кеси таба атлагъанын кёргенинде, къайгъылы болду. Пахарбий бла Гоппан да аны ызындан тебиредиле. Ала жашчыкъ бугъунуп тургъан кёкеннге жетерге тохтаяракъ болдула.

– Къалай тапсыз болду, алан, биз ол къанатлыны тапмагъаныбыз. Суугъа батып кетген болурму? – деди Пахарбий эсирген ауазы бла. – Аны эти тауукъ этден татлы болур эди, – деди жууапха семизбет:

– Тауукъ эт да татлы эди. Мен аны къайдан тапханамы сиз билмейсиз, – деп, бююреусюз къалыргъа суймей, Гоппан сёзге къошулду.

– Ким не сёлешсе да, сен ауузунгу жап. Ансы... – деп, Пахарбий, дагъыда бир омакъ сёзлени айта, Гоппанны бурунуна жумдуругъун тиреди.

– Этмегиз аны ючюн дауур. Ала тамбла да учарла. Сизге уа энди ышанырыкъ туйюлме. Болумсузла, – деп, семизбет, Пахарбий бла Гоппаннга айыпны уллусун салып, аллына атлады. Мурат аны эртгенли бери айтхан сёзлерин эшитгенинде, тёппе тюклери ёрге турдула. Къолундагъы сейир акъ къанатлыны аланы столларында неда тюклери жулкъунуп тургъанын кёзюне кёргюзтдю да, кертиси да алай болуп къалгъан кибик къыйналды.

Семизбетни тамбла да чыгъып, биягъы къанатлыланы марарыгъын эшитгенинде, дыгаласха къалды. Къанатлыла тамб-

ла былайтын учмай, башха жер бла кетерча лагъым изледи. Кёзюне къарыуундан келмезлик кёп затны кёргюзтдю. Алай а...

Ол кезиуде семизбет, тентирей келип, Мурат бугъунуп тургъан кёкенни чыгъанакълы бутагъындан тутду да, къолун ызына женгил алды. Жашчыкъ аллында къолун чыгъанакъгъа сойдургъанында, кёкенлени чыгъанакълы болгъанларына кесича чамланса да, бусагъатда алагъа семизбетни элгендиргенлери ючюн, жүрегини теренинден ыразы болду. Ючюсю да, бир зат сезгенча, кёкенни тегерегин алдыла. Бир кесекден чапыракълада тамычыла ойнадыла. Мурат, башха амалы болмай, чыгъанакъланы этине чанчылгъанларына тишлерин къысып, тёзюп, жибиген жерден жанларгъа кюрешди. Барындан да кёп ол болумда кёкенни жибите Пахарбий турду. Ала, тентирей-тентирей, от къатында тенглерин да къоюп, къарангыгъа ташайып кетдиле.

Кечегиде къобанны тауушу ачыкъ келеди. Ол санга ариу айтханча кёрюнеди. Жюрегинги шошайтады. Мурат къобанны макъамына тынгылап, талай заманны турду. Сууну сууукълугъу санларын кемире, аякълары бла чучхуп, уллу ташлагъа суюелирге кюреше, къобанны ары жанына ётдю. Къарангы болса да, таныш жаяу жолчукъну табып, къоллары бла къая ташладан тутта, ёрге тебиреди.

Сары къаяны тигини бир жанында сёдегей жол бла чыгъып, башына, тапхырчыкъгъа ёрледи. Къанатлыны алайда къояргъа ышанмай, бийикде, жаныуар жеталмаз жерде болуучу гитче дорбунчукъну ышан этип изледи. Ары, ёрге ёрлей башлады да, къарангыда къанатлыны чыгъаралмазлыгъын ангылап, не этерге билмей, сагъышланды. Бу алакат жай кече санларына сууукъ сингмесе, не уа юйде къайгъы этериклерине къыйналмаса, Мурат къанатлысыны биргесине къалып кетерик эди. Алай а, сууукъдан кёгерип, эки эрини бир бирине тиймей, кесин жунчурча кёргенинде, къанатлыдан айырылырыгъы келмесе да, къаяны энишге тюшюп тебиреди. Къарангы кече, аягъы басханны кёзю кёрмей, къолу бла къая ташладан ышан этип тутта, хар атлагъаны сайын, къаядан энишге къуюлуп кетерге къоркъа, жанын къолуна алгъанлай, тюбюне жетди да, кёкюрегин кирсиз кечеги хауадан толтуруп, эркин солуду. Ол ма бусагъатда ангылады къаллай бийик къаягъа ёрлеп кетгенин. Ол бийикге кюндюз окъуна, базып, ёрлеялмай эди. Къанатлыны ышангылы жерде къойгъанына жүреги шош болса да, къобанны сайы бла ётюп бара, аны жүреги шошайтхан тауушуна тынгылай барып, таууш аздан-аз бола, суу жагъасына жууукълашханында, къоркъуругъу келди. Ол суу ызында калак итлени айланычуларын эсине тюшюргенинде, къобанны жүрегин шошайтхан макъамындан чыгъып кетериги келмей,

кёзюне суу ызы саулай калак итледен толуп кьалгъанча кёрюнюп, ызына кьайтып, акъ кьаяланы кьоюнларына кирип кьалырыгъы келди. Эсиндеди кьартны калак итлени юсюнден айтычу хапары. Ала элни тышында бир жерге жыйылсала, жыйын жанлыдан эсе, уллу кьоркьуу салыргъа боллукьдула. Мурат кеси да эшитгенди, калак ит жыйынны кьой кьошха чабып, заран салгъанын.

Аны барына да сагъыш эте, уллуланы халлеринде ол ангыламагъан, сейирсинген затлагъа эс бёлдю. Сёз ючюн, огъары элге бара, жар башында кьабыргъада чегетчикде кеслерине орун салып тургъан калак итле шош арбазладан, кьой кьошладан кьысталып чыкьгъандыла ары. Адам кеси кьолу бла итни бёрюден да бёрю этип, ызы бла аланы кьырама деп, тегерекни алып, чегетни ичин ушкок тауушладан, тютюнден алдырып нек айланьргъа керекди?! Баргъан жолунда аллына кенделен тау ишлеп, аны юсю бла ётерге лагъымла излеп айланьргъа нек керекди? Не уа жашчыкь кьаллай бир кёргенди юй жылыугъа, ышыкьгъа юйренген итни, гыржын кесек излей, мутхуз, ач кёзлери бла, гудучу кибик, арбазланы кьармап айланнганын. Калак итлени юсюнден быллай терен сагъыш Мурат бюгюннге дери чыртдан да этмегенди. Бюгече уа ол, анга аллай бир кьоркьуу келтирген суу ызындан кьарамын алмай, кёзлери ачыгъынчы ары битип, кёкен кьарантхалада кесине кьоркьуу излейди.

Сууну сууукьлугъу аякьларына сингенден, мыйысы ачыса да, ашыкьмай атлай, жагъагъа суймей чыкьды да, суу ызын тебиреди.

Кёкенлеге жетгенлей, алайдан женгил ётер муратда, жүрюш кьошду. Кёкенлени кьатлары бла жан солуу этип, кьызычу чабып бара тургъанлай, адам мурулдагъан таууш эшитди да, аллында элгенсе да, артха туракълады. Таууш кюндюз Пахарбий бла нёгерлери олтургъан жерден келе эди. Кьаллай эсе да бир кюч, Муратны тохтатып, кёкенле арасында, таууш келген жерге кьаратды. Ёрге кётюрюлорге дыгалас эте тургъан адамны кьарантхасындан жукъабет болгъанын таныды. Кюндюз нёгерлери бла бирге ол жыйын жанлыча кёрюнсе да, бусагъатда болумун кёргенинде, кьоюп кеталмады. Артыкьсызда бек эсирген адамны, кесин кьоруулаялмай, калак итлеге талатып кьояргъа боллугъун эсгерип, Мурат, кесин кьатдырып, аны ёрге кётюрюп, аякь юсюне сюерге кюрешди. Алай а жукъабет, санларын туталмай, аунай барып, тубюнден кесилген терекча, жерге ауду. Жашчыкь аны жангыдан ёрге сюерге кюрешди. Сюесе сюесин, эсиргенни аякь юсюнде туруп борбайы жокь эди. Аны бла кюреше, сылыт болуп, не этерге билмей тохтады. Ана

сыны эгечини эри аман адам болмаса да, тартыргъа бек суйюучу эди. Къарыгусуз жукъа адамгъа, аракъы женгил татып къала болур эди, жыйылгъан жерде дауур ачаргъа ёч эди. Аны алайдан кетерирге излеген адам болса, айталгъанын айтып, юсюне учуп къалыучу эди. Ол себепден аны халисин билгенле, ариу айтхан болмаса, къатышыргъа излемеучу эдиле. Ол дауур ача башлагъанлай, анасыны эгечи юйден чартлап чыгъа эди. Ариу айталгъанын да айтып, къолтукъ тюбюнден кирип, дагъан бола, алып кетиучу эди.

Жашчыкъ, ол лагъым эсине тюшгенине къууана, жукъабетни къолтукъ тюбюнден кирди да, белинден кесине къаты тартып, экиси да бирден тентирей, суу ызын тебиредиле. Талай кере да жерге томалып¹, ёрге тура да жангыдан жыгъыла, сюркеле, ала башына кючден чыкъдыла. Элни къыйырына киргенлеринде, жашчыкъ, аны къалайда жашагъанын билирге излеп, сора башлады да, бу элден болмагъанын эсгерип, къайры элтирге да билмей, башын да алалмай, Пахарбийланы юйлерини къатында тохтады. Таууш этип кюрешгенликге, не Пахарбийни, не башха кишини уяталмады. Болмагъанында, узунбетни арбазгъа кийирди да, жатма тюбюнде мулжаргъа таяндырып, кете башлады. Эсирген аны ызындан:

– Къыйтыкъ, къыйтыкъ, тохта, – деп, мурулдаргъа кюрешди. Мурат, анга эс бёлмей, «къыйтыкъ» деп семизбетни чам атына айта болур деп, юйюне ашыкъды.

Юйню къатына келгенинде, чыракъланы жукъланганларына, юйдегилени жукълап тургъанларына къууана, терезеге ёрлеп, шыхыртсыз тюшдю, тауушсуз жууургъан тюбюне кирип, башын басдырды. Кюнню кюн узуну кёргени бары да аллында сюелгенлей, талай заманны кёз къысалмай туруп, кючден жукълады. Тюшюнде къанатлыны кёргенлей, аны калак итледен къоруулагъанлай, танг атдырды.

Эрттенбла, танг жарыгъы терезесине ургъанлай, эшик ачылып, анасы кирди. Ол, хапар да сормагъанлай:

– Атанг ишге кетгинчи, къабыргъагъа бурулуп, жукълап къал. Бюгечели бери шашады. Мени да этими ашап къойду. Жукълап тургъанлай уятма деп, кючден тыйгъанма, – деп шыбырдап, тауушсуз тышына чыгъып кетди.

VII

Жашчыкъ уянганында, атасы ишге кетген эди. Анасы келип, жашчыкъны къатына олтурду. Аны бет тюрсюню къайгъылы эди.

¹ Томаланыргъа – жыгъылыргъа.

– Бюгече тюкенни тонагъандыла, – деп, хапар билирге излегенча, жашчыкъгъа къайгъылы къарады.

Жашчыкъ анасыны къарамында «Сен а, жашчыкъ, къа-тышханмыса?» – деген сорууну окъуй, аны тынчлыкълы этерча, таукел жууап берди:

– Угъай, анам, мени андан хапарым жокъду.

Анасы, андан сора сёз айтмагъанлай, жашчыкъны школгъа гузаба къурап ашырды.

Мурат дерследе олтурса да, эси къаяладады. Устаз а жангы дерсни ангылатып кюрешеди. Бир заманда Муратны къабыргъасындан къатында олтургъан Файруз тюртдю: «Тур, санга айтады устаз», – деди. Жашчыкъ, элгенип, ёрге къопду. Устазны кёзюне битди.

– Санга не болгъанды бюгюн, эсинг къайдады? – деп, соруун жангыдан къайтарды. Мурат баш энишге къарады. Эсин къанатлы алып тургъаны амалтын, ол устазны бир сёзюн да эшитмеген эди.

– Олтур орунунга, – деди ол. – Мен сени халинги жаратмайма.

Устазны сёзлери жашчыкъны, исси темирге тийген кибик, кюйдюрдюле. Ол, чынгап¹ ёрге туруп: «Мени суу ызында, акъ къаялада къанатлым барды. Ол инжиледи. Мен бусагъатда дерс къайгъылы туююлме», – дериги келсе да, ол хапарны, Пахарбийге жетгени болса, къанатлысыз къаллыгъын ангылап, тынгылады. Бети, бишген баллича, къызара, къатындагъы Файрузгъа жунчуулу къарады. Мурат арт заманда, ол энтта ангыламагъан сезимлени урлугъу жюрегине тюшюп, кюнденкюннге жангурлу талада битимлеча женгил чагъа, Файруз, къалгъан къызчыкъландан айырылып, анга багъалы кёрюнюп башлагъанды. Ол, биринчи къууанчы къанатлысы болгъаннга санай, аны хапарын Файрузгъа къалай айтып башларгъа билмей, дыгалас этеди. Узун боюнлу, ариу къанатлы кёз аллында тургъанлай, ол жашыртын, гудучу кибик Файрузгъа къарайды. Экисине да ариулукъну табийгъат былай къызгъанмай бергенине, кеси да, ала болгъан дунияда жашагъанына къууана, татлы жукъугъа сингип, сейир тюшню кёре тургъан адамгъа ушайды. Устазны сёзлери, белляу айтханча, аны насыплы дуниясына макъам болуп киргенча кёрюнедиле. Алай а дунияда ахыры болмагъан зат жокъду. Устаз, аны къатына келип:

– Мурат, сени директор чакъырады, – дегени, чууакъ кюнде кёк кюкюреп, тегерекни дюнжурдетгенча болду.

Аны аллында директорну хыны сыфаты сюеле: «Адам къуруда былай насыплы болуп турургъа нек болмайды?» – деп,

¹ Чынгаргъа – секирирге.

кеси кесине соруу бере, ол, директорну ариу айтыргъа чакъыр-магъанын сезе, эшикни ачды.

Узун кабинетни теренинде директорну туюлюп, жуммакъ болуп тургъан къош къашларын кѳргенлей, босагъадан атлагъаны бла симсиреди.

– Кел, – деди да директор, сора жашчыкъны юсюне къарамы бла битди. Мурат ишни тап болмагъанын ангылады. Урушрукъ болса, директор кесин алай жюрютгенин биледи. Ма бусагъатдан ол анга, къарагъан да этмегенлей, олтур дерикди. Ызы бла, къысылып туруп жиберилген пружинача, ёрге женгил къобарыкъды. Кабинетни ичинде, эки къолун да сыртына салып, эришиудеча къызыу-къызыу жюрюп башларыкъды. Жашчыкъ терслигин, къаллай терслиги болгъанын кеси ачыкъ билмесе да, жумушатыр ючюн, этген ишин толусу бла ангылап сокъуранганча, башын энишге ийди. Алай а директор не эсе да бу жол жоругъун бузду. Ушкок бла марагъанча жашчыкъны бетине битип:

– Сен тюнене къайда эдинг? – деп сорду. Жашчыкъ тынгылады. Ол къанатлысыны хапарын айтып къалай къойсун? Анга бу чексиз берилген къадардан къуру къалай къалсын? Тюнене къайда болгъаныны башха жууабы жокъду. Башын алып ючюн а, алдай юйренмегенди. Юйренирик да туюлюдо. Ол себепден Мурат, директор къаллай бир, къалай урушса да, тасхасын айтмай, тынгылап турургъа оноу этди. Директор а, бети тюрлене, жашчыкъны женгил сѳлешмезлигин ангылагъан болур эди.

– Нек тынгылайса? Айт. Бизге тюзю керекди. Тюнене тюкенни тонагъанла болгъандыла. Сени кече арасында аланы бири бла кѳргендиле. Жашырма да тюзюн айт деп, орунунда турургъа тѳзюмю жетмей, ёрге къобуп, келип жашчыкъны башындан энишге къарады. Гудуну юсюнден хапар эшитгенинде, жашчыкъны жүреги къызыу урду. Бир белгисиз кюч, керексиз бешишге къаршчы туруп, кесин тышына атды. Мурат, башын ёрге тутуп, директорну кѳзюне битди:

– Кишиге да къошулмагъанма, къошуллукъ да туюлюме, – деди.

Муратны сѳзлери жүрегин татлы ийнакълай, директор юсюне битген сабий кѳзледе ачыкъ кирсизликни кѳрдо. «Угъай, бу тюзюн айта болур. Камсык болса да, хатагъа алай къошулуп къалаллыкъ болмаз. Адам кеси алдаса да, кѳзлери алдамайдыла», – деген оюмлагъа берилип, директор, тышындан бетини хынылыгъын жумушатмазгъа кюреше, ичинден ол акъылдан къуралгъан жылыу, булутну тешип ѳтген кюн таякъча, бир кесекге бетин жарытды. Директорну ышаргъаны жашчыкъны къарамындан ычхынмады. Алай а директор жангыдан темир бет алды.

– Бусагъатдан барып, не атангы, не анангы чакъырып кел, – деди.

Жашчыкъ директорну кабинетинден окъча чартлап чыкъды. Атасыны урушуругъун кёзюне кёргюзте, бир жанындан да къанатлысы къайгъылы болуп бара тургъанлай, аллына Файруз чыкъды. Болушлукъ излегенча, ол анга къарагъанлыкъгъа, къызчыкъ, кёз-къаш бермей, къаты бла озуп кетди. Жашчыкъ: «Игиди да дейсе. Гудучу бла сёлеширге ким сюерикди? Гудудан уллу бедеш жокъду», – деп, къарт айтыучу сёзлени эсине тюшюре, атасын чакъырыргъа керек болгъандан эсе, Файрузну алай этгенине бек къыйналды. Орунунда симсиреп, тылпыуу тыйыла, къызчыкъны ызындан, ол классха кирип кетгинчиге дери къарап турду. Столну кётюрюп бара тургъан жашчыкъланы бири къабыргъасындан тюртгени Муратха эс жыйдырды. Жашчыкъ: «Ма бусагъатда къарт къатымда болса, къалай иги боллукъ эди. Мен анга къанатлымы хапарын жашырмай айтырыкъ эдим. Оноу сорлукъ эдим. Ол манга, этиучюсуча, акъыл юйретирик эди», – деп, къартны андан айыргъан жашына чамлана, школну межямындан чыгъып бара тургъанлай, жүрексинип, аягъы бла аллына тюшген къалайны урду да, къалай зынгырдай барып, арлакъда тохтады. Кеси уа аягъын ачитхан болур эди, аны къолу бла тутуп, бирси аягъында ёрге-ёрге чынгай, талай кере орунунда бурулду. Буруу тюрбюнде къанатлыгъа деп жашыргъан нартюх хызенин алып, акъ къаяла таба чапды.

VIII

Акъ къаяланы кёкюреклеринде терен болмагъан, сабий сыптырылып кирирча гитче дорбунчукъну теренинде къанатлы турады. Ол, узун боюнун аллына созуп, жютю бурунун тиреуча ташха салып, ичинде жаны болмагъанча, симсирегенди. Къанатлы орунундан къымылдагъан болмаз, къанатында байляу тюрленмей турады. Жашчыкъ жарасын ачып, ит тил чапыракъны талай кере да ауушдургъанды. Алай а жара, Мурат умут этгенча, сау болургъа унамайды. Ол кёбюп, дингиз¹ болгъанды. Аны юсуне да къанатлы жукъ ашаргъа унамайды. Къатында будай, арпа, нартюх, тап эт кесекле да бардыла. Къанатлы алагъа тиймегени белгилиди. Аны ючюн къарамай, Мурат хызенинден нартюх чыгъарып къуйду.

– Акъбоюн, Акъбоюн, – деп, ариу айта, ашарыкъны тежеди.

¹ Дингиз – чыр-чырангы.

Къанатлы кымылдамады. Жашчыкъ, нартюх бюртюклени аллына тюртюп, ариу айтып кюрешди. Къанатлы, башын ёрге кётюрмегенлей, ташны юсюнде букъуда ыз къоя, башын биягъы болумуна келтирди. Болмагъанында, Мурат къанатлыны ауузун ачып, бюртюклени тамагъына атып башлады. Алай а нартюх бюртюкле бир бири юсюне къаланып баргъан болмаса, ары теренге кетмедиле. Жашчыкъ, этген ишин чыртданда магъанасы болмагъанын ангылап, не лагъым табаргъа билмей, жилиярыгъы тамагъында жуммакъ¹ болуп, симсиреди. Дорбун мюйюшге кысылып, кёз жашлары мияла кесеклеца, не жарыкъ, не жылыу тёмеген, не къууанчны, не бушууну билдирмеген жаш къанатлы Муратны кёз туурасына алып келип, къартны тамата жашын сюеди. Мурат къанатлысыны болумун анга ушатды. Жашчыкъ жашагъан кысха ёмюрюнде не ачлыкъны, не жаланнгачлыкъны сынамагъаны амалтын, кёлюне ачдан былай ёле болурла деп келди. Аны кёзюне дорбун мюйюшде къанатлы туююл, къартны жашы Азрет, ауур солуй, жатып тургъанча кёрюндю.

Къарт ол жашыны хапарын айтхан кезиуде, юсюнден жерни битеу ауурлугъу басханча кёрюнеди. Инжиулюдю ол кезиуде аны сыфаты. Жер! Акъ къаяла! Аланы этеклеринден аяусуз сибирилип кетген миллет. Ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, эшелонлагъа, биринчи жюкленнгенлей окъуна, ие болгъан эдиле. Азретча жаргамлада, къая эринледе жанларына къоркъуулу болгъанын эслерине алалмай ойнагъан сиркиу жашчыкъла, жашауларын жашамагъанлай, къарт болуп, къум тюзледе къабыр къазаргъа жетишмей, кеслери да эм ахырында ачдан кёбюп, жаныуар азыгъы болгъандыла. Къарт мудахды. Кюеди. Къалай жетсин аны тёзюю. Уруш тюзледе кыйынлыкъгъа къаршчы туруп, ёлюм бла бир ызда атлай, жакълагъан жерини теренинде юйдегисине артыкълыкъ жетсе.

Мудахды къарт. Эски юйчюгюню башындан бийикге кёгюрчюнле учсала, ол ышарылады. Эшта, кёкде учхан кёгюрчюнлени къанат къагъыуларында жашчыкъны, аны тенглерини сиркиу кезиулери кёре болур эди ол.

Мурат, аллына сыптырылып, къанатлыны къолуна алып, тубюне тюше башлады да, бир кесекге симсиреди. Ызы бла къанатлыны орунуна салды. Мал дохтур эсине тюшдю. Аны огъурлу сыфаты жюрегин ышанмакълыкъдан толтуруп, къанатлыны кёкню толтура учарыгъына ийнанып, дохтурну излерге ашыкъды.

¹ Жуммакъ – тугул.

IX

Бекир – толу санлы, жютю бурунлу, сабыр, мал дохтур киши – Муратны айтханын ангылап к’ооялмады.

– К’анатлымы дейсе? К’аллай к’анатлы? К’елюнг бламы сёлешесе, жашчык? Сабий оюннга заман жок’ду, – деп, аны сак’лап тург’ан к’артха айланды:

– Мазан, нек келген эдинг, бу сабийни не сандыраг’анын ангыламайма? – деп, к’артны к’олун тутта, ёрге к’опду.

– Тейри, бу жигит, Бекир, санга бош келген болмаз. Сен анга, эринме да иги тынгыла. Элде тауук’ аруу болг’ан хапары барды. Ол жашырг’анлык’г’а, анасы ийген болур, – деп, к’арт Муратха ог’урлу к’езлери бла к’арады.

– Тюзмю айтама, жигит? Сен кимни жашыса? Узейирни-ми? Иги жаш, сен иги жаш. Аперим санга! – деп, Муратха к’ел эте, Бекирге к’арады.

– Уг’ай, тауук’ туююлдо. Мени к’анатлым сейир к’анатлыды. Ол бизден туююлдо, – деп, Мурат, к’анатлысына тауук’ дегенлерин сынык’мак’лык’г’а санап, к’елю к’ала к’ошду: – Мен тауук’ ючюн келлик туююл эдим.

Аны ол болумун к’орюп, к’арт:

– Ой маржа, Бекир, не этерик эсенг да, бу жигитни инжиую-не бир к’ара, мени да алай хаталы ишим жок’ду, – деди.

К’езюнден айтмаг’анлык’г’а, к’аллай бир ыразы эди Мурат бу ог’урлу к’артха. Аны кесини к’артына ушатды ол. Ала сынамаг’ан не к’алг’анды? Азапны тапы юслеринден басхан заманда да ала, адамлык’ларын тас этмей, аны туююнден чыг’а билгендиле.

– Ал да кел к’анатлынгы, к’арайк’, – деди Бекир.

Мурат, к’ууаннгандан не этерге билмей:

– К’анатлым мында туююлдо. Анга барырг’а керекди.

– Ма, жаным, телиден туура хапар дегенлей, жашчык’, сен керти да ойнай тура к’ереме. К’ермеймисе, керти жумушлары бла келип, сак’лап тург’анланы? Мен аланы к’оюп к’алай кетерикме? Кертда дегеннге, сабий оюннга бург’у эдинг да, – деп, ачыгулана башлады. Мурат, не этерге билмей, ангарылды. Олсаг’атлай аллында к’артны жашыны ауанасы сюелди. Аны да к’анатлары болг’анча к’орюндю. Ол, аланы билинир-билинемез к’аг’а, к’атына келди да:

– Манга уа мадар жок’муду? – деп сорду. Ызы бла т’егерек бурула, к’анатларын к’аг’а, к’екге туююл, не ючюн эсе да жерге кирип башлады. Ма, к’анатлы жерге ташайды деген кезиуде Мурат, не этгенин кеси да ангыламаг’анлай, жияп к’ойду. Эрлай эшикге чартлап чык’ды. Ол, эшиклени жабып кетип бара тург’анлай, бияг’ы к’артны Бекирге:

– Ай маржа, Бекир, не этерик эсенг да, бу жашчыкыгъа бир къара. Ол алай бош этмейди, – дегенин эшитди.

Аны насыбына эшик ачылды да, алайдагы эр кишилени бири эшикден башын созуп, Муратны чакъырды.

Жашчыкъ ичин тартханын тохтатып къоялмай, Бекир да, бир терслиги болгъанча, анга ариу айта, жолну энишге тебиредиле. Къыйынды ауур адамгъа къаягъа ёрлеген. Алай а Бекир, ауур солуй, аякълары тая да къоллары бла къадала, жашчыкыны ызындан башха жукъ айтмагъанлай, дорбунчукъгъа жетип, тылпыуун кючден ала, дорбунну кёргюзте:

– Ары уа энди не кюрешем да, кираллыкъ туююлме, – деди.

– Угъай, былайгъа кирмесегиз да боллукъду, – деп, жашчыкъ кеси кючден сыптырылып ётген къая тешикден къанатлысын чыгъарып: «Мен бош къанатлыгъа айтмай эдим, ийнанмай эсенг, кесинг къара», – дегенча, эки къолун да белине салып, кёкюрекчигин да аллына тутуп, таукел сюелди. Бекир байлауну тешип башлады.

Мазаллы акъ быстырны чырмалгъанын седирете келип, ахырында аны жарагъа жабышханы амалтын, тартып алалмады. Ол кезиуде жарасы ачыгъан болур эди, къанатлы Бекирни къолундан ычхыныргъа дыгалас эте, таууш чыгъарды.

Мурат, жарасы ачыды деп, къанатлыгъа къайгъылы болса да, таууш этерге къарыуу болгъанына къууанды. Бекир, хызениден шешачыкыны чыгъарып, ичинде сууун къанатлыны жарасына къуйду. Бусхул¹ жибигенинде, юсюнде къан, ирин кесекле къала, жарадан айбырлды.

– Къанатлы учар ючюн, жигит, анга къанат керекди. Сен а муну жарасын былай теренге ийгинчи къалай тургъанса? – деп, Бекир Муратха айып этди. Жараны ариулап бошап, къанатлыны къанатын байлады. Мурат, тёзюмю жетмей, дохтургъа ыразылыгъын билдире: – Энди сау къаллыкымыды? – деп сорду.

– Эки кюнден жангыдан байларгъа керекди. Насыбына, сюеги сауду. Жара уа терен жарады. Хайт десе, сау болуп къалыр, жигит, – деп, ёрге тура: – Сал орунуна, – деп, къошду.

Бекирни къанатлыны жарасына къарагъанындан сора да, андан хапар сормагъанына жүреги хош болуп къалмай, ызындан жетип:

– Бекир, бу сейир къанатлыды. Сени кючюнг бла сау болуп къалса, кёкге учурлукъма, – деп, Бекирни билегинден тута, аны кёзлерине ышанып къарады.

Бекир, жүрюшюн бузмагъанлай:

¹ Бусхул – кийим.

– Аллах айтса, Аллах айтса, – деди. Башха жууап берирге ашыкъмады. Муратны кёлуне: «Къанатлымы жаратхан болмаз неда халын тапсызгъа санагъан болур, ансы бир сёз айтыр эди», – деген оюм келди.

Х

Бюгюн кёк чууакъды. Талай кюнню мындан алгъа, къыш шашып къалгъан кибики тепген эди. Къайдан эсе да бир боранлы жел келип, ызындан аны бла эришгенча, ёмюрде бу ёзенде болмагъан сууукъ жетди. Юйлени ожакъларындан тютюн къаралып, тохтаусуз чыкыгъанлыкыгъа, жылыу жетмей, адамланы жунчутду. Жерге тюшген къарны жел, орун айырыргъа къоймай, кёкге кётюрюп, юйлени къабыргъаларына, терезелерине ура, улуй, жаралы жаныуарча, ёзенни ёрге-энишге чапды, чунгурланы къардан толтурду, тюзле бла тенг этди. Жашчыкъ, тышына чыгып кетерге аз къала, терезеден къарап, эшик алында бола тургъан эмилики оюнладан кёзюн алмагъанлай, желни ач бёрюча улугъанына къулакъ салып турду. Бу кыямада къанатлысыны къатында болмагъанына кыйналды. Танг аласына, желни тылпыуу бошалып къалгъанча, тегерек шош болду, терек бутакъла тынчыкъ тапдыла. Къар жерге орналды. Кюнню тубюнде жылтырап, жылыннганын кётюралмай, эрип башлады. Тубюу бла, жашыртын баргъанча, суу ырхыла жолну тик энишге тартып, бир бирлерине кёошула, таууш чыгъарып башладыла. Малла, къарангы бауларындан чыгып, жер-жерде жоппу болуп, кими буруу къатында, кими машиналагъа жол бермей, туура жолну арасында сюелип, сыртларын кюннге тутхандыла.

Мурат, юйден чартлап чыгып, юсюне габрайын кийгинчи тёзюму жетмей, мыллыгын ёзенни энишге, акъ къаяла таба атды.

Жашчыкъ акъ къаяланы туураларына чыкыгъаны бла, ары къарап, сир болуп къалды. Кюнню акъ къаялагъа сёдегей тийген таякълары салгъан терен кёлеккеле сейир, ол ёмюрде кёрмеген оюулагъа бурула, кёз алында ойнадыла. Акъ къаяла, кертиси да, жашчыкъ таурух китаплада кёрючю ариу жасалгъан къала сахаргъа ушай эдиле. Тубюу бла кёнделен сызланы юслеринде кёкюреклерин алларына, кюннге тиреп тургъан жютюбаш къалаланы тёппелери сюеле эдиле. Аланы кыйыр сюремлери бла кими тюз, кими тегерек, бурма бурулуп бара, ол къалаланы бир бирлерине байламлы этген ташла тура эдиле.

Жашчыкъны кёлуне аланы ичлеринде хар кюнлери жигитликден, суймекликден толу инсанла жашагъанча кёрюне-

ди. Кёз туурасындагы акъ къаяла акъ къалаланы шахарына ушагъанча болдула. Мурат анда, терезелеринде чыракъ жарыкъ жерлерин да кёрдю. Къалаланы тегереклерине адамлыкъны, намысны сакъларча, къолларында сауутлары бла къарауулланы салды. Чыммакъ-акъ къаяланы тюплеринде кёлню кёклюгюне кёк къошду да, кёкню теренинден учуруп, акъ къанатлыланы олтуртду. Ала бары да бир бирлерини тегерегине басындыла. Арадагы къанатлы боюнун кёкге созду, суудан кётюрюле келип, къанатын къакъгъаны бла ариу къыз болуп къалды. Мурат ол къызны Файрузгъа ушатды. Бир кесекден къанатлыла бары да къызлагъа бурулуп къалдыла. Нек эсе да, сууда батмай, тепсеп башладыла. Кёлню башында къаладан сыбызгы таууш келди. Ызы бла, къобузну ариу тартыуу жүрекдени эрите, къаладан сёдегей келген жолчукъ бла жигитлени тюшюрдю. Ала, жырлагъан, тепсеген да эте, къызлагъа жууукълашдыла. Къатларына келип, абезехге тутдула. Ол жигитлени араларында келген жашланы бирин жашчыкъ кесин этди. Насыпдан уллу кёллю болуп, Файрузгъа сыйлагъан белги бере, къолун узатханында, ол турсунмай, бир жанына бурулду да, къыйырда къая ташха таянып, сирелип тургъан аскъакъ къартчыкъны къолтукъ тюбюнден кирип, кетип къалды. Файрузну ол къартчыкъгъа: «Ол гудучуду, гудучу», – дегенин эшитди. Ишни алай болуп къалгъанына элгенгенден, Муратны аллында сурат эрлай тюрленди. Акъ къаяла да, къызла, той-оюн да кёзден бирден тас болдула. Аллында, ачыкъ кюнню тюбюнде, ариулукъларындан ариу кёрюне акъ къаяла сюелдиле. Жашчыкъ, Файрузну анга турсунмай къойгъанында, къаяланы терсликлери болгъанча, алагъа сууукъ къарады. Кёлюн къалдыргъанларын черте: «Мен а сизге къанатлымы ышанып турама», – деди. Къайры атлагъанына да магъана бермегенлей, суу ызына, кёлню къатына барып, сууну башындан къарады. Ары ташны алып атды да, ол кеси ары батып кетсе да, башында ууакъ толкъунланы къыппасын къойду. Къыппа тегерекге тугъайла болуп чачыла, чайкъала, сууну кенгине жайылды да, тас болду.

Эсинде кеси къурагъан суратны ол излеген болумдан тайышханында, кертиси да Файруз анга угъай дегенча кёрюнюп, мудахланып, къанатлысын, Акъбоюнну, биринчи тапхан жери таба атлады.

Мурат алайгъа жетерге, кёкенле тюбюнден шыбырдагъан таууш келди. Андан, къуйругъун булгъай, Бойнакъ чыкъды. Ол, энди биринчи кере тюбеген заманларындача, азыу тишлерин ачыгулу ачып, хырылдамайды. Муратны бетине битип, кёзлерин ойнатыргъа кюрешсе да, теренден калак жашау берген

мугурлукъ къарайды. Жашчыкъ хызенни ачып, андан гыржын кесекни чыгъарлыгъын сакълайды ит. Бу жол жашчыкъ хызеннен гыржын туюл, къакъ эт кесекни чыгъарып атды. Бойнакъ, этни жерге жетдирмегенлей тутуп, кёкенле тюбюне кирди. Ызы бла хырылдагъан таууш чыкъды. Жашчыкъ, сесекли болуп, аллына атлап къарады. Ит кеси жангыз эди. Ал аякълары бла этни жерге басып, тишлери бла тартып жырта, ол кеси аллына хырылдай эди. Калак, жашауунда аллай насып тюшюп къалгъанына кеси кесинден къызгъана, керти ит болгъанын эсине тюшюре болур эди.

Кёргенине ышарыла, жашчыкъ акъ къаяла таба, Акъбюоннга атлады. Бара тургъанлай, кёлню ары жанында экеуленни къамишле арасында нени эсе да излеп айланганларын эселеди. Артха туракълады. Ала, къамишле арасында тас болуп туруп чыкъдыла да, Мурат таба айландыла. Жашчыкъ, келгенле Пахарбий бла Гоппан болгъанларын кёрюп, къайгъылы болду. Аны жети жукълап эсинде да жокъ эди, Пахарбий былай аллына чыгып къаллыкъды деп. Талай ай бола эди тюкен тоналгъанлы бери, Пахарбий элде кёрюммегенли. Аны юсюнден элде кёп тюрлю хапар жорюй эди. Кёп адам, ол сагъатда хатачы жашчыкъны хаталарындан къутулуп, эркин солугъан эдиле. Энди уа ма, кёкден тюшюп къалгъанча, сыртындан да ушкюкнү быргъысы къарай, хар атлагъаны сайын къалтырай, Гоппан да – къатында, жууукълашып келеди. Мурат аллында бир жанына жанлап кетерге акъыл алса да, кесини эр кишилигин сындырмаз ючюн, жорюшюн кюшду. Пахарбий, аны эслеп, жашчыкъны жолун чорт кесип, аллына чыкъды. Жашчыкъ, жорюшюн сериуюн эте:

– Жангы ай бла кёрюн, Пахарбий. Тас болуп кетесе да. Кесинге тансыкъ этдинг, – деп, кёзюне битди.

– Жашчыкъ, сен мени оноууму кюй да, къанатлымы не этгенсе? Аны айт. Хапары сенде болгъанча чыгъады. Алаймыды, Гоппан? – деп, Гоппандан шагъатлыкъ излей, кесин Муратха ёшюн уруш этдирди.

– Бизни кюл къыйыныбызгъа сен оноу этерге нек керексе? – деп, жашчыкъны жагъасындан тутуп силкиндире, – кертисин айтмасанг, – деп, жумдуругъу бла керилгенлей, бир кесекге эсде болмагъан зат болду.

Аллында кёкенле тюбюнден хырылдагъан, ызы бла ит чапхан таууш къаяланы зынгырдатды. Самыр талай кере чынгагъаны бла къатларына жетип, мыллыгын Пахарбийни юсюне атды.

Пахарбийни жумдуругъу хауада энишге ийиле, кеси жерге чёмелди. Ит аны бучхагъындан тартып, кёнчегин теше, ызына

кетди. Ауузунда бучхагъыны кесеклери къалдыла. Пахарбий, итден жанларгъа кюреше, бир жанына сюркеле барып, секирип ёрге къобуп, угулуп¹ баргъан Гоппанны ызындан сызылды. Бойнакъ, ауузунда бучхакъ кесекни ачыулу бура, аланы ызларындан жумулду.

XI

Жашчыкъ суу ызына, къанатлысы Акъбоюннга къартны юйюню къаты бла барыучу эди. Къартны ызына къайтыргъына ышанмакълыгъы, анга кёл бере, жүрегин жылыта эди. Тохтап, къабакъ эшикни тартып кёре эди. Ачылмаса, буруу башы бла арбазгъа мудах къарай, суу ызына атлай эди. Жолда бара тургъанлай, къартны ызына иймей тургъан акъ къалалы сахар таба къарай, кёкню теренинде атасыны ключю къоллары силдеп, ташлача тюшюп бара тургъанлай, эс ташламай тюзелип, къанат таууш эте, гузаба, къартны ызындан сахаргъа жол тутхан кёгюрчюнлени эсине тюшюреди.

Къарт, кете башлап: «Жашчыкъ, Аллах айтса, мен кёп турмай къайтырма», – деген эди.

Алай а къарт мычыды, къайтмады, кёгюрчюнле да кёкге чыкъмадыла. Аны жүрегин бир кесек сел этген къанатлысы Акъбоюн тирилгенди. Энди ол, кийик, илгизлик болуп тургъанын къоюп, аны къол аязындан нартюх бюртюклени чёплейди. Узун боюнун сыласа, онгсунуп, эки гитче зугул кёзчюгюн да къысып сюеледи. Жашчыкъны келирин ашыгъып сакълайды. Ол, дорбуннга жууукълашханын сезип, кеси тилинде сёлешгенча, гузаба тауушла чыгъара, тегерекни даурдан алдырады. Эркин дунияда эркин юйренген тыш жерлени къанатлысы Акъбоюннга жарасындан аязып эс жыйгъанында, дорбун тарлыкъ этгенин ангылай эди Мурат. Ол себепден жашчыкъ, кюн жылыу ангылай башлагъанлай, Акъбоюнну тышына чыгъаргъан эди. Биринчи дорбунчукъну къатында тапхырда кюн турушха ийген эди. Дорбунну тарлыгъында, къарангыда тургъан къанатлы, дуния жарыгъы юсюн басханын кётюралмагъанча, тентирей барып, кёзлерин къыса, къая ташны къатында сюелип, сыртын кюн таякъланы жылыуларына тутуп, симсиреген эди. Аны ол болумуна къарап тургъанлай, жашчыкъ кёзюне акъ къанатлыны кёкню чексиз кенгинде, къартны кёгюрчюнлерини арасында кёргюзте эди. Акъ къанатлы, анда кёкде, узакъда къара тамгъачыкълагъа бурулуп къалгъан кёгюрчюнлени арасында эки узун къанатын кенгине къагъа, созулуп, кёрмючде кесин кёргюзтгенча бара, кёкде тугъайла эте эди. Къартны сеййир-

¹ Угулургъа – терк барыргъа.

синнгенини учу-кыйыры болмай, жашчыкны алгын этиучюсоча башын сылай:

– Жашчык, бу сейир кванатлыны кайда тапдын? Керти сейирлик! Аперим санга, аперим, – деп, жашчыкны башындан кьолун инбашына ётюре, кёкге кьууанчлы кьарай эди.

Алай а жашчык, кьартны эсине тьошюре, сейир тьошге бёленип тургьанлай, кванатлыны кьая кыйырына жетип, тентирей, кванатларын кьагьаргьа дыгалас этгени керти болумгьа кьайтарды. Мурат, жетип, кванатлы кьая кыйырдан, кеси ары кьуюлуп кетерге аз кьала, кьюден тутуп, ызына жанлады. Акьбоюнну кванатларында энтта алгынча, аны кёкге алып чыгьарча, кьую болмагьанын ол ангылай эди.

Мурат, кюн жылыу ангылай башлагьанлай окьуна, суу ызында, кёлню тегерегинде бир эл жер кьоймай, кьарап чыкьгьан эди. Кёлню эл таба жаны ачык, тап болса да, жашчык алайда тохтамады. Кюн сайын суу ызына жол салып тургьан Пахарбий кёз аллында сюелгенинде, жашчык алайдан терк кетди. Ол, бара барып, кёлню кьая жанында, тьобюнде кирсиз ташлары кьалтырай, кёрюне тургьан суучукь кёлге кьошулгьан жерде тохтады.

Былайы таша жер болса да, тапсызы – ачык жери жокьду, тегерекни чёртлеуюк, ит бурун кёкенле басыпдыла. Кёлге тьошген жер да асыры тикди. Сууну кёлге жетген жери кенг болса да, сайды. Тегереги ачыкды, кёкенле арлакьдан башланадыла. «Тьобю терен болса уа, Акьбоюнну биринчи былайгьа ийсем, алайдан ол кёлге кирирге да боллукь эди, чыгьып солур жери да бар эди», – деген оюмгьа келип, аны жарата, сууну ичине кирип, тьобюн таякь бла чучхуду. Зыгьыр ёрге тынч кётюрюлдю. Сууну тьобю жумушакь болгьанын кёргенинде, тьобюн ариулап, кванатлы жюзерча этер муратда, тохтап, юйден кьурек, гетмен, темир таякь алып келирге атланды.

ХII

Юйге бара тургьанлай, кёзюне ишлерик кёлчюгюн чексиз уллу кёргюзтдю. Ол анда, дуадакьны¹ кьой, тап мазаллы акь кемелени да жюзюрдю. Кесин кеме жюрютген тамата да этди. Ол кемени бийигинден ары, жерге, суу жагьагьа да кьарады. Тенгчиклерини сукьланып жаннган кёзчюклерин да эследи. Аланы ичинде Файрузну изледи. Тапмады. Ол болмаса, уллу кёлню, тенгизни, кемени да магьаналары болмагьаннга санады. Алайсыз анга тенгиз, кеме да керек тьойюлдюле. Алай а ол кезиуде эл табадан гюрюлдеген таууш келди. Ызы бла эл кый-

¹ Дуадакь – кьанкьаз.

ырындан туурагъа келе тургъан кѣп адам чыкъды. Ала элчиле эдиле. Аллында – гылыгучукълада тѣзюмсюз жашчыкъла. Ызы бла – эр кишиле, тиширыула. Мюлкню таматасы Мазанны да бобиги кѣрюндю. Ол, къызыгу келе келип, адамланы ичлерине кирип, жорюшю сериуюн болду. Адамла башындан бобигини гетен башы къарап къалды. Бир жанында тѣртгюллеп келген атны кѣрдю. Ол элде махталып тургъан чабыгучу ажирди. Атлыны да таныды Мурат. Ол Бекирди, мал дохтур Бекир.

Жашчыкъ къууанды. «Бекир, къанатлы болгъанды быллай кеме», – деп, къычырлыгъы келди. Бекир барса, биргеме аллыкъ эдим. Алай а ол, ажиринден тюшюп, таурухлу болса да, мени кемеме минерми? Жашчыкъ адамланы ичинде къартны изледи. Кѣрмеди. Кѣрмесе да, эси къартны алып келип, къатына салды. «Аперим санга, жашчыкъ! Мен санга къачан да уллу ышана эдим. Уллу кемеге – уллу тенгиз», – деп, алгъыш этип, кете башлады. Жашчыкъ аны тыяргъа излегенликге, тыялмалды. Къарт кетип къалды. Мурат аны ызындан мудах къарады. Адамланы:

– Муратны кемеси, акъ кеме, – деп, сейирсинген тауушларын жууукъда эшитди.

Элчилени кемеге минериклерин сакълады. Алай а ол кезиуде устазы кѣрюндю. Элни къыйырында сюелсе да, ауанасы ѳзенни бирден толтургъанча болду. Ол, къолун ѳрге тутуп, кеси таба чакъырды. Ауазы, хауаны бирден толтуруп, келген элчилени бирден симсирете:

– Мурат, дерсге жорюрге да керекди. Билими болмагъан кемени къой, сууда къайыкъны да жорюталлыкъ тюйюлдю. Атангы чакъырлыкъбыз дерсге, – деп, аллына атларгъа ышан да этмегенлей, эл къыйырына чыкъгъаныча, тас болду.

Ол биргесине жашчыкъны сейир, таурух дуниясына алып кетди. Аллында кѣл этерге деп, Мурат сайлагъан сай суучукъ, къолунда – гетмени. Ол аны бийикге чыгъара да, энишге, суугъа ие, зыгъырны тышына чыгъарып башлады. Устазымы мени къанатлымдан хапары болса, алай этерик тюйюл эди. Ол аны билмейди, мен да амалсызма, хапарын айталмайма. Аллында атасыны кючлю къолларындан ычхынган кѣгюрчюнле кѣрюндюле. Тапдыламы экен ала акъ къалалы шахарда къартны? Акъ къалалы шахарда, тѣппеси кѣкге жетген юйню бийигинде къарт терезеден къарап тургъанлай, кѣгюрчюнле келип, къол аязына къоннганча кѣрюндю кѣзюне. «Алай болса уа иги эди, болмаса уа...» – деп ахсынды жашчыкъ. «Мен, къанатлымы, Акъбоюнну, кишиге да ышаналлыкъ тюйюлме. Сау-эсен кѣкню кенгине чыгъаралсам, айтырма барына да. Ол мени энчи тасхам болсун».

Жашчыкъ сууда кѣп чыдаялмады. Жазгъыда энтта жылынмагъан суу, аны санларына ётюп, мыйысына чанчылгъанча болду. Мурат, ашыгъыш атлай, суу жагъагъа чыгъып, аякъларынын кезиу ауушдура, ёрге-ёрге чынгай, жылынын къайгъылы болду. «Хомух кёреме мен. Атам быллай бир жизгилик этерик туююл эди», – деп келди жашчыкънын кёлуне. Атасы Узейир бла къыш трактор бла къошлагъа баргъан жолну кюртден ариуларгъа чыкъгъанлары эсиндеди. Мурат атасына ол кюн зор бла тагъылгъан эди.

Узейир тракторист туююлдо. Ол къол устады. Элни ара орамы бла ётюп бара, эгерип къарасанг, Узейирни уста къоллары таурухха бургъан талай юню кёрлюксе. Аны бла къалмай, керек болса, мюлкде аны башха жумушлагъа да тартыгучудула. Ол къайсы жумушну башласа да, деменгили тындырып, ахырына дери жетиучюдо. Аны ючюн болур, тамата аны мюлкде эм жууаплы жерге ийиучюдо.

Бир кюн, иги кеч этип, къабакъ эшикле къагъылгъан таууш келип, жашчыкъ атасыны биргесине эшикге чыкъды. Эшик аллында къарангыда сюелген бёлюмню таматасы Умар эди. Жашчыкъ аны базыкъ ауазындан таныды.

– Салам алейкум, Узейир.

– Алейкум салам, Умар, кел юйге, жууукъ бол. Кечегиде нек къозгъалгъанса? Тынчлыкъмыды? – деп, атасы къайгъылы сорду.

– Тынчлыкъды, Узейир, тынчлыкъ. Тилекчи болуп келгенме санга. Не этерик эсенг да, болушурукъса. Сапарны юйюнде тиширыуу къыйын ауругъанды да, ол аны къайгъысын этмесе болмайды. Билесе, аллайны чоту да бир тюрлю къыйынды. Къошлагъа жолну кюрт басханды да, бу эки кюнде маллагъа бир чѣп бичен атылмагъанды. Къырылып къалыргъа башлагъандыла. Кёресе бу къышны, – деп, къалын жауа тургъан къар кесеклени къолу бла тутаргъа излегенча, хауаны къармай, Узейирни бетине жютю къарады.

Узейир не ючюн болгъанын билмейди, Умарны суйген а этмейди. Ол ишлеген ишинде адамлагъа аяусуз болгъаннга санайды. Бир кюн ол къарт Мазаннга бирле сёлешди, бирле сёлешди. Алай адам, жылы келген адамгъа къой, малгъа да кёлю барып сёлешаллыкъ туююлдо. Ол себепден Умарны ауазы бу кезиуде къаллай бир жалынчакъ, къалтырауукъ болса да, сан этерик болмаз эди. Аллында орунлагъа жыйылып, ачдан макъыра, ёкюре тургъан къойла, тууарла, этер амаллары болмай, дыгаласха кирип айланган малчыла сюелгенлеринде, кѣп да сакълатмагъанлай:

– Аны не сёзю барды. Инжиую болгъаннга болушхан борчду, – деп, таукел жууап берди. Ышарылдыла Умарны мыйыкъ тюбюнде эринлери. Кёзлери жандыла. Мыйыкълары кенгнге кетди.

– Аллах айтса, эрттенбла эртте жетерме, – деп ашырды аны Узейир.

Кеси уа Муратны башындан сылай сагъышланды. Ол Сапарны, юй бийчесин да эрттеден бери таныйды. Ала сабийле болуп, жаргамлада бир ташдан бирине чынгай, бирге кёп ойнагъандыла. Ол, жашчыкъгъа жууап излегенча къарай:

– Не болгъанды экен жарлы тиширыугъа? Ёретин ушай эди да, – деп, жашчыкъны аллында юйге кирип, тёзюмю жетмей, сенчадан Сапарны къатыныны атын айтып, юй бийчеси Лейлагъа хапарын сорду. Ол, анга Бисминатны ауругъан хапарын айтхан заманда тынгылагъанын да бёлмегенлей, юсуне тонун къаплай:

– Жазыкъгъа къара. Сапаргъа тюбеп бир келейим, – деп чыгып кетди.

Узейир, танг атарына тёзюмю жетмей, жолгъа чыкъды. Мурат да къоймай биргесине тебиреди. Тракторну кючлю чыракълары узакъгъа урсала да, бир бири юслерине къаланып келген жуммакъла кибик къар кесекле, жарыкъда алай кёрюне, кёзлеринги алдай, ойнай, аланы къаматадыла. Алайсызда къыйын тау жолну къарны алай жаугъаны артыкъсызда къоркчуулу этеди.

Къаяны сыртына чыкъгъынчы жол тынчды. Узейир ашыкъмай, тракторну лыхтынларындан тартып, жолгъа тюзете барады. Кёз аллында Сапарны юй бийчесини жансыз-къансыз бети сюеледи. Кеси аллынамы, огъесе аны хар къымылдагъанына эси кетип келген жашчыкъгъаamy сёлешгени белгили болмай, ол:

– Чырмалыргъа башлагъанды, жарлы. Ол амандан болур дейме. Юйю толу бир юйдегиси бла. Аллах айтмасын... Аллах болушсун. Къыйынды Сапарны болуму. Адам не мадар этсин? – деп, ызы бла сагъышха кетди.

Узейирни эсиндеди Сапар юйдегиленген кезиу. Бисминат... Бююн ол Бисминатдан жукъ да къалмагъанды. Ауруу эмип, къатхан къаурагъа ушатханды. Узейирни кёргенинде, таныды, къарыусуз ышарды, саулукъ-эсенлик сорургъа кюрешди. Уялчакъ эди Бисминат. Гитче къызчыгъы да туура бурунундан тюшюп къалгъанды. Ол аллынгда аны жаш заманында картыча¹ сюеледи. Тёгерек бетчикде – туюмечикча гитче бурунчукъ. Гитче ауузчукъда – кёпген эринчикле. Туура кеси-

¹ *Карт* – сурат.

ди Бисминат. Узейир, кёлю такъыр болуп, бир жанына бурулду. Болумун къатындагы жашчыкыгъа билдирмезге кюреше:

– Къоркъма, Бисминат, сен келин алып, къызларынгы чыгъарып, энтта биз барыбыз да саулукъдан той-оюн этербиз. Бюгюнню жашауда аурумагъан ким барды? Майна, мени аманы эгечи да ол дуниягъа баргъанны орунунда къайтды. Энди уа аякъ юсюнде ёмюрю аурумагъанча айланады. Къоркъма, кесинги бошлама. Аллах айтса, бары да тюзелир. Юйдегинги, муну да, – деп, Сапарны кёргюзте, – жанларын алып турма, жаным. Была да саудан ёлюп къаладыла.

– Айтхан сёзлеринге, кесинге да къурман болайым, Узейир. – Алай а энди биз кёпге созаллыкъ болмазбыз, – деп, бир жанына бурулду да, башын жастыкъ тубюне бастырды.

Узейир, баш тубюне къарап, юйден чыкъды. Сапарны да къолун тутта, анга да кёл этерге кюрешди. Узейир, сагъышха кетгени бла кесин эсгерип тегерегине къарагъанында, аллын басып тургъан къарда жол ышан кёрмей, сескекли болду. Башын миялагъа жууукъ тутуп, Муратха:

– Жашчыкъ, мени кёзлерим кёрмегенликми этедиле экен, жол кёрюнмейди, – деп, жолну кёрюрге ышан излерге дыгалас этгенлигине, жукъ айыралмагъаны амалтын, тракторун тохта-тып, жерге тюшдю.

Мурат аузундан сёз чыгъаргъынчы ол, къарда терен ызла кюя, чарса тас болду. Жашчыкъ, жюрегин къоркъуу алып, эсин аны ызындан, къарангыгъа ийди. Узейир а, ёмюрю таныгъан ёзен кёзюне биринчи кере кёрюннгенча болуп, къалайда болгъанларын, къалайгъа барыргъа керек болгъанын ангыла-ялмай къалды. Тегерекке айланып чыкъгъанындан сора ангы-лады жолдан ажашханын. Башха амалы болмай, кюшлагъа ышан бла чыгъаргъа оноу этди. Ызына бурулду. Муратха:

– Хомух, эрттенли бери ажашханыбызны кере тургъанлай, нек тынгылап турса? – деди, ышарыргъа кюреше.

Мурат, аллына къапланып, мияланы ары жанында кёрюннген чарсха битди. Анда, тышында, чыртданда жукъ кёрюнмей эди. Ол себепден атасына, аллай умутлу болса да, жол кёргюзталмады. Трактор а, кюрөп келген жолун боран къар бла жабып кюйгъаны амалтын, жангы сокъмакъ салып башлады. Тёбен жанында къая башындан кююлуп кетерге аз къала, кёрмесе да, къаяны жууукъ болгъанын сезе, баш жанына тарта барды да, тик къабыргъагъа тирелип къалды. Къалайгъа келгенин эсеплерге кюреше, къабыргъаны туурасы бла энишге айланды. Талай баргъанлай, сокъмакыгъа чыгып къалды да кюуанды. Алай а сокъмакъ бла барып тургъанлыкыгъа, жолу не бошалмай, не жангы ышаннга чыгып къалмай, Узейирни сагъышландырды. Ол, къалайда баргъанын ангылап кюял-

май, тегерекни басхан чарсда хар кекен мазаллы терек тебе тауча керюнюп тургъан болмаса, чыртда бир чык айыралмады. Ахырында, амалын тауусуп, тракторун тохтатып, танг атарын сакълады.

Танг атып, чарс ерге кетюрюлгенинде, Мурат, атасы да ангылагъан эдиле жолдан ажашып, Къозулу къулакъгъа тюшюп кетгенлерин. Эм сейири уа неди десегиз, ол къадар заманы ичинде ала тракторлары бла, дуппурну тегерегине тугъай айланып, бир жолну теплеп тургъанлары эди. Ала болумну дуппурну теппесине чыкъгъанларында кердюле.

– Боюнумады, Мурат, иш этип ат чабыугъа адам быллай тап тугъай жол эталса, – деп, Узейир энишге къарагъанындан сора, бетинден ышарылгъаны кетмегенлей, энишге тюшюп тебиреди.

Атасы къой, жашчыкъ кеси да бююннге дери бу ёзенни, къулакъланы, дуппурланы кезлерин къысханлай етерлерине ант этерге боллукъ эдиле. Тюшген болумларына сейирсине, ала антта бир кере къабыргъаны этегин эниклей, ерге чыгъып башладыла. Кюнортагъа, тюбюндеги эки къошха баргъан жолну кюртден ариулап, огъары къошха тебиредиле.

Ол къошха жашчыкъ кепден бери бармагъанды. Кепден бери десенг да, андан бери бир беш-алты жыл бола болур. Огъаргъы къош орналгъан къулакъ туура, терен, кенг чоюннга ушайды. Къулакълны къабыргълары тикдиле. Уллу ёзен бла аны кепюрча тар жолчукъ байлайды. Жолчукъну тюбю жар, башы да къаяладыла. Къышхы кюн алайтын жюрюген артыкъсызда къоркъуулуду. Эрттеги заманлада ат арбаны алайдан тайып кетип, тюбюне да жетгинчи, чачылгъан хапары жюрюйдю. Узейир, алайгъа келип, жолчукъну къатында тохтады. Тюшюп келип къарады. Жолну юсюн басып тургъан къалын кюртню керюп, къулакъ ичинде жашау барды деп айталлыкъ туююлсе. Башынгдан, кекге тагъылып тургъанча, мазаллы тертгюл таш салыныпды. Анга тюбюнден ерге бир кесекни къарап турсанг, башынга тюшюп келгенча керюнеди. Кезлеринг къарангы этип башлайдыла. Жолчукъну тебен жанында теренден шууулдап баргъан суучукъну тауушун эшитесе. Бусагъатда уа ол, къар юсюн басып, керюннген да этмейди. Мурат, атасыны къолундан къаты тута, къаяны эрининден энишге къарады. Кезлери, къарангы этип, ызына терк атлай, атасыны белинден къаты бууду. Ёзенни теренлиги анга къачан тюшесе деп, ауузун ачып, сакълап тургъан сарыуекча керюндю.

Узейир ашыкъмай, кюреги бла акъыртын тюртюп, кюртню къая башындан атды. Тегерегине къарап, жолну кенгертир мадар изледи. Ара сюреминде ёзен таба седегей баргъан кесегин жаратмай, тюзетир акъыл алды. Аллына тебиреди. Тракторну кюрегин жерге не къадар басып кюрешгенликге, ол буздача

тайып, таш бла темирни араларында жилтинле чыкыгъан бол-маса, башха жукъ эталмады. Ол, жашчыкыгъа айланып:

– Мурат, бузлауукъда арба къой, бизни темир алашабызны чарх тишлери да тутмазгъа боллукъдула. Башха лагъым излерге керекди. Кюн сайын жанынгы къолунга алгъанча жюрюп турургъа боламыды?! – деп, къулакъны ичине ётюп, къабыргъаны ёрге айланды. Бу кезиуде айланчдан ашыгъыш айланган ат арбаны кёрюп туракълады. Арба жууукълашханында, анда олтуруп тургъан къарт Хамзат болгъанын таныды. Узейир аны билгенли бери ол малчыды. Эки жашы да, андан юлгю алып, малчыла болгъандыла. Биргесине ишлейдиле.

Арба Узейирни къатында тохтады.

– Салам алейкум, Узейир!

– Алейкум салам, Хамзат! – деп, Узейир, аллына атлап, Хамзатны къолун тутду.

– Нёгеринг да болур дейме. Аллай жигит болушса, не сёз барды жумушну тынарыгъына, – деп, Муратха ышарылып къарады.

Мурат, трактордан чынгап тюшюп, Хамзатны къатына барып, эки къолун бирден узатды.

– Аперим санга, аперим! Къалайды, атанга болушаламыса? Тракторну жюрюте болурса? – деп, ышарыла, Узейирге бурлду.

– Жолугъузну кюртден ариулайым, Хамзат. Кюн сайын сыйрат кёпюрден ётгенча, аны юсю бла жюрюп тургъанны мен чыртданда тынчха санамайма, – деп, Узейир Хамзатха къайгылы къарады.

– Тейри, тюз айтаса жолну юсюнден айтханынгы уа, Узейир. Кел, къошха жууукъ бол! Не этесиз? Тынчмысыз? Жолну жараусузлугъу уа бизни, малны да инжитеди. Ма бюгюн бла юч кюн жолну кюрт басханы амалтын, биз маллагъа аш салалмай, бичен тюшюралмай тургъанлы.

– Мадар излерге кереклиси хакъды.

– Анга уа не сёз, Узейир. Эки жылдан бери мен аны юсюнден таматагъа сагъыныр ючюн къалмагъанма. «Аны къайгылы туююлбюз, Хамзат, баш бездирме», – деп, истемей къоюучуду. Бурунгу жыл а Аскерни жашчыгъы бизге арба бла келе тургъанлай, былайда арбасы тайып, ат кючлю ат болуп тартып кетмесе, тюбуне къуюлуп кетерик болгъанды. Андан сора мен таматаны юсюне жабышдым. «Бульдозер ий. Эки кюн ишликди. Алайдан кетип, къайсыны болса да, юйю къурургъа башлагъанды», – деп къадалгъанымда: «Санга дери да тургъандыла алайда адамла, алай а аланы бири да сенича къуугъун этмегенди. Ишлеринг келмей эсе, къой, сылтаула, чурумла излеп

айланма да», – деп, дюргенине¹ сёлешип къойгъанды. Бир-эки кере мюлкню таматасына тубейим деп да башладым. Алай къолунда ишлеген адамдан тарыгъып баралмадым, – деп, баш энишге къарады.

Узейир, талай заманны ауузундан сёз чыгъармай, Хамзатдан кёз алмай турду. Мурат а, атасына, Хамзатха да кезиу къарай, адамланы сансыз этип, къоркъуулу болумда тутхан таматагъа ичинден айып этди.

Хамзат жукъа битген адамды. Узун арыкъ бетинде – бийик, жютю буруну. Аны эки жанында – тугъай бурулуп баргъан мыйыкълары. Ауузунда – юллеси. Эшта, ол аны ауузундан чыртда тюше болмаз. Узейир Хамзатны биргесине ишлеменгенлигине ишине жанын берип кюрешгенин биледи. Аны сураты талай заманны ичинде мюлкню сыйлы къангасына тагъылып да тургъанды. Ол ишни къыйынындан, уллусундан къоркъа билмейди. Ишлеген ишин, ат юсюнден этгенледен болмай, кёп сёлешип да айланмагъанлай, деменгили этиучюдю. Жолну юсюнден а айтханы этилмей къалгъанлыкъгъа, мадарына кёре амал излеп чыкъгъан болмаса, аны ючюн къазауат этип, тамата бла кюреширик туююлду. Ол халисиди аны, бийик къаяны башында къылча иничке жолчукъ бла, къоркъуулу болса да, жюрютюп тургъан. «Угъай, алай боллукъ туююлду. Адам кюн сайын жанын къолуна алып жюрюп турургъа нек керекди? Эки-юч кюнню этиллик ишни ким ауурсунурукъду? Ариу, аны ючюн асып къоярыкъ эселе да, мен былайда тап жол ыз табып ачмасам, эр киши туююлме деп, ичинден сагъыш эте келип, дорданын ёзенни арасына тутуп, адамланы кюн сайын жанларына къоркъуу сала, къая башындан къаратып тургъан сёдегей тик къабыргъагъа ёшюн уруш этерге хазырлана, кючлю къоллары бла тракторну лыхтынларын къаты кысып, темир «ажирин» аллына чынгатыргъа кёлленип, Хамзатха айланды:

– Хамзат, кел, бу къолумда бульдозерим болгъан кезиуде урайыкъ да жол ачайыкъ. Сууаплыгъы барды, – деп, тик къабыргъаны ёрге къарады.

Ала экиси да, Мурат да ызларындан, тик къабыргъаны башына чыгъып, узунуна, кенгине да къарап, жол ётдюрюрге жараулу жерин сайладыла.

Узейир, былайда кенг, къоркъуусуз жол боллугъун кёзюне кёргюзтюп, сагъыш да этмегенлей, бульдозерни тырылдагып, кёкге къара тютюнюн чыгъара, тикни ёрге салды. Мурат, тракторну асыры тик сюелгенинден ызына аууп кетеди дегенча болуп, жаны къолуна келе, къоркъса да, атасыны таукел, тюр-

¹ Дюрген – хыны.

ленмеген темир бетин кѳргенинде, эс жыйып, аллына учланды. Жигитликте кеси да кѳошула тургъанын эсгере: «Эмилик атдан жыгъылмаз ючюн, ат жерден кѳадалгъан азды. Эмиликни хорларгъа кюч керекди», – деп, кѳарт айтыучу сѳзлени эсине тюшуре, атасыны лыхтынланы кѳысып тургъан кѳолундан тутду. Бу кезиуде ол кесин ѳтгюр адамгъа санады. Ётгюрлюгюн Файруз кѳрсе изледи.

Ала кеч болгъунчу солумагъанлай кюрешдиле. Ишни аллы тап башланнганына кѳууана, тамбла эрттеннгиде таматагъа айттып, эркинлик алып, ишни бошап кѳояргъа муратлана, ѳзенни эниште, эл таба тебиредиле.

XIII

Сууну арасында чыгъып кѳалгъан таш жашчыкъны жюрегин бирда хош ѳтмеди. Не ючюн десенг, ол кеси кюрешип ѳтген гитче кѳлчюкню кѳзюне тенгизча кѳргюзте, кѳанатлысы Акѳбоюнну акѳ кемеге бурулуп, ол тенгизни толкъунларында чайкѳала баргъанлай, ташада тургъан ташны кѳрмей, кесин анга уруп чачылгъанын кѳргенча болуп, ташны темир таякѳ бла аяусуз туюди. Алай таш ол излегенча чачылмайды, кѳымылдагъан да ѳтмейди. Арыгъанын да унутуп, мангылайындан да тер агъып, ташны тѳгерегин чучхуп, бошлап кюрешеди. Аллында атасыны кѳоркѳуулу болумда огѳаргъы кѳошха жол ишлегени турады.

гкинчи кюн эрттенбла эртте Муратны атасы, ол уянгынчы барып, бѳлюм таматагъа кирди. Андан келген дауурлагъа сейирсинип, адамла кѳулакѳ салып тынгылай, башларын силке турдула да, эшик ачылып, бери Узейир чыкѳгъанында, кѳзюне битдиле. Узейир, алагъа эс бѳлмегенлей, орамны ѳрге айланды.

Тар ѳди анга бусагъатда атлап баргъан жаяу жолу. Тар ѳди дуня саулай. Кѳалай болады алай? Оноуда тургъан адам алай хатерсиз сѳзлени кѳалай айтады? Бѳлюмню таматасыны сѳзлери мыйысына бизлеча чанчыла, башын басып, бал чибинлеча жызылдайдыла:

– Сен аны ючюн нек кѳыйналаса? Не уа сенден сора жолгъа оноу ѳтерик адам чыкѳмагъанмыды? Санга дери аны кѳрмейми тургъанбыз? Мен санга сорама, Узейир, мен санга берген жумушха жетгинчи, аны тындыргъынчы барып, жолгъа тирелип нек кѳалдынг? Хамзат ол жолда санга дери да жюрюп тургъанды. гнтта жюрюр. Малла беллерине дери балчыкѳгъа батып турадыла. Аны ариула деп, ийгенме мен сени. Кѳремисе, мени аурумагъан башыма жаулукѳ кѳысханамы? Алийге айтсам, ол чачылып кѳаллыкѳ болса да, тындырмай кѳоярыкѳ туююл ѳди, – деп, кѳолу бла хауаны Узейирге тебергенча ѳте, – кет,

кет. Не мен айтхан жумушну эт, неда къой да кет. Кёремисе, сен аны, акъылманны? – деп шашды.

Не айтды, не айтмады. Къазан тюбюнде шынкъарт¹ жандырды, къайнатды. Узейир, бёлюм таматаны аяусуз сёзлерине андан ары тёзалмай, сёзюн бёле:

– Сёзюнгю игилик бла бёлейим, Умар. Алай, дюрген сёлешме. Мен сен берген жумушну тындыргъанма. Эки къошха да жолларын ариулагъанма. Ызыма къайтып келе кюреширге дыгалас этгенме. Амалынг къолунгда бола тургъанлай, адамланы инжилгенлерине эс бёлмей, ётюп кетерге къалай болады? Не уа адам чарпыгъаны болса, не бет бла къарарыкъбыз? Мен санга сен берген жумушну этмейме демейме. Тири, женгил кюрешип, къошну балчыгъын ариулайым, андан сора жолну этип бошаргъа эркинлик бер деп келгенме. Бахчама барайым да, анда жумуш этейим демейме. Сууаплыгъы да барды, – деп, Узейир къаллай бирни айтып кюрешсе да, ангыламады, жумушпамады бёлюмню таматасы.

Узейир, юйге кирир-кирмез, жол ишлегенден къуру къалдым деп, гурушха этерге хазыр бола тургъан Муратха:

– Чыкъ жашчыкъ, кетдик. Ариу, Умар атылып къаллыкъ болса да, мен ол жолну ишлемей къоймам, – деп, юйге киргени бла чыкъгъаны тенг болду.

Мурат, къууанчы ичине сыйынмай, ызындан тебиреди. Трактор ызына бош бара да, аллына либижача балчыкъны тюрте, къошну тюбюн ариулап чыкъды. Узейир къол жаулугъу бла мангылайындан терлегенин сюртдю. Ызына айланып, бир жерге жыйылгъан батмакъ тёбеге къарап, сейирсинди. «Бу мазаллы мешхут тау былайданмы чыкъгъанды? Маллагъа жан аурута эсе, бу быллай бир жыйылгъынчы дери къалай тёзгенди? Эшта, тёбенден тинте келлик болурла. Мен башха магъана кёрмейме», – деген оюмла келе, симсиреди Узейир. Къаты бла малла ётдюле. Ызларындан къарап, дагъыда къошду:

– Жашчыкъ, кёремисе бу малланы болумларын? Адам мал болса, мал белине дери батмакъда турады. Жазыкъ малла. Анса да иги тёседиле, – деп, балчыкъ къатхандан къарын тюплери кийиз болуп тургъан малланы къатларына барып, ариуларыгъы келди. Этген ишине жүреги хош болуп, кирсиз къош арбазгъа кёз ата, Узейир бульдозерни жолну къысхасына салды.

Мурат биледи атасыны ишни жарты къоймаучусун. Артыкъсызда бек адамлагъа хайыры тиерик болса, Узейирни тыйгъан къыйынды. Бу жол да аны тыялмадыла бёлюм таматаны хыны сёзлери. Узейир келип, къулакъны башындан къарады.

¹ Шынкъарт – от.

Чоюнча терен, кенг ёзен кюнден толуду. Кюн бет кюн турушда жылтырайды. Узейирни кёлуне, ол башлагъан ишин бошап, къулакъгъа эркин жюрюрча жол ахчанлай, саулай ёзеннге кюн жарыкъ жайылып, толтуруп къоярыкъча кёрюндю. Кюрегин жерге терен ийигени сайын, трактору къарылып къалгъанча тырылдап, тёппесинден къап-къара тютюн чыгъара барады. Баш жанында жумушакъ топуракъ кетгенинде, трактору жюрюшю сериун болду. Ташча къаты топуракъгъа кюрек илинирге унамай, буздача, башы бла учуп башлады. Узейир, къаты топуракъны кесер ючюн, кюрекни кёнделен салыргъа керек болгъанын ангыласа да, былайыны жерини тарлыгъы амалтын, башха лагъым кёрмей, аллына бла ызына бара, кёп дыгалас этди. Алай бла иш тынмазлыгъын англагъанында, жол ызы башлагъан жерине къайтып, тракторун къабыргъагъа тик салды.

Жолну аз-аз кенгерте, топуракъны къыйырындан ууакъ-ууакъ кесе, чайнай, талайны келди. Андан ары тракторун жолну тарында буругъа кюреше, къабыргъа башындан салыннганында тохтады. Ол, бетин акъ учхун басып, Муратха къайгъылы къарай:

– Жашчыкъ, акъыртын, шыкъыртсыз жерге тюш, – деди.

Жашчыкъ тюшгенинде, синкилдекдеча къалтырай тургъан трактору аллына женгип кетеригине къоркъа, ол соллу алмагъанны орунунда, артыкъ къымылдаргъа къоркъа, арт жюрюшге салып, тынгыларгъа унамагъан аягъын аллына ийди. Трактор, аллына чайкъала, ызына кетди. Лыхтынлагъа къурушханча къадалып къалгъан къолларын кюнден бошлай, Узейир кёкюрегин толтуруп, эркин солуду. Аякъларыны къалтырагъанлары да кетмегенлей, ол тегерекге айланып, къарап къайтды. Он метр чакълы бирни ёталса, бу къыйын жерден къутуллугъуна ышана, былайын къаллай лагъым бла алыргъа боллугъуна сагъыш этди, алай а табалмады. Къая жанында болмаса, былайгъа башха жанындан келир мадар жокъ эди. Эслеп, акъыртын барыргъа оноу этип, ол орунуна олтурду. Трактор къабыргъа башындан салына да, кеси ишлеген тапхырда ташая, ташча къаты топуракъны кемирип башлады. Эки-юч метрни ётгенинде, бичакъ илинирге унамай, ызы бла жилтинле къоюп, тайып тебиреди. Къаяны теренинден чыкъгъан къая, таш топуракъны ичинден жаныуарны азыу тишича агъара, Узейирни жолун битеп, амалсызгъа тыйды. Башха амал кёрмей, ол аны тегерегин, чучхуп, бошлай келди да, къыйырындан, жютюсинден басып тебергенинде¹, кесеги сынып, кюрекни аллына тёнгереди. Аны кёргенинде, Узейир эркин солуп, аллына таукел узалды. Кюрек барып, ташны къалынына тийип,

¹ Теберирге – тюртюрге.

тракторну ызына атды. Темир тишли чархлары, орунларында бурулуп, ташдан кьоркъуп бугъаргъа излегенча, жерге батып башладыла. Трактор ызына кетди. Дагъыда табыракъ жерин марлап, аллына атылды. Алай бла Узейир бир аллына, бир ызына бара, ташдан ууакъ кесеклени сындыра башлады. Таш бла кюрешге кызып, ол, тик къабыргъаны эрининде тургъанын унутуп, эркин кымылдап башлады. Аны ол болумун къабыргъа тюрюнден къарап тургъан Хамзат кюрюп, кьоркыгъандан тылпыуу тыйыла, таууш этгенин Узейир эшитмегенин эгерсе да, къарыуундан келгени чакълы бир кычыра: «Хадауус, тохта, къабыргъадан къуюласа», – деп, анча сайын къабыргъадан салынган тракторну тыяргъа излегенча, кьолун аллына тутта чапды. Бу жол Узейир кеси да ангылады, тракторну арты энишге женгип, аллы ёрге кетюрюлгенинден уллу келлю болуп, чегинден ётгенин. Ол кезиуде тракторну аллы, Узейирге тиерге излегенча, ёрге кетюрюлюп башлады. Узейир аллына къапланды. Ызы бла онг жанындагъы лыхтынны кесине тартып, солгъа бурду. Трактор, эрлай сол жанына бурула башлап, онгга кетди да, ызы бла хауада къалтырай, жерге тийди. Тракторну къатындан, жер тюрюнден чыгъып къалгъанча, бети да акъ учхун болуп, Хамзат сюелди.

– Хай, хай, эрттенли бери сени къая эрининде эте тургъанынга сейирсингенден, кьоркыгъандан тылпыуум тыйылып келеме. Быллай бир кесинги аяусуз къалай этесе? Аллахха къурман болайым, болушду. Олсагъатлай энишге къуюлуп кете эдинг да. Кесинги аямай эсенг да, жашчыкыгъа сакъ болсанг а, – деп, салам бере, эрттенли бери жаны чыгъаргъа жетип, не мадар табаргъа билмей тургъан Муратны кесине кыыса, къатында сюелди.

– Да кёресе, Хамзат, аллыма ма бу таш чыгъып къалгъанды да, кыыйырындан кемирп кюрешгенлигиме, бой берирге унамайды. Анга эришгенден кызып къалдым дейме, – деп, баш энишге къарай, бир терслиги болгъанча, жунчуй, жууап берди.

– Тейри, сен бу ташны алай тынч къоратып къоялгъы эдинг. Анга башха мадар керек болур, – деп, ташны къатына барып, сылагъанча эте, кьолун юсюне салды. – Къайда салтанг бар эсе, былай бир алчы, – деп, Узейирге къарады.

Хамзатны кьолунда салта ойнап башлады. Мазаллы акъ таш аны аллында эрип баргъанча, ууакъ кесеклери айырылып башладыла. Алай бла экиси да, кезиу-кезиу ура, ташны жу-къартып, юсюне ёрге сюелдиле.

– Огъары жанындан келалса, бу тракторгъа чыртданда иштуйюл эди. Энишгеден а, кёресе, кюрёк басалмай, башын сыдырып, ётюр кетеди, – деди, солуун ала, Хамзат.

– Ол айтханынг тюз болур, боюн кюч хар жерде да жарамайды. Баш болгъан жерде лагъым да болургъа керекди, – деди, Хамзатха кесин терслеген халда къарай Узейир.

– Бизни жерледе боюн кюч бла узакъгъа бараллыкъ туююлсе. Ол хақъды.

– Кел, Узейир, ма жарылгъаны болгъан жери бла энишге урайыкъ. Биз, экибиз да, мюйюшюн алалсакъ, кюрек илинир мадар болур да, акъыртын кетюрюп бир кёрюрге, – деп, салта бла алайын туююп тебиреди.

Экиси да, бири бирин ауушдура, ташны къабыргъасын, тракторну тиши илинирча, гырын¹ этерге кюрешдиле. Тракторну тиши, алайдан, ташны ала этген гырынындан тая келип, ычхыныргъа аз къала, ташны жерден айырды. Сол жанына теберип, ёрге сюеди. Тракторну тауушу тохтап, ючюсю да аны юсюне сюелдиле. Мурат, бир жанына тюртуююлюп, таракъ тишча сюелип къалгъан мазаллы акъ ташны хорланнганына къууана, аны бой салгъан эмегеннге ушатды. Кесин, атасын, Хамзатны да элни эмегенден къутхаргъан нартлагъа санады. Аны Хамзатны ташха сейрсинип селешген сёлери таурух дуниядан ызына къайтардыла. Ташны тёппеси бийикде болса да, туюю энтта теренде эди. Хамзат:

– Тейри, Узейир, ташны сюелгени тап болур деп турма. Былай къалып кетсе, къалай болур? – деп, тегерегине айланды. Кертиси да, таш къаяны эрининден бир он къарышдан узакъ болмай сюелген эди.

– Да, хо, мени кёлюме да алай келеди. Жол эркин боллукъду. Кеси да адам къая къатына бармазча ышан боллукъду, – деди.

Алай бла ала, ташха тиймезге оноу этип, алайда дагъыда къалгъан чауул² ташланы, артыкъ зыгъырны, топуракъны тегерекге чача, жолну тенг, тюз этдиле. Жол ачылды.

– Сени алай бола тургъанынгы кёрюп, къолумда азыкъ хызеними да атып, чапхан эдим. Бусагъатдан жетейим, – деп, Хамзат энишге туююп кетди.

Олсагъатлай къайдан чыкъгъанларын ким биледи, жашчыкъла гылыучукълары бла жолда ары-бери чапдыла. Аланы къууанчлары Узейирни да къууандырды. Кёз аллында шош, къроркъмагъанлай, жанларын къолларына алмагъанлай жүрюген бичен арбала кёрюндюле. Былайда кюрт да тохтарыкъ туююлдо. Кюн бетде къар да кёп мычымай эририкди деп, ол акъыл эсине келгени жүрегин жылыта, трактору бла туюбюнден

¹ Гырын – тешик.

² Чауул – таш тёбе.

келе тургъан Хамзатны аллына тебиреди. Ол кезиуде бѣлюмню таматасы, бир жанындан чыгъып къалып, хауада къамчисин ойната, тохтаргъа буйрукъ берип, аллына сюелди. Узейир, бети темир бет алып, аягъы бла тракторгъа жюрюш къошдура, ол да, быргъысындан къара къалын тютюн билезикча ёрге чыгъа, эриши таууш этип, аллына атылды. Бѣлюмню таматасы тракторну аллындан кючден къачды. Трактор, жюрюшюн бузмагъанлай, энишге тюшюп кетди. Бѣлюмню таматасы ызындан чамлана къалды...

Мурат, не кюрешсе да, ташны орунундан тепдиралмады. Сууну теренлигинден билегини узунлугъу жетмей, энди ол бошланган ташны алып ючюн, суугъа кѣмюлюрге керек болады. Суу а алыкъа сууукъду. Ол себепден ол сууда кѣп чыдаямалды. Сууукъну санларына ётгенинден къутулургъа кюреше, ол кѣлню къатында бир чынгайды, бир жортады, жылыныргъа кюрешеди. Бир-бирде уа тишлерини къалтырагъанларын, ала бир бирлерине ташлача тийгенлерин къолу бла сакъалын ёрге басып тыяргъа излейди. Ол, ташны алайдан къоратмай къоймазгъа ант ётгени себепли, къарыуун чыртда аямай кюрешеди. Жашчыкъ, кеси кесине кѣл ёте: «Атам мени хапарымы билсе, хомух болма, сен ол ташны тепдирирге керексе. Бизде юйюрюбюзде аллай адет жокъду дерик болур эди». Ол таш тургъан жер а ариу жол болгъанды. Жашчыкъла гылыучукъларын эришдирип чапхан жол, малчыла малларына къоркъмай, аш ташыгъан жол. Энди арба къая башындан къоркъуусуз ётерикди. Аны Муратны атасы, жаны къолунда болуп, къая башындан къуюлургъа аз къала ётгенди. Жашчыкъ кесин да санайды жигитге. Ол атасыны къатында болгъанды ол кезиуде. Энди уа кѣлню арасында чыкъгъан ташны чыгъаралмай, хомухлукъ ёте турады. Аны хорлап къоялмайды. Атасын а экинчи кюн эрттенгиде, жолну болжалсыз ишлегени амалтын, мюлкню таматасы чакъыргъанды. Узейир мюлкге жангы тамата келгенин билсе да, анга энтта тюбеялмагъанды. Анга барыргъа чурум да чыкъмагъанды. Энди уа жол ишлейме, игилик этеме деп, башына къайгъы алгъанды. Эрттенгиде анасы, ашыгъыш юйге кирип, атасына:

– Бир жаш кюнортагъа конторгъа жетсин, мюлкню таматасы чакъырады деп барады, – деди.

– Ол а нек чакъырады? Алай а, билмегенча, кеси кесиме бош соруу сорама, – деп, бѣлюмню таматасыны тракторну аллындан бир жанына къахчанын эсине тюшюрдю. – Ол аны манга кечерик тюйюлдю, – деп, къуралып, контор таба тебиреди.

Узейир конторну къатына жетерге, бѣлюмню таматасы, аллына чыгъып, кесин эриши-буршу ёте, саламын да алмагъанлай:

– Сен, алай болмай, тохтарыкъ туююл эдинг. Бар, тамата сени сакълап турады. Тийишли юлюшонгю ал, – деп, дюрген сёлешгенини юсюне «къалайса» деп, кюлюмсюрегени тышына тёгюле, жолуна кетди. Мюлкню таматасы – къара шинли, узун сюекли жаш адам – анга, Узейирге, ышарылып, жылы тубеди. Ёрге туруп, аллына келип, къолун тутду.

– Олтур, – деп, гитче столчукъну къатында шинтикни кёр-гюзтдю. Ызы бла, жукъ айтмагъанлай, жаш адамгъа келишмеген сабыр къарам бла къарап, талай заманны турду.

– Не эте турасыз? Тынчмысыз? Къалайды жашауугъуз, ишигиз? – деп, ол талай соруу бергенинден сора, Узейирни жууап берири да сакъламай: – Бёлюмню таматасы айтхан хапаргъа кёре уа, сиз камсык жаш адам болургъа керек эдигиз. Тейри, бек сейирсиндирдигиз. Узейир, аны сорууларыны къадарына андан ары тезалмай:

– Аны не сейирлиги барды? Сейирлик бёлюмню таматасында болур. Жашлыкъ этгенме деп да билмейме. Ол замандан биз озгъан болурбуз. Терслигим бар эсе, манга хазырлагъан сюдюгюзню этигиз. Бёлюмню таматасы аны оноун этген болур, – деп, тик¹ сёлешгенин ангыласа да тезалмады.

– Жол бла кёпюр ишлеген сууапды дейдиле. Тюзю, адамгъа жарагъан жерде ишленсе. Бёлюмню таматасы айтхан хапаргъа кёре, сиз, бёлюнмей, солумай, эки кюн бла эки кечени кюрешгенсиз. Дагъыда, айтыууна кёре, тракторну юсюне буруп, басып кетерге аз къалгъансыз. Мен энтта аны барындан да толу хапарлы туююлме. Хапаргъа тынгыласанг а, алай бла сюдлюк-жоллукъ болуп къалыргъа да боллукъду. Сизни жылыгъызда сизге ол керекмиди? Адам кесин эсгерип атларгъа керекди. Аны мен сизге юйретип айтмайма. Кесинден уллугъа, сиз мени атам тенгли бир кишисиз, акъыл юйретирге излегенден Аллах сакъласын, – деп, сёзню къызыу башлагъаныча, терк тохтатды. Не айтырыкъса жууапха дегенча, Узейирни кёзюне битди. Узейир, бир кесекни тынгылап тургъанындан сора:

– Сиз, жаш адамсыз. Жангы ишлеп башлагъансыз. Ёмюрюгюз узакъ болсун. Огъаргъы къошха чыкъгъаныгъыз болгъанмыды? – деп сорду.

– Угъай, энтта чыгъалмагъанма. Къошланы барына да айланып, барларын-жокъларын билирге къысха заманны ичинде муратлыма.

– Мен хапар айтхандан эсе, кесигиз кёз жетдирсегиз иги боллукъ эди. Кёлюме келгеннге кёре, тюзни-терсни айырыргъа орунунда тап болур эди. Ишни юсюнден а... Мен бёлюмню таматасы берген жумушну эки кюнню ичинде артыгъы бла толтургъанма. Къалгъанына кесигиз къарагъыз. Оноу этигиз, сиз

¹ Тик – хыны.

мюлк таматасыз, – деп, Узейир анга таукел къарады. Мюлк тамата стол юсюнде къара кнопканы басды. Кабинетге секретарь тиширычукъ кирди.

– Иги къызча, мюлкню баш зоотехнигин табып, бери чакъыр. Бёлюмню таматасы да былайлада болур. Ол, къарамын кабинетден чыгып баргъан тиширычукъдан Узейирге беле:

– Барыбыз да барып, сизни тауну орунундан къалай тепдир-генигизге къарайыкъ, – деп ышарылды.

Аны эртгенли бери айтхан сёзлеринде Узейир бёлюм таматаны къол ызын таныды.

Кёп турмай, ала бары да къулакъ башындан къарадыла. Мюлкню баш зоотехниги, Срапил, барындан да алгъа:

– Машалла, къарагъыз къалай алаamat, тап жол болгъанды. Мен аны санга айтып тургъанлы, талай заман болады. Эртте этдирлигинги кеч этдирдинг, – деп, бёлюмню таматасына къарай: – Къарачыгъыз, бу къулакъда къаллай бир кюн, жылыу барды, Мекер Аубекирович. Бу кюнден толуп тургъан кюн бетде къаллай бир къош ишлерге боллукъду. Былайын табийгъат иш этип мал ыстауатха жаратхан кибикди. Жолну болмагъаны эди ишни тыйып тургъан, – деп, бети жарып, бёлюмню таматасына къарады.

– Тюз айтаса, Срапил. Мен да сейирсинеме бюгюннге дери былайда жол этилмей тургъанына. Ариу, былайда бир малгъа да орун этилмей къалса да, къошха жорюген адамланы къая эрининде, сыйрат кёпюрча, тар жол бла жорютюп турмай, амал этерге боллукъ эди, – деп, мюлкню таматасы соруулу къарамны бёлюмню таматасына атды. Ол баш тёбенине къарады.

– Жол керек болгъанына сёз жокъду. Жетишмей тургъанбыз ансы. Энди уа ма этилди. Сау-эсен жорюсюнле, – деди, амалсыз бола ол.

Узейир аны сёзлерин жаратмады. Жаратмаса да, сёз къошмады. Сёзню ахыры неге келликди экен деп, сейирсинип тынгылады.

– Къарайма да, – деп, мюлкню таматасы Узейирге жылы къарады, – Узейирге бу иш ючюн майдал берирге керекди. Санга уа... Билмейме не айтыргъа. Билмейме. Сени сёзлеринге тынгыласанг, Узейирни этген иши ючюн сюдге берсенг да азды. Айтыуларына кёре, сен бу ишни этилиниригине чырмау болуп тургъанса. Адамын, малын да инжитгенсе. Аны ючюн сени жууапха тартыргъа тийишлиди. Сени, Узейирни туююл, сени, – деди, балта бла кесгенча, бёлюмню таматасына хыны къарай. Мюлкню баш зоотехниги да, амалсыз болуп, башын энишге ийди. Бёлюмню таматасы тилин къапаханча болду:

– Угъай, сиз мени терс ангылагъансыз. Мени Узейирни жол ишлегенине угъайым болмагъанды. Мен кесим ийген эдим, –

деп, эсинде болмай тургъанлай тюшюп к'ъалгъан к'ъапшанындан чыгъаргъа дыгалас эте: – Ол кюн, шашхан адамча, тракторун юсюме айландырып к'ъойгъанын айтхан эдим. Аллах сакълады, ансы эзип да кете эди, – деп, не жаны бла да кесинден терслигин кюрерге, бу сыйлы ишге кесин да к'ъошаргъа дыгалас этди. Бёлюмню таматасыны сёзлерине тынгылагъанында, Узейирни кёлюне, бетсизликге чек жокъду деп келди. Ол а бу ёзеннге этип тургъан оноуларын к'ъысха заманны ичинде тындырыргъа муратланып тургъанларын айтды. Суугъа кирип, к'ъургъакъ чыкъды. Хар адамны адамлыгъы юсюндеди. Жол ишленгенди. Бу ёзеннге жюрюрча жашаугъа к'ъорк'ъуусуз жол ачылгъанды. Дуния бёлюмню таматасыча бетсиз адамладан к'ъуру ёмюрде да болмагъанды деп, Узейир сагъышха кетип тургъанлай, эсин мюлкню таматасыны сёзлери бёлдюле.

– Былайда эркин к'ъошла ишлейик. Узейирни жолун мындан да кенг этейик, жарашдырайыкъ. Узейир, сен, иги жанымча, тюбюндеги к'ъошну мекиямын ишлеп башла, – деди.

Ол кюнден башлап, Узейир Кюнюлю ёзенде к'ъошну ишлеп башлады.

XV

Мурат, кёл жагъасында жангы кёгере башлагъан к'ъырдышда олтуруп, кёлге сагъышлы к'ъарайды. Арлакъда кёкен кёлеккеде самыр жатады. Кёкен к'ъатында гаккыча зугул, мазаллы таш узунуна аууп турады. Мурат ол ташда к'ъарамын аслам туттады. Ол, кюн этине сууну сууукълугъу сингип, кёлчюкде ташны тегерегин чучхуй кетип к'ъымылдатханында, к'ъаллай бир к'ъууанган эди. Кесине чыртданда солуу бермей, ташны тегерегинде зыгъырда бегип тургъан ууакъ ташла бири тепгенлей, к'ъалгъанлары хуна оюлгъанлай, к'ъолуна кеслери келип бара эдиле. Муратха к'ъыйын тийген жангыз бир зат эди. Ол да неди десегиз, анча сайын суугъа кёмюлюп турургъа керек болгъаны. Алай бла ташны тегерегин иги бошлап, бир жанына аудурду. Ёрге кётюрюп, суудан чыгъарыргъа к'ъарыуу жетмей, симсиреди. Лагъым изледи. Ол кезиучюкде эсине келген акъылдан бети жарып, к'ъууаннгандан орунунда ёрге чынгай, мыллыгын элге атды. Ызына женгил к'ъайтды. К'ъолунда – узун жыжымы, бусхулгъа чырмалып тургъан гыржын, к'ъакъ эт кесекле. Жашчыкъ к'ъарамын кёкенлени теренине атды. Аны акъылын ангылагъанданмы, огъесе к'ъакъ эт кесеклени ийиси бурунунан келгенденми, кёкен тюбюнден к'ъуйругъун булгъай, самыр чыкъды. Ол биледи жашчыкъны былайгъа к'ъуру келмеучюсюн. Алай а бу жол жашчыкъ не эт кесекни, не гыржынны

анга берирге ашыкъмады. Аланы бусхуллары бла сууну ол бир жанына ётдюрюп салды. Къолунда жыжымы бла суугъа кирди. Самыр а, ауузундан силегейлери келе, башын чайкъай, сейирсиннгенин билдире, къарамын сууну ары жанына учландырды. Алай а орунундан тепмеди.

Жашчыкъ жыжым бла ташны тегерегинден кенгине, узунуна да талай кере ётдюрюп байлады. Сокъур туюмчек этди. Эт бла гыржынны биргесине алып, жыжымны суудан тартып чыгып, бусхул туюмчекни ичин ачып, гыржынны кесегин къатына салды. Самыр жетип, гыржынны сермеген кезиуде, жыжымны кёкюрегинден атып байлады. Ол самырдан къоркъмайды. Ала нёгерледиле.

Самыр, эрлай гыржын кесекни жутуп къоюп, эт кесекни ауузуна тюшерин сакълады. Алай а ол кезиуде аны эсине келмезлик зат болду. Жашчыкъ эт кесекни анга берип къоймай, самырны сейирсиндире, керилип, аллына силдеди. Ызы бла, жыжымны бир къыйырындан тутта, аллына учланды. Самыр, этни жерге тюшген жерин ажашдырмай, мыллыгын аллына атды. Этге жутлугъу аны кёкюрегиндеги жыжымны этине кире ачитханын сан этдирмеди. Ала экиси да, бир бирлерине ал бермей, этге биринчи жетерге ёч салгъанча, алларына атладыла. Ызларындан а, хойнухча тегерек бурула, зыгъырда терен ыз къоя, таш сюелди. Ол, ёмюрю былайда тургъанча, тохтагъан жеринде чомпайды. Энди ол акъ къаяланы тюбюнде тургъан ташланы бири болгъанды. Аны былайгъа чыгъарып ючюн, жашчыкъ арымайын-талмайын талай кюнню кюрешгенди. Ол кюн ташны чыгъаргъанындан сора, къууанып, кеч къалгъаны амалтын, кёлчюкню тегерегине сюйюнюп къарай, тамбла дуудакъны былайда жюздюрюрге чыгъарыргъа оноу этип кетген эди. Алай а ол этген оноу бла болум бир бирлерине келишмей къалгъан эдиле. Кече арасында, кюйюп-бишип, юсю суу кылды болуп, тамагъы ачып уянган эди. Сууукъ сууну сууукълугъу анга жашлыкъны кечмеген эди. Атасы, анасы да, тегерегине айланып, жюз тюрлю лагъым этерге кюрешип, къатында олтуруп ахсына, кезиу-кезиу юйню ичинде излеп, градусникни тапмадыла. Бир бирлерине гурушха этедиле, ары-бери жюрюйдюле. Кёпден бери юйде ауругъан болмагъанды.

– Къайсы болса да алгъан болурму? – деп, анасы атасына къарайды. Келип жашчыкъгъа сорадыла. Келтирип, суу ичиредиле. Атасы дыгаласдан:

– Аракъы жарагъан хапары барды, аны бла бир ышысанг а, – деди. Ол бир юйден аракъы шешаны чыгъарып салды. Анасы мамукъгъа аракъыны къуюп, сыртына, кёкюрегине ышыйды.

– Къайда айланган эдинг, жашчыкъ? Ёпкелеринге сууукъ чапдырмагъы эдинг. Юйде турургъа унамайса. Ол бир кюн да устазынг, жолда тюбп, жюз бла жыйырма гурушха этгенди, – деп, ауруп тургъан сабийине андан ары къатылалмай, кюйюп-бишип баргъанын къалай тыяргъа билмей, дыгалас этеди.

Алай бла, ала тангны атдырдыла. Бир исси болуп, тер юсюнден сууча бара, бир сууукъсурай, Мурат кюн жарыгъын кёрдю. Эрттенгиде анасы барып, къоншу къарт къатынны, Букъминатны, алып келди. Ол ауругъаннга иги тюкюреди дейдиле. Зугул ташны азабы бла Букъминат къатында олтуруп, нелени эсе да чакъыра, эринлерин ууакъ къымылдата келип, жинлени барын да, бир жерге жыйып туруп, жашчыкъны аурууна бирден ийгенча, юсюне къапланып тюкюреди. Ызы бла терен ахсынады. Эси кетип тургъан анасына къарай:

– Жашчыкъгъа кез тийгенди, аман кез. Эрттен-ингир да, талай кере да алжатмагъанлай¹ тюкюрюрге керекди. Тобасто, мен туура быллай терен синггеннге тюбемегенме, – деп, ёрге къопду.

Къарт амманы тюкюрвени жашчыкъгъа кертими болушду, огъесе аны сейирсингени аурууну селми этди да, Муратха тынч болду. Анасы, ингирде сакъларыкъларын билдире, аммагъа ыразылыгъын айта, къолуна да бир келекни алып, ашыра чыкъды. «Мени анам нек ауругъанымы билсе, эшта, амманы жинлерине ийнанырыкъ болмаз эди», – деп, жашчыкъ, кийинип, ёрге турду.

Юйню ичинде бир эки ары-бери жюрюдю. Терезе жабыуну ачып, тышына къарады. Анасыны арбаздан юй таба атлагъанын кёрюп, эрлай терезени ачып, тышына чынгады. Къабыргъагъа къысыла барып, къабакъ эшиклени къадауларын тауушсуз, акъыртын ачып, орамгъа чыкъды. Тышына чыкъгъанында, эркин солуп, орамны энишге тебиреди.

Мурат школну къатына жетерге, сескекли болду. Бир жанына атлап, орамны школну туурасы жанына ётдю. Арбаздан кез алмагъанлай, жюрюш къошду. Аны кенг арбазында сабийле жоппу-жоппу жыйылып, кими топ сюре, кими башха оюнну ойнай тургъанларын кёре, устазладан кишини кёрмегенинде, сериуон бола, сабыр атлады.

Ол, школда аман окъугъан сохталагъа тенг болуп къалмаса да, кеси билгенден, окъуугъа чола къарап башлагъанды. Аны заманы Акъбоюнну къайгъысында кетеди. Алай этерге болмагъанын ангыласа да, башха амал тапмайды. Устазланы гурушхаларына, атасыны урушханына баш тёбенине болуп тю-

¹ Алжатмазгъа – унутмазгъа.

бейди. Бир игиси, жууап этмейди. Сакинат Умаровна, классны таматасы, аны дерде кылыккылы болганы амалтын, кзулакларыннан тарта, безген эди. Энди уа ол: «Муратны кзулакларыннан тартыргы да тапмайбыз», – дейди. Бары да кыйналадыла. Мурат кеси да кыйналады. Школ анга баггалыды. Анда Файруз окъуйду. Нечик ушайды ол сейир узунбоюн, узунаяккы, субай санлы аккы кыанатлысына. Мурат школгы сзсюз да жюрюрюкдю. Иги да окъуруккыду. Муратына да жетерикди. Жангыз тзсюмю жетип кыанатлысын, Аккыбоюнун, Пахарбийчаладан кыоруулап, аланы кыолларына жетдирмей, аны кыарындашлары, эгечлери, ызларына кыайтып, сау-эсен ол аны алагы кыошалса.

Мурат кккню теренине, ккклюгюне ккзлери ачыггынчы кыарайды. Ол ккзюне аккы кыанатлысы Файруз болганыча, кеси да кыанатлыгы бурулуп кыалганыча ккргюзтеди. Кккню онг мюйюшюнде, тау башлагы тюгел жетип кыалмай, кыанатлылары юч мюйюшю тау артынан чыгып келгенлерин ккредди. Ала экиси да мыллыкларын ары атадыла. Алайды кыартны алаша юйчюгюню кыабыргыасында жашы салганы сурат.

Жашчыккы кыартны юйюню кыаты бла да ккддю. Аны бусыггыатда тохтаргы заманы жоккыду. Ол ашыгыды. Кыанатлысына ашыгыды. Ашыгыды аны тюнене ишлеп бошаганы кклюне иерге. Кыартны юйюне уа ол андан ызына кыайтхан заманында киричюдю. Арбазны бирден жоккылайды. Ккгюрчюн орунланы хар бирин тансыккылап, сылап кктеди. Юйчюкню терезечигинден кыарайды. Бошду аны ичи. Анда жашау жоккыду. Ол ккзюне ккргюзтген сурат да жоккыду. Жоккыду омаккы аяккылы орундуккы. Барды юйню ичин басып турганы буккы. Алай а кыартны кыанатлылары бла бирге ызына кыайтыргыгына жашчыккы ышанады. Ккгюрчюнлени араларында кесини Аккыбоюнун да ккргюзтеди.

Бюгюн а ол кклке сагышылы кыарайды. Мудахды жашчыккы. Анга кыанатлысыз ккк керек тюйюлдю. Кыанатлы уа... Мурат кыоркыганы кыорккыууна тюшюп кыалыргыгына сагыш ккмеген эди. Ол тюнене келгени бла, кыанатлысын дорбунчуггыундан чыгырып, кккчюкню кыатында ийген эди. Бир жанында сюелип, сейирине кыарай эди. Ткшкк болуп туруп, ккп заманы жюрюмей турганы адам аяккы юсюне турса, тентиреп башлаганыча, кыанатлы эки жанына кезиу аунай, бир кесекни жюрюдю. Ызы бла ккрге созулду, бир аяггын ккрге кктюрюп, кыанатларын, учууда сынаганыча, кенгине жайды, аллына учунду, жкбелей барып тохтады. Талай кере алай ккди. Бир кесек солуггыанынан сора, жангыдан учаргы юйреннгенча, биягы атламларын башлады. Бу жол а жюрюшюн кыызыу ккте келип, аяккылары жерге билинир-билинемес тие, талайны барды

да, суугъа таукел кирди. Кирди, сууну толу иесича. Бу кезиуде Мурат къанатлыны гитче кёлчюкде туююл, уллу кёлню кенг толкъунларында чайкъала жүзеригин изледи. Алай а къанатлыны тутуп, ёрге тура башлагъаны бла бирге бир къолла аллы бла ётюп, къанатлыгъа къадалдыла. Ыргъакълача къанатлыны кеслерине тартдыла. Муратдан айырдыла. Мурат къанатлыны ызындан учуннганы бла къанатлыны къоюнуна къысып тургъан Пахарбийни тубюнден къарап къалды. Ол, къолундагъы къанатлыны Гоппанга узата, юсюне мыллыгын атхан Муратны теберди. Мурат, тентирей барып, кёлню къатында жыгъылды. Пахарбий, аллына атлап, Муратны ёрге къобара, къулагъындан тартып:

– Кёремисе аны, биреуню ырысхысына ие болуп тургъанын. Дагъыда къара, аны, бетсизни, чабыууна. Къанатлы керек эсе, майна, анда энтта учадыла. Жигит эсенг, жет да тут, – деп, бармагъы бла кёкню кёргюзтдю. – Бу а бизни халал къыйыныбызды. Алаймыды, Гоппан? Сен бизге, къанатлыны къадар заманы хайырландырып тургъанынг амалтын, айтдырмай къоймай эсенг, тазир төлерге керексе.

Гоппан, къанатлы аныкъы болгъанын чертгенча, къоюнуна къаты къысды. Жашчыкъ, ачыудан не этерге билмей, бола тургъан артыкълыкъны андан ары кётюралмай, андан ары башха къарыуу къалмай, жерге таш алыргъа узалгъаны бла Пахарбий билегинден тутуп бурду. Жашчыкъны ачыгъандан кёзлеринде жилтинле ойнадыла. Пахарбий экинчи кере тюртгенинде уа, Мурат, алчы-голчу айланып кетип, кёлчюкге къуюлду. Пахарбий бла Гоппан, жашчыкъны сууда тыпырдагъанына кюле, тикни ёрге айландыла. Ала кетип бара тургъанлай, сёлешгенлеринден «тамбла базаргъа» деген эки сёзню ачыкъ айырды. Акъбоюнну базаргъа чыгъарлыкъларын ангылады. Аланы ызларындан тебиреди. Ол, жар башына чыгып, ызына къарагъанында, кюн энишге тюшюп тургъанын кёрдю. Мурат, жүрегин мудахлыкъ басып, къайры барыргъа билмей, симсиреди. Ол Пахарбийни кёзден тас этген эди.

XVI

Мурат къанатлысын къутхарыргъа деп, кёп тюрлю оноу этди. Кёп тюрлю лагъым изледи. Пахарбийланы юлерини къатында талайны айланды. Марап туруп, анасы эшикге чыкъгъанлай, аллына атлады. Ол, Мурат жетгинчи балтаны алып, отун жарып башлады.

Жашчыкъ, аны къатына жууукълашып:

– Пахарбий юйдемиди? – деп сорду. Андан ары жууап сакълап турмагъанлай, аллына атлап:

– Беригиз балтагъызны, мен жарайым, – деп, балтагъа узалды.

– Угъай, жокъду, къайда эсе да, – деп, жууап берди.

Муратны къолундагъы дупшукъ балта, агъачны чайнап тургъан болмаса, кесерге унамай, хар керилип ургъаны сайын, ызына чартлай, юсюн да къара тер басып, бир тамызыкълыкъны кючден жарды. Пахарбийни анасы анга ыразылыкъын билдире, юйге чакъырып кюрешсе да бармады. Кёлюне, хапарын айтса, бир болушур эди деп да бир келди. Алай а кесини къайгылары бла жылы келген тиширыуну къыйнарыгъы келмеди. Эки эр киши, эри бла жашы тургъанлай, аны сюекли, арыкъ къоллары дупшукъ балтаны тутханларын кёргенинде, аллында кесини анасыны огъурлу, жумушакъ къоллары турдула. Мени анам да жумуш этер ючюн къалмайды. Бели тюзелмегенлей, сау кюню кетип да къалады. Алай а биз аны къолуна балтаны жетдирмейбиз деп, хауле Пахарбий бла ичгичи атасына айып эте, алайдан ашыгъыш кетди.

Ол кюн Мурат, не дыгалас этсе да, не Пахарбийни, не Гоппанны тапмады. Муратны башына тюрлю-тюрлю сагъышла келе эдиле. Ала анга бир къанатлыдан къол жуудура, бир келтирип къолуна тутдура, сау кечени ауругъан адамча, орунунда тынгысыз бурулгъанлай, кирпич къысмагъанлай турду. Тюне не къанатлыны орунундан чыгъаргъанына кеси кесине уруша, къанатлыны хапарын Пахарбий къайдан билгенине сейирсине, эсине Файруз тюшдю. «Къызчыкъ къанатлыны хапарын айттып къойгъан болурму?», – деген къоркъуу Муратны жүрегин алды. Эсине аллай акъыл келгенине кесин терслей, ол: «Угъай, Файруз алай эталмаз, ол аллай адам туйюлдю», – деп, кеси кесине кёл этерге кюрешди.

XVII

Эрттенгиде, танг къаралдысы бла Муратны атасы ишге кетерикди. Ол къалгъан ишчи тенглери бла бирге Кюнлю къулакъда кьош ишлейди. Ол себепден анасы, кече арасында туруп, анга азыкъ хазырлап кюрешеди. Жашчыкъ чыртда кёз къысалмазлыкъын ангылагъанында, ёрге туруп келип, анасыны къатына олтурду. Анасы, анга сейирсинип къарай:

– Нек жукъламайса, Мурат? Ауругъанынг болурму? – деп, башын сылай, къайгылы сорду.

– Угъай, – деп, жашчыкъ баш энишге къарай, жууап берди.

– Бар, иги жашча жукъла, энгта эрттеди, – деп, анасы жашчыкъгъа жютю къарады. Ызы бла: – Атанг да къайгылыды санга. Школдан да къагъыт келгенди. Атангы чакъырадыла.

Ол бир кюн тюкеннге бара тургъанлай, устазынг тюбеп, дуня бла бир гурушха этгенди. «Жашыгъызны сансыз нек этесиз? Ол иги сабий бузулуп къалыргъа башлагъанды. Дерсге жюрюмейди», – дегенди. Мен, эсимде болмай тургъан затны айтханына жунчуп, ауузумдан сёз чыгъаралмай къалгъанма. Кюн сайын дерсге барама деп, кетип, калакга айлана болурмуса? Аллах сакъласын сени хаулеге къошулгъанынгдан. Атанг, билесе, хыны адамды. Аярыкъ туююдю. Кемсиз эркелетгени чакълы бир хыны да этерикди. Къагъытны кёргюзтюрге къоркъуп турама. Кеси да, билесе, къаты адам болса да, ыйлыкъмышды¹. Ыйлыкъгъандан жерге кирип кетерикди. Аны барын да биле тургъанлай, кесинги алай жюрютюрге къалай боласа? Бар, бар да жукъла. Эрттенбла сёлеширбиз, – деп, атасы уянып къалгъынчы, жашчыкъны къатындан ашырып къайгъылы болду.

Мурат кетмеди. Анасыны къаты анга бусагъатда сууукъ желден къутхаргъан ышыкъ эди. Былайы жылы эди. Анасыны къыйналгъанын кёрсе да, хапар айтып башларгъа базалмай тура эди. Аны аллында атасыны кючлю къолу шууулдаттып ийген къартны эки кёгюрчюню сюеле эдиле. Акъбоюн да ол болумгъа тюшюп къалады деген къоркъуу эди жашчыкъны дыгаласха къойгъан. Алай а жашчыкъ ангылай эди бу болумда жашырып тургъандан магъана болмазлыгъын. Ол себепден анасы кишиге хапарын айтмазлыгъына толусу бла ишексиз болгъанында, тасхасын анасына толусу бла айтды.

Анасы, къайгъылы болуп:

– Ма, танг атханлай мен, барып, сени къанатлынгы сыйырып, алып келейим. Кёремисе, сен аны, хауле начасны, мени баламы къыйнагъанын, – деди.

– Къой, ання, сен барып айланма. Мен кесим барайым. Сенден кёл излеп хапар айтдым, – деп, Пахарбийлагъа баргъанын, аны анасыны отун жара тургъаныны хапарын эзиллип айтды.

Муратны анасы, бир кесекни сагъышлы болуп туруп:

– Аналарына дупшукъ балтаны тутдуруп, къолларын берчлеге алдырып тургъанларын бош этедиле, – деди. Ызы бла дагъыда къошду: – Мурат, сен къыйналма, мен эрттенбла базаргъа барайым да, ол начас не дерик эсе да, къанатлынгы ызына алайым.

– Угъай, ання, – деп унамады жашчыкъ.

Излемеди анасыны базаргъа барлыгъын. Пахарбий бла сёлешип айланырыгъын. Ол андан жангыз ахча керек болса, берирмисе деп тиледи. «Хоу, балам, – деп, башха амалы болмагъанын черте, – бу жолдан сора аллай затлагъа къатышша турма.

¹ Ыйлыкъмыш – уялчакъ.

Неге тубейсе, ким биледи. Сен да бизни жангызыбызса, – деди анасы.

Мурат базаргъа эртте барды. Базар огъары элни төбен жанында орналыпды. Былайгъа адамла, маллары, машиналары бла жыйылсала, суу бла къая арасындагъы тюзге сыйынмай къаладыла. Жолну башындан келеккесин атып тургъан къая Мурат жашагъан элни къатындагъы къаягъа ушамайды. Аны ташы андан башха тюрлюдю. Къаяны бери салынып тургъан кесеги жаныуар хамхотха ушайды. Кенгине ачылып тургъан ауузча, анда тешик кёрюнеди. Къачан эсе да бирледе биреулен, абирек чыгып кетип, анда кесине орун табып, адамланы жол бла ётерге къоймай, къыйнап тургъанды. Ёзен алайдан къол аязында кёрюнеди.

Жашчыкъ базарны ичинде Пахарбийни кёрмеди. Ол, аны мында болгъанындан тюрлюлюп, базарны суу ызы жаны бла чыгып бара тургъанлай, Пахарбийни къара пальтолу, башында да пух жаулугъу бла бир тиширыугъа къанатлыны узатханын эслеп, къатларына барды. Пахарбий, Мурат къарап тургъанлай, ахчаны хуржунуна салып, анга да, хыликкя этгенча, кёз къыса, адамланы араларында ташайды. Мурат ол тиширыугъа ауузун ачып сёз айтхынчы, къатына омакъ кийинген жаш тиширыу келип:

– Маржан, э къыз! Къолундагъы къазны ариулугъуна бир къара! Быллай сейирлик къайдан чыкыгъанды? – деп сорду.

Къанатлыны сатып алгъан тиширыу: – Хы, аны ариулугъун башымамы урама? Тамбла жашчыкъ окъуууна кетеди. Аны жолуна бир азыкъчыкъ къураясам деп, дыгалас этип айланама, – деп жууап берди.

Жашчыкъ, тиширыулары къатларына таукел барып:

– Сиз, къазыгъызыны манга сатыгъыз. Кесигизге башха алырсыз, – деди.

– Къара, къара сен мынга! Сабий болгъанлай, кесин къартгуна¹ этип айланнганына. Атангы аты кимди? – деп, жаш тиширыу къанатлыны иесине сёз жетдирмей: – Базарда къазла кёпдюле, жашчыкъ, – деп, чорт кесди да, ызы бла харх этип кюлдю.

– Бар, балам, бар. Мен да сенича бирге жолуна азыкъгъа огъур этип алгъанма, – деп, сёз бошалды дегенча, нёгерине сабыр къарады уллайгъан тиширыу. Экиси да, бир бирлерин алларына ие, базардан чыгып башладыла.

Ала да ашыкъмай, хар алларына чыкыгъан таныш тиширыу бла ушакъ эте, Мурат да анча сайын ызларындан баргъанын билдирмезге кюреше, элни къыйырына жетдиле.

¹ Къартгуна – акъылтокъмакъ.

Огъаргъы эл Мурат жашагъан элден иги гитчеди. Былайда ёзен, терен болса да, тарды. Аны юсюнден бир иги киши атласа, юсю бла ётюп кетерикди деучюдюле. Ёзенни тюбюнде кезлеуча кирсиз суу барады. Ол кюн ариулада, артыкъсызда бек къыш, хатасыз кёрюннгенликге, жай, уллу жангурланы кезиуюнде кёбюп, жагъаларына сыйынмай, шашып къалыгучуду. Анга, агъачдан кесине ушаш гитче кёпюрчюк тёзмей, бетондан, темирден, уллу суугъача, уллу кёпюр ишленнгенди. Ол кёпюрню биринчи кёрген адам сейирсиннген да этерикди. Мурат, атасыны кемсиз уллу керза чурукъларын кийип, ауурдан ёрге да кётюралмай, жерде суйреп айланнганын кёзюне кёргюзтдю да, кюлюмсюреди. Шлапакай сууну юсю бла баргъан мазаллы кёпюрню жашчыкъ атасыны мазаллы керза чурукълары бла тенглеширлиги келди.

Не десенг да, келишмейдиле экиси бир бирине. Тап туурадан къарагъан, бу жерледе биринчи болгъан адам бу суучукъгъа хыликкя этип салгъан болурла мазаллы кёпюрню дерге болур. Тюзледен келген инженерлени да алай эди акъыллары. Ала, анча сайын сууну тепген кезиуюнде хойнух оюн этип, салгъан кёпюрлерин жутуп алып кетгенине къарамай, суучукъну сифатына кёре кёпюр ишлете эдиле. Алай бла ала услу суучукъну усун тутдура эдиле. Элге, ёзеннге да оноу этип тургъан сыйлы къарт Зулкъарнай алагъа чыртда сёзюн ангълаталмагъанында, аланы жангурланы ёзенден айырылыргъа кёзлери къыймагъан заманда чакъыргъан эди. Кеси да, алагъа жукъ айтмагъанлай, ёзенни башында кёкню къаралгъанын марап туруп, ол адамла бла оноу эте, кёпюрчюкню юсюнде сюелген эдиле. Ала лахор эте, кертиси да былайда уллу кёпюр ишлегенни магъанасы болмагъанын энтта бир кере черте, ахчаны керексиз зыраф этерге жараматгъанын айтхан эдиле. Ол кезиуде аланы сёзлерин эшитип, ачыуланып жетгенча, къаралып-чулгъанып, агъачны-ташны къоймайы бура, онг жанында жагъада адамлагъа жетерге излегенча, силкине келип, кесин ургъанында, ийнек тили бла жалагъанча, алайда ёмюрю кёпюр болмагъанча, сыйдам этип кетген эди.

Ол жолдан сора ишлеген кёпюрлерине суучукъ, не бек кёпсе, жюрексинсе да, къарыу эталмайды. Башха амал тапмай, жолунда тюбеген хабур-чубуруну сибирип, жуууп алып кетиуюдю.

Бу элде, Муратны элиндеча болмай юйле, къарылгъач уялача, тик къабыргъагъа жабышыпдыла. Мурат бек сейирсинеди адамланы тик къабыргъада жашагъанларына.

Жашчыкъ, тегерегине эси кетип къарай баргъанлай, уллайгъан тиширыу нёгеринден айырылып, тик къабыргъадагъы

тийре таба бурулгъанын эследи. Ол, тик къабыргъаны ёрге бара, бир къолунда ауур хызени, башхасында къанатлысы ауурлукъ эте болур эдиле, женгил-женгил тохтап, аланы ауушдуруп башлады. Мурат, тиширыу бла сёлеширге тап заман келгеннге санап, къуру аны бла къалмай, болушургъа да угъайы болмайы, ызындан терк жетип:

– Жюгюгюз ауурду. Беригиз, мен болушайым, – деп, къолун къанатлыгъа узатды. Ол, жашчыкыгъа къарамагъанлай:

– Ой, иги жаш, сен иги жаш, – деп, къанатлыны къолундан бошлай башлагъаны бла Муратны танып къойгъан болур эди, къолун ызына тартып, къанатлыны кесине къаты къысды. Жашчыкыгъа хызенни узатды.

Жашчыкы, тиширыуну алай этгенин онгсунмаса да, сумканы кётюрюп, ол да ауурлугъу бла аны бир жанына тарта, жёбелеп, тиширыуну къатында тебиреди. Аны кёлуне биринчи келгенича, къанатлыны тиширыуну къолундан тартып алып, къачып кетерге да боллукъ эди. Алай а къарт, гулоч таягъына таяна, аллында сюелди да, айып этди. «Жашчыкы, – деди ол, – бу тиширыу сени анангдан таматады. Келип болушханынгы иги этдинг. Арта келген акъылынгы уа жаратмайма. Айыпды, айыпды, – деген сёзю ол талай кере къайтарды. – Къанатлынгы къайтарыргъа уа башха лагъым изле. Аны къутхарыргъа керек болгъаны хакъды».

Тиширыу а, жашчыкыны башына аллай акъыл келгенин сезгенча, къанатлыны кёкюрегине къаты къысханды. Муратха сескекли къарайды. Арыгъаны белгили болса да, тик жолну тохтамагъанлай барады. Мурат а, ичин ура, ауур хызенни къолунда туталмай, жерге жетдире да ёрге кётюре, арыгъандан билек кючу жетмей, жан сюеги бла бирге тутаргъа кюреше баргъанлай, тиширыу, тийирени къыйырындан кирир-кирмез, ауур солуй, терк тохтады. Ол, жашчыкыгъа жютю къарап:

– Сен кимни жашыса? – деп сорду.

– Сиз танымайсыз, мен бу элчи туююлме, – деп, таукел жууап берди Мурат. Тиширыуну бети тюрленди. Ол биягъындай къанатлыгъа къайгъылы къарады. Ызы бла:

– Бизни тийреде жууугъугъуз бармыды? Кимге бараса? – деп сорду.

– Угъай, – деп жууап берди жашчыкы. Тиширыу сагъышлы болду.

– Жууугъунг, танышынг жокъ эсе, бери къайры бараса да? – деп, энди уа, хатачы, мен сени тутдум дегенча къарады.

– Мен ол башындагъы юйге барама. Анда мени тенгим жашайды. Биз экибиз да пионер лагерьде бирге болгъан эдик, – деп келишдирирге кюрешди. Алай а ол билмей эди кёргюзтген юйюнде аны тенгли жашчыкы болгъаны бла болмагъанын. Ол

себецден ётюрюю чыгъарыгына къоркъа, тиширыну жууабын къайгылы болуп сакълады.

– Махмутлагъамы бараса? Огъурлу адамладыла. Жашчыкълары да бюгюн юйде болур, – деп, къабыргъа башында кызылбаш юйге жютю къарады. Ызы бла:

– Ол жаш арбазда жюрюген бир затны этин ауузуна салыргъа унамайды. «Къолунг бла кесинг аш берип, багъып, юйренип тургъанынг кесинг боюнуна бичакъны къалай саллыкъса, жанын къалай аллыкъса?» – деп къояды. Мен арбазда анга бир тауукъну боюнун тартдыралмагъанлай барама. Ол юйде тургъанлай, ненча кере къоншу жашчыкълагъа тилеп кесдиргенме. Иги жашча, юйге жете эсек, манга башха кишини излетме да, бичакъ чыгъарайым, муну боюнун тартып бир берирсе. Сен а не этерик эдинг къазны? Бек керек эсе, юйде къазларымы бирин берейим. Анангдан ичген сютден эсе, халал болсун. Ахчанг затынг керек туююлдо, – деп, ол Муратха жылы къарады, толусу бла жумушап. – Хызениме да не тапханымы да жыйгъанма. Ауур болур эди. Инжитдим сени. Арыгъан болурса. Солуюкъ.

– Угъай, манга башха керек туююлдо. Берсегиз, муну беригиз, – деп таукел айтды. Тиширыу не хоу, не угъай демегенлей, энишге ийилди. Хызенин кётюрюп, аллына атлады. Мурат, санларына исси къуюлгъанча болуп, аны ызындан тебиреди. Арбазларыны туурасына жетгенлей, Муратха айталгъан алгышын айта:

– Жашчыкъ, бир кесек сакъла, мен бичакъ алып чыгъайым, – деп, арбазларына кирип кетди.

Мурат тиширыу юйюне ташайгъынчы турмай, алайдан кетди. Бара барып, мазаллы тереклени ташаларына бугъунуп къарады.

Тиширыу, къолунда да къанатлысы бла орамгъа чыгып, тегерегине къарады да, ызына кирип кетди.

Мурат, не этерге, къаллай лагъым табаргъа билмей, эртенли бери былайгъа жетгинчи мадар тапмагъанына кыйнала, энишге-ёрге да ётюп, арбазгъа къарады.

Терен арбазны орамдан бийик болмагъан, ташдан уста салынган хуна айырады. Андан узакъ болмай, кызыл къанжалбаш юй сюеледи. Юйню аллы бла узунуна ачыкъ веранда ётеди. Аны юйню башы бла төрт багъана байлайдыла. Веранданы тюбюнде, къууушну теренинде тюп юйге элтген эшик кёрюнеди. Арлакъда, арбазны теренинде бау бла жатма бардыла. Арбазны сол мюйюшюнде ондан артыкъ къаз бир жерге жошпу жыйылып тынчайыпдыла. Аладан узакъ болмай, маске узунуна сойланып жатады. Жашчыкъны кёлуне маскеден эсе, арбазда уллу самыр

болгъу эди деп келди. Къайгылыдыла маскеле. Дауур ачаргъа тапсала, аналарындан жангы туууп къаладыла.

Мурат, къанатлыны арбаздан къалай чыгъарлыгыны оноуун этгенлей, тик къабыргъаны башына ёрледи. Анга бу кезиуде бек ачыу болгъаны ол тиширыуну: «Жашчыкъ юйден затны ашаргъа унамайды», – деген сёзлери эдиле. Мурат, кеси аллына ол сёзледен дуу жана: «Кёремисе аны, узакъ жолоучуну. Анга кёкден тюшген къанатлыны тут да, аллына сал. Ансы боллукъ туююлдо. Угъай, иги жаш, къаз этни ашасанг да, хаталы болмазса. Эм сейири уа, мен кесим кесип берирге керекме. Аз бек суймез эдинг. Андан сора уа не этерге керек эди», – деп, кеси кесин къыздыра, къармай кетип, хуржунундан къагъыт кесекни тапды да, жазып башлады. «Тамбла жолгъа чыгъарыкъ, багъалы жаш. Мен сени танымайма. Атынгы да билмейме. Бу къагъытны сен мени этген атламымы ангылар ючюн жазама. Сени жолунга азыкъгъа ананг алып келген къанатлы къаз туююлдо. Ол эркин кёкню баласы дуадакъды. – Бир кесекни сагъышланып туруп, «дуадакъды» сёзню ызындан «Акъбоюнду» деп къошду. Ызы бла: – Мен аны аман адам ушкок бла уруп, къанатлыланы тизгининден юзюп, жерге тюшюргенинде къутхаргъанма, жарасын бакъгъанма. Бир хауле жаш, мени къолумдан аны зор бла сыйырып кетип, сени ананга сатханды. Мен не кюрешип, сени анангы аны алай болгъанына ийнандыралмагъанма. Дыгалас этип, юйюгюзге хызенин кётюрюп да келгенме. Аны эркин кёкге чыгъаргъанны кесиме уллу борча санай, ёмюрюмде ата-бабаларымда болмагъан гудулукъну кючю бла къанатлыны сени арбазынгдан чыгъарыгъа керек болама. Энтта къайтарып айтама. Мен гудучу туююлме. Анга шагъатлыкъ этер ючюн, жашагъан, окъугъан жерими тюзюн жазама. Кеч мени. Салам бла санга. Мурат». Жашчыкъ, къагъытчыкъны төрт бюклеп, хуржунуна сала башлады да, эрлай ызына чыгъарып, анасы берген ахчаны къошду да, къагъытны бир мюйюшюне: «Бу да къанатлыны багъасы. Ахшы жолгъа», – деп къошду. Къагъытны тышында: «Тамбла узакъ жолоучу боллукъ жашха», – деп жазды да, сагъышланды.

Бийик къабыргъаны башындан эси элге кетип тургъан жашчыкъ, элгеннген этген киби, ёрге секирип къобду. Тик къабыргъаны энишге атылды. Къулакъларында жел шууулдай, ол бир тапхырдан бирине чынгай, къырдышда аякълары тайып уча, жыгъылыргъа аз къала, тюбюне тюшюп, орамны энишге къызыу тебиреди.

Эрттенли бери ингир болурун бош сакълап тургъанын, къызылбаш юйде жашха тамблагъа азыкъ бюгюн хазырларгъа боллукъларын, ингирге къанатлыны, Акъбоюнну, юсюнде бир деп бир тюгю къалмай олтурлугъу кёзюне кёрюнгенинде

атылгъанды жашчыкъ алай. Ол, къанжалбаш юйге жетерге, шош атлады. Таныш арбаз кёз туурасында тургъанында, Мурат жүрегини ачыкълыгъы бла ангылады этген оноууну чыртдан да жукъгъа келишмеген оюм болгъанын. Гоппан а, кюн сайын тауукъ орунланы къармай, тауукъла урлай, къаллай бир сыныкълыкъда жашайды. Жашчыкъны аллында къарт къая болуп сюелди. Мурат орунунда муркку этди. Къарт тюздю. Гуду бла адамлыкъ бир бирлерине келишген затла туююлдюле. Эртгенли бери жашчыкъны былайгъа алып келген таукеллик бир кесекге сериуон болду. Жашчыкъ баш тёбенине къарады. Арбазны къаты бла ётюп, кетип башлады. Ол жолну энишге баргъанлыгъына, жүреги ёрге кётюрюлюп баргъанча бола эди. Аны алайдан узайтхан хар атлам аны къанатлысына жууукъдан-жууукъгъа элте эди. Аны кёрюрге, биргесине алып кетерге къыздыра эди. Жашчыкъны кёзюне иничке узун Акъбоюннга ышанлап тургъан бичакъ кёрюннгенинде, ызына терк бурулду. Мыллыгын тик жолну ёрге атды. Ол бара тургъанлай, кёлуне, тилеп кёрейим, мени ангылап, къанатлыгъа тиймей къойсала, алада къалып кетсе да ыразыма. Жангыз сау болгъанындан сора, кёкню кенгине бошласынла ансы. Алай болмай, ала аны кесерге хазырлана тура эселе... Атасы сакъал жюлюй башласа, жюлгючюн бел баууна билеучюсю эсине тюздю. Бичакъ, къайиште жумушакъ таууш этип ёте, ауузун тюзетеди, жютюден-жютю болуп барады. Аны биленнгенини тауушу мыйысын толтуруп, жютю болгъанындан сора, боюннга жууукълашып баргъанын кёзюне кёргюзте, башха сагъышха заман къалмай, жашчыкъ арбазда маскени кёрмегенинде, бир кесекге ачыкъ веранданы тубюнде кьюуушха жетип, тюп юйде ташайды.

Къарангыгъа кёзлери юйреналмай, талай заманны турду. Бир кесек олтургъанында, тегерек жарыгъан ышан этди. Къармай кетип, мюйюште къанатлыны тапды. Аны да кёюнуна къысып, тышына чыгъаргъа тап заманны сакълады. Башында юйден тауушла келдиле. Сёлешгенле тиширыула эдиле. Жашчыкъ, босагъагъа жууукъ келип, арбазгъа къарады. Орамда, арбазда да киши кёрюмеди. Заманны таплыгъын ийип кёояргъа кёрккъа, ашыгъыш, аягъын босагъагъа тамам кючлю тиреп, жаядан чыкыгъан садакъча чынгады. Къабакъ эшиклеге жетерге (къайдан чыкыгъанын ким биледи), маске чыкыды да, тегерекни хахайдан алдырып, аякъ тюплеринде чулгъанды. Мурат, маскени ауузунда кёнчек бучхагъыны зыккыларын кёоя, тик жолну ёрге айланды. Ол кезиуде тиширыу къычырыкъла, къаргъышла бла бирге къатышпа, ызындан жетдиле.

Мурат, тылпыуу тыйыла, ахыр къарыуун жыйып, дупшур башына чыкыды. Жерге бауурланып, тылпыуун кючден ала, ызына къарады. Къызылбаш юйню туурасында бир кесекге

тиширыула жыйылдыла. Ала, орчагъа чапханча¹, къолларын къызыу-къызыу силке, кыгчырып селеше, бары да къабыргъа башына битдиле. Мурат уллайгъан тиширыуну жашын арбаздан чартлап чыгып, маскени оза, ызындан жетеригин сакълап турса да, ол чыкъмады. Юйде болмаз эди. Орамны тюбюнден келген талай эр киши кёрюндюле. Тиширыула, къолларын булгъай, алагъа тик къабыргъаны башын кёргюзтдюле. Алай а эр кишиле, къаз урлагъанны алай хаталы ишге санагъан болмаз эдиле, тиширыула излегенча, алларына чапмадыла. Жумдурукъларын башларындан ёрге чыгъарып, Муратха силке, жолларына кетдиле. Мурат, тылпыуун алгъанындан сора, жоппу жыйылып, чачылалмай тургъан тиширыуладан кёз алмагъанлай, сыртны ёрге тебиреди.

Жашчыкъ, къулакъгъа тюше, къулакъдан чыгъа келип, кесини элини башындан къарады. Аллында акъ къаяла сюелдиле. Мурат ингирги жарыкъ нюр берип тургъан акъ къаяланы къатында: «Ма, мени къанатлым, мени Акъбоюнум», – деп кыгчырды. Къаяла аны тауушун ёрге кётюрдюле: «Ма, мени къанатлым...»

XVIII

Асхат, бюгюн юйге ашыкъгъанлыкъгъа, ишин бошاپ къоялмады. Бюгюн эрттенбла къагъытына къол салдырыргъа прокуроргъа киргенинде, ол:

– Жаш, бош ашыгъа болурмуса? Сен аллында тилегенинча бир жумуш тюшгенди. Аланы къошулгъанларыны къууанчы жокъду. Алай а, ишге къарап, тийишли багъа берирге биз борчлубуз, – деп, Асхатха папканы узатды.

– Тамблагъа хуржунумда билетиме къалай этейим ансы, ол ишге угъайым жокъ эди. Манга магъанасы да уллу боллукъ эди, – деп, прокуроргъа къарады.

– Анга да мадар этейик. Бирда къурумаса да, эки-юч кюнню мычы. Следовательни анасы кыйын ауруп, ол ары кетгенди. Бу ишге уа женгилде къараргъа керекди, – деди.

Асхат, къагъытлагъа бир къат къарап, юйге ашыкъды. Бюгюн кюнортада анасы, базардан келип:

– Жашчыкъ, муну санга базардан тамбла жолунга азыкъгъа алып келген эдим да, бир жашчыкъ муну манга бер дегенлей, жолну узуну биргеме келип къалды. Сау къаллыкъ, хызеними кётюрюп да келди. Болушлукъ болмаса уа, кесим инжиллик кёре эдим, – деп, Асхатха къанатлыны кёргюзтдю. Асхат, аллында учхара къарап, къазгъа ушатса да ариу, узун боюнун,

¹ Орчагъа чабаргъа – туююшгенлени айбыргъа.

къаздан эсе, субар бурунун кёргенлей, аны дууадакъ болгъанын ангылагъан эди.

– Анам, сен муну къайдан тапдың? Бу алапат, таурухлу къанатлыды, – деп, къанатлыны юсюне битди.

Асхат, анасыны дууадакъны къайдан тапханыны хапарына тынгылай, тамбла жолгъа чыгъар мураты болгъаны амалтын, ишге тюбеп, къагъытларымы жарашдырайым деп, къанатлыны аллына да аш салып, тюп юйде къоюп кетген эди.

Энди уа ол, ингир иги кеч бола, юйге ашыгъып келди. Кёсюне окъууун бардыргъан шахарында паркда кёлде юч дууадакъланы, боюнларын да ариу къайырып жюзгенлерин кёргюзте, юй тюбюндегин да алагъа къошады. Бир кеси кёл этип, анда жюздюреди. Марина уа къаллай бир къууанырыкъды. Экиси да базар кюн бирге солуй, паркга барсала, миллет жыйылып, оюнчакъ машиналагъа, не киногъа, дагъыда башха булжуулагъа къарасала, ол, а къуруда:

– Кел кёлге, ол ариу къанатлылагъа барайыкъ, – деп тилей эди. Ала, ары барып, сууну жагъасында шош аязчыкъгъа чачларын сылата, кёлде тугъайла эте жюзген акъ къанатлылагъа суйюнюп къарай эдиле. Асхат, бир кере тезалмай:

– Марина, сен алагъа нечик ушайса! – дегенинде, ол бети къызарып, нюрге бёленип, баш энишге къарагъан эди. Ызы бла тартыннган ауаз бла:

– Кёремисе, экиси да айырылмай, хаманда биргедиле, – деген эди.

Энди уа Асхатны хапары болмай тургъанлай, аллай къанатлы къолуна кеси келип къалды. Ол тамбла къанатлыны биргесине алып кетерге оноу этгенди.

Асхат, арбазгъа кирир-кирмез, чыракъны жандырып, тюп юйге киргенликге, къойгъан жеринде къанатлыны кёрмедиди. «Анам мени айтханымы тюз ангыламай, жолума азыкъгъа жарашдырып къойгъан болурму?» – деген акъыл келгенине къоркъа, чабып юйге кирип, башын хант юйге атды. Алай а не отда, не столда аны тылпыууна ушагъан зат жокъ эди. Асхат, бети-къуту да кетип, анасыны юсюне ёрге турду. Ол, аны болумун ангылап:

– Къыйналма, жашчыкъ. Ол начас сабий кирип, юйден алып кетгенди. Ызындан дауур этгенден сора, башха жукъ эталмадыкъ. Мен кюндюз окъуна аны болумун тапха санамагъан эдим. Аны олсагъатлай окъуна чиркитмегениме¹ къыйналып турама. Алып келип биргеме, тургъан юйюбюзге дери да кёргюзтдюм, – деп, кесинден эсе, жашы къыйналгъанына жунчуй, кёл этерге кюрешди.

¹ Чиркитирге – къыстаргъа.

Асхатны эсине келген биринчи акъыл – анга бюгюн прокурор берген ишге, эшта, бу жашчыкъ да къошула болур. «Этген иши анга ушайды. Сынамы болмагъан, артыкъсызда – сабий, терен арбаздан, не адамдан, не итден къоркъмай, алай алып кеталлыкъ туююлду. Кёремисе, мени эсиме келмегенин. Къанатлы юйде чарпыусуз¹ къалгъаны бла бирге ол ишден да бир чык айырып къояргъа боллукъ эди», – деп къыйналды. Эрттенбла ол, ишге бара, жерге тюшюп тургъан къагъытчыкъны кёрдю. Аллында сансыз этип, юсю бла ётюп кетерге башласа да, бир белгисиз кюч аны тохтатып, къагъытчыкъны алдырды. Къагъытчыкъны ичинде жазылгъан анга аталып эди. «Кёремисе аны, – деди Асхат, къагъытда жазылгъанланы окъуп, ачыу бола, – сабийни, этеригин этип, дагъыда къагъыт жазып, хыликкя этгенин. Жашагъан жерин, окъугъан мектебин да иш этип белгили этгенине бир къара жарыла эсенг, бузул да къал дегенлей», – деп, Асхат, кесине орун тапмай, арбазда ёрге-энишге барып башлады. Ол къонгуроуу къурулгъан сагъатча орунунда туралмай, жашчыкъны орунун тапдырыргъа оноу этди. Асхат, юристле хазырлагъан институтуну студенти, олсагъатлай окъуна жашчыкъны жууапха тартырча жорукъну статьяларын излеп башлады. «Ма, тапдым. Мен аны ма бу статья бла орунун тапдырлыкъма. Кёрейим, къаллай жигит болгъанын. Кимни хыликкя этгенин», – деди да, тапхан мадарларын кимин къатыгъа, кимин жумушакъгъа санай, бир сабий бла алай кюрешген айып болур дей келип, барын да къоюп, барып, кеси кёзю бла жашчыкъны кёрюрге оноу этди. «Угъай, мен аны тюнене тамата берген къагъытны атындан чакъырайым да соруу алайым. Ангыласын мени кючюмю», – деп, жашауунда соруу алыргъа биринчи кере амал чыкъгъанына къууана, тири атлады.

Алай болсада Асхат, автобусдан тюшюп, жашчыкъ окъугъан мектебни къатына келип къалгъанында, оноун жангыдан тюрлендирди. Ол алай оноу этди. «Дууадакъны ариу бла къайтарса, – иги, алай болмаса, биринчи оноумча этерме», – деп, школну арбазына атлады.

Школну кенг арбазында сабийле топ ойнайдыла. Узун, эки этажлы межамны ара сюреминде орналгъан эшикле, тынгы тапмай, къызыу ачыла, жабыла, бир-бирде жилигъанча таууш чыгъарадыла, бир-бирде уа къулакъларынгы сынсыта, къаядан юзюлген ташча дюнгордейдиле. Сабийле чыртданда тынгылары болмай, къумурсхлалача жорюйдюле. Асхат, сабийлени ичлери бла сыптырыла, межамны ичине кирип, къайсы жанына

¹ Чарпыусуз – чырмыкъсыз.

барыргъа билмей, муркку этди. Анга Мурат окъугъан классны жылы келген алаша тиширӱу тюзетди. Ариу, къара шинли къызчыкъ, сьфаты Муратны къайда болгъанын билгеннге ушаса да, айтыргъа унамады. Башха жашчыкъла уа, кёллерине келген бир затланы айтхан болмаса, кесгин жууап бермедиле. Болмагъанында, Асхат:

– Мен устазыгъызгъа билдирмезге излей эдим, ансы ол а табарыкъ болур эди Муратны. Болмай эсе, манга келсин, ишиме, сюд болгъан юйде излесин мени, – дегенинде, къызчыкъ къайгъылы болду.

– Не хата этгенди Мурат? – деп, Асхатны бетине битди.

– Кеси биледи, – деп, Асхат, биринчи жашчыкъны кеси бла сёлешириги келгени амалтын, устазына тюбеп айланмай, чыгъып кетди. Ол, жолда кетип бара, этген оноун тюзге санай эди. Не ючюн десенг, дерслерине жюрюуюне кёре, ол да хауле жашчыкъланы ичлеринде болургъа тийишлиди. Ол себепден жашчыкъ бла ишинде тюбегени не жаны бла да тап болургъа керекди.

Асхат, къайтып, акъылбалыкъ болмагъан къыйын сабийлени ишлерине къарагъан бёлюмде сабий къагъытлагъа къараргъа оноу этди. Ол ишлени жюрютген арыкъ, узун сюекли, жукъабет тиширӱу анга жылы тюбеди. Къагъытланы Асхатны аллына сала, къыйын сабийлени хапарларын айтхан заманында мазаллы кёз чыракъларында кёз гинжилерини кёклюклери тёгюле, софит ташча жана эдиле. Айтхан сёлзлерини жумушакълыкълары, жюрегине кирип, кеслерине орун айыра, сени бир кесекге огъурлу, ёмюрюнгде болмагъанча насыплы эте эдиле. Асхат тёзалмай, къарап туруп:

– Паризат, сизни кёолугъузгъа тюшген къыйын сабийле къыйынлай кёпню чыдамазгъа керекдиле, – дегенинде, ол ышарыла:

– Ма муну уа чыртданда бир жукъ бла да эриталлыкъ тюйюлсе, – деп, жашны аллына къагъытны салды. Асхатны ол сагъатлай окъуна, картны учхара кёре, кёлуне бу ол излеген Мурат болур деп келди. Жютю къарады. Къагъытны башында жашчыкъны къылыкълы болгъаныны хапары айтыла эди. Асхат шыбырдагъанча: «Пахарбий, Пахарбий, кимди бу, быллай бир камсык жаш», – деп, сора: – Мурат а жокъмуду сизни къагъытларыгъызда? – деп, аны мында болуругъуна ишексиз халда, таукел сорду.

Паризат къагъытларын къармады да, анда Муратны бирда тапмады. Муратны аты къыйын сабийлени ичлеринде чыкъмагъанына бир эрттеги танышынача къууана: «Халиси жангы бузулуп башлагъан болур», – деп, Асхат, кеси кесине кёл эте, къагъытланы алып, прокуратура таба тебиреди.

XIX

Узейир школда ата-аналаны жыйылыуларындан, хамамгъа киргенча, суу кылды болуп чыкъды. Акъ шинли адамны бети бояу жагъылгъанча къызарып, атылып кетерге хазыр бола, кеси кесине орун табалмай къалды. Чыртданда эсинде болмай тургъанлай, Муратны устазы айырма окъугъан сохталаны атларын айта келип, Муратны атын аланы ичлеринде туююл, аман окъугъаны бла къалмай, барып тохтагъан хаулелени сафларына салды да къойду. Бюгюннге дери Узейирни ёмюрюнде эсине келмеген эди, жашы быллай болумгъа жетип къаллыкъды деп. Ол къачан да аман окъумаучу эди. Бюгюн а къой да къой, Узейирни, ыйлыкъмыш адамны, жетген жерин. Ма бюгюн ол къалгъан сабийлеча къатында болса....

Аны ол акъылын ангылагъанча, устаз:

– Кёресиз, ол болмаса, сабийледе былайда болмагъан жокъду, – деп, биз бла чанчанча, сёзюн къызыудан-къызыугъа ие, теренден-терен ачыта, бюгюн Узейирни жер тубюне кийирип къояргъа борч салгъанча кюрешди. Узейир, жунчугъандан башын кётюралмай, тегерегиндегилеге къараргъа дыгалас этеди. Бир-бирле тынчлыкълы, ырахат олтурадыла. Бирсиле уа, алай къалай болады дегенча, башларын булгъайдыла. Бир тиширыу а:

– Адам сабийин алай бошлап къалай къояды? Сабийни тапхандан сора да, къараргъа керекди. Ансы сабий сабий кылыгъын этер, – деп, сёзюн сериуюн эте башлады да, айтханы кёлюне жетген болмас эди: – Аны алай аманнга юйреннгени къалгъан сабийлеге да иги юлгю боллукъ туююлдо, – деп, Узейирге битди.

Узейир, дыгалас эте, тегерегине къарай келип, Бекирни ышаргъанын кёрдю. Ол ышаргъанда табалагъан¹ туююл, огъурлулукъ таныла эди. Кертиси да огъурлу адамды Бекир. Элчиле анга ыразыдыла. Ол ауругъан малгъа, башхасы болмай, адамгъача къарайды. «Жаны болгъан инжилсе, не башхасы барды, гюняхсыз къараргъа керекди», – деучюдо.

Бекир, сёлешгенлеге тынгылап туруп, сабыр ауазы бла:

– Алай бош айтасыз. Ол жашчыкъны алай болургъа амалы жокъду. Мен... – деп, ол не эсе да айта башлап, сёзюн терк тыйып къойду. Ызы бла, бир кесек тынгылагъанындан сора:

– Мен Узейирни иги таныйма, жашы да андан узакъ кетмезге керекди, – деп, сёзюн бир жанына бургъаны белгили бола, Узейирге да жылы къарамын ата, орунуна олтурду.

Узейир, андан жюрегин шош этер сёзле айтыргъына ышанып сакъласа да, ол айтмады.

¹ *Табаларгъа* – кёл кенгирирге.

Жыйылыгу бошалды. Адамла ёрге туруп, чачыла башладыла. Узейир, башын энишге этип, ёрге турду. Сабийлери кьатларында баргъан ата-аналагъа сукълана, эшик аллына чыкъды. Ышанып, къатына барса да, Бекир тюз сёлешгенден башха хапар айтмады. Узейир, туюлген адамча, жолну ёрге тебиреди. Ол, жүреги ачудан толуп, кесин, жаралы жаныуарча, ары-бери ата, бир ичинде жаны болмагъанча, жүрюшю да мууал болуп, дуняда жашагъанына сокъурана, сагъыш этип, жашын ёсдюргенинде, чыгы къалайда юзюлгенин излеп табалмай, дуняда кесин эм насыпсыз адамгъа санай, юйге жетип, босагъасындан атлады.

Юсюнден кийимлерин ёретин атып, орунга таянды. Аны ол болумун кёрюп, юй бийчеси Мариям, къайгъылы болуп, юсюне ёрге турду.

– Кет, кет, – деп, кълун аллына соза, Узейир аны ызына ыхтырды.

– Не болгъанды санга? Бетинг да кетип. Аурупму кълдынг? – деп, Мариям, эрини болумуна жаны чыгъып, юсюне жабышды.

– Болуб а не болгъанды? Юйюнге ёлю болгъанды. Айтдырмай къоймай эсенг, – деп, ёрге турду. Тёзалмай, юйню ичинде ары бла бери барып башлады. Жүрюгенден эрикгенча, орунунда симсиреп:

– Къайдады ол начас? Эрттенли бери не айтдыла, не айтмадыла. Устазы айтханнга кёре, чыртданда хауле болуп бошагъан кёреме, – деп, юй бийчесини бетине битди.

– Энтта келмегенди. Дерследе болур деп турама, – деп, Мариям, къайгъылы болуп, жууап берди.

– Бу заманнга дери къллай дерследиле? Анычала уа тура эдиле, аталаны, аналаны къатларына къысылып. Ол а... – деп, Узейир андан ары не айтыргъа билмей симсиреди.

– Билмейме, тенглери бла болур. Башха къайда боллукъду? – деп, кеси къайгъы этгенден орун тапмай турса да, Узейирге кёл этерге кюрешди. Узейир а, тохтаусуз башындан фатеген къуюлуп тургъан отча, къызгъандан къызып барады.

– Бу заманда, кечени арасы болгъан заманда къллай тенгледиле ала? Не уа халиси тюз сабийге бу заманда тышында не барды? Не жумуш тындырыргъа боллукъду? Хаулеликди аны аты. Бу былай жоюлгъанын манга айтмай къалай тургъанса? Мени кечем-кюнюм да – ишде. Жанымы кълума алып айланган бир заманым. Сен а! Жангыз сабийге акъыл бералмай къллай кълдыкъ?

– Да, ма алайса сен. Санга юй-кюн жокъ. Иш деп, юйден бир кетсенг, болду. Сабийинги къайда айланнганындан хапарынг

жокъ. Энди уа бюгюн мени жагъамдан тутханлыгъынга... Иги заманында уянганса. Насыбынг, жыйылыууна баргъанынг ансы... – деп, Мариям, бир Узейир, кезиу-кезиу тебе, бири кызыугъа кирсе, бири сериуюн бола, ёмюрлери дауур этмей, сют уюгъанча жашагъан адамла, бир кесекге бир бирлерине кёп татыусуз сёз айтдыла, тарт-соз болдула. Ол кезиуде тышындан бир таууш келди да, Узейир, ызы бла – анга тёзмей, Мариям, бирден чартлап эшикге чыкъдыла. Къарангыгъа къарап кюрешгенликге, жукъ кёрмедиле. – Ит, не киштик болур эди, – деп, Мариям кёл алыргъа кюрешди. Узейир жукъ айтмады. Юйге кирип, кийимлерин къаплап, арбаздан чыкъды.

– Ачытхан зат этме, – деп, тебип тургъаны бла сабийни аяусуз этмесин деген къоркъууда, Мариям ызындан таууш этди.

Узейир кёп да турмай къайтды. Аны сыфаты алгъындан да къайгъылы эди. – Бу хаманда былай кечми келеди?

– Хо, тюзюн айтсам, бир жанындан сени кыйнамайма деп, бир жанындан къоркъуп тургъанма.

– Да, аллай къоркъгъан боламыды, ай юйюнге. Ма бу заманда хаулеликден башха не этерге боллукъду? Къайсы хаулеге тагъылды экен, начас? Мен аны не заманда да тюз сабийге санай эдим. Жети жукълап эсинге келмезлик затны бола тургъанына бир къара.

– Ол кёгюрчюнлени да къоймадынг, къууанып аллынга алып келгенинде. Ол да бир жубанчы боллукъ эсе да. Аланы анга берген къарт чакълы бир эркеталмадынг сабийинги.

– Кёгюрчюнледен анга не барды? Дерсин этсе, китап окъуса, хайырлы болурмеди деп келе эди кёлюме, – деди, кесинде терслик болгъанын жумушатыр къайгъыда. – Бизни жашлыгъыбызда окъур, ойнар заманыбызны къазауат, жалангачлыкъ жутхандыла. Ол себепден болур сабийни окъугъандан башха зат бла кюреширегин тюзге санаялмайма. Санамасанг, санамай тур, кёресе чотну. Ахыры тас болуп тебирегенин, – деп, ёрге турду, ич юйге кирип кетип, ызына терк къайтып, къарамы бла Мариямгъа битди.

– Не болгъанды энди уа? – деп, Мариям къайгъылы сорду.

Узейир сёз айтмагъанлай, башын юй таба силкди. Ала экиси да ич юйге кирдиле. Сейирсингенлерини учу-кыйыры болмай, алларына атлар къарыулары къалмай, симсиредиле.

Жашчыкъ орунунда тынчлыкълы жукълап тура эди. Аны бетчиги, насыплы жарый, тюшюнде ышара эди. Не эсе да бир затла айта эди. Ызы бла бетчигине кёлекке тюшгенча мудах бола эди. Къууана эди. Къыйнала эди. Узейир, аллына атлап, уята да бир тебиреди. Аны аллына атлай башлагъанын ангылап, Мариям:

– Къой, элгендирген зат этерсе. Жукъласын. Аллахха шукур, энди къолубуздады, – деп тыйды.

Узейир, сёз да айтмагъанлай, юйден чыкъды.

XX

Асхат, жашчыкъны келиринден тюнгюлюп, кете башлагъанлай, эшик къагъылды. Ызы бла, ачылып, андан бери төгерек сепгилбет жашчыкъ къарады. Ол, ичине атлагъанындан сора, башын энишге ие:

– Кирирге боллукъмуду? – деп сорду.

– Кел, олтур, – деп, ауазын хыны этерге кюреше, Асхат башын булгъады. – Сиз мени чакъыргъанмы эдигиз? Мен Муратма, – деп, жашчыкъ орунунда аякъларын ауушдура, Асхатха къайгъылы къарады.

– Тартынма, ёт да олтур. Сора сен ол гудучу Муратса? Къарт тиширыуну базардан халал къыйынына алгъан къазын сен думп этип кетгенсе? Къайдады къаз? – деп, Асхат, жашауунда биринчи кере соруу алыргъа амал тюшгенине къууана, жашчыкъны онгун алып, къанатлыны ызына къайтарыр умутда юсюне битди.

Жашчыкъны бети тюрленди:

– Ол къанатлы къаз туююлдо. Мен да гудучу туююлме, – деп, жашчыкъ, сёзлени айталмай къалыргъа къоркъгъанча, къызыу чыгъарды.

– Да, сормагъанлай-ормагъанлай, киши арбаздан алып чыкъгъан эсенг, гудучу къалай болмайса? Ма жорукъда аллай болумну юсюнден айтылгъаны, – деп, Асхат жашчыкъгъа законну статьясын кёргюзтдо. – Тап айтдырмай къоймай эсенг, аллай ишле ючюн адамла азап чегип къалыргъа да боладыла.

Жашчыкъ, жилярыкъчыгъы тамагъына тыгъыла:

– Энди сиз манга гудучу десегиз, мен сизге жууап берлик туююлме, – деп, таукел айтды.

– Урлагъан эсенг, гудучу демей, къалай айтырыкъма да? Аны башха аты бармыды? Айт, – деп, Асхат жашчыкъгъа сынагъан къарам бла къарады.

– Барды. Мен урламагъанма. Аны мени къолумдан зор бла Пахарбий алып кетген эди. Ол тиширыу урланган къанатлыны сатып алгъанды. Анга китабында жокъмуду статья. Мени уа не терслигим барды, къанатлымы ызына къайтаргъанымда? – деп, ол уллу адамча жууап бергенинде, Асхат жунчуду. «Тюз айтады жашчыкъ. Сабий болса да, алтын токъмакъды. Мени анам да ангыларгъа керек эди къолундагъы къаз болмагъанын.

Алай а ол аны къайдан билсин? Мен а... Тюздю жашчыкъ, тюз. Ол гудучу туйюлдю», – деп, ич болумун билдирмезге кюреше:

– Энди къанатлынг къайдады? – деп сорду.

– Суу ызында, акъ къаялада. Мен аны кишиге да берлик туйюлме. Ол эрке жашха азыкъ болургъа нек керек болады? Мен аны жаз нёгерлерине къайтарлыкъма. Кёк ол къанатлы керекли болуп турады, – деп, жашчыкъ басымлы жууап берди.

«Эрке» жаш кеси болгъанын ангылай, Асхат ариу бла къанатлыны алалсам, Марина къууанырыкъ эди деп, аны къууанганын кесине уллу борчха санай, жашчыкъгъа:

– Сен кесинг жангыз аны Пахарбийчаладан къоруулаялыкъ туйюлсе. Манга берсенг, мен аны сау-эсен тутар эдим. Орунуна санга не суйсенг да берейим, – деп, сахарда кёлде эки къанатлы дуадакъны хапарларын айтды.

– Къанатлы оюнчакъгъа, жубанчха деп жаратылмагъанды. Ол нёгерлери бла бирге кёкню кенгин жасайды. Ала кёкню инсанларыдыла. Мени сартын, кёк бу къанатлысыз жарты нартюх гыржыннга ушап турады. Къанатлы кёкню инсаныды, ол ары къайтыргъа керекди. Кёк аны сакълап турады. Ол борчну кёк манга салгъанды. Мен ол борчну толтурлукъма, – деп, сёзюн чорт кесди.

Асхат ишни ол аллында ангылагъаныча болмагъанын, жашчыкъны ол бюгюн акъылбалыкъ болмагъан кыйын сабийлени ишлерине къарагъан комиссияда жазылып тургъан кыйын сабийлеге ушамагъанын ангылады. Ма, къатында кесин жетген адамча тирилтип тургъан сабийни ангысыны, акъылыны терен болгъанларын да ангылады. Ол жашчыкъны жюрегинде сабий жубанч туйюл, жашауну сакълагъан уллу кюч орналгъанын сизди. Асхат анга сукъланды. Жашчыкъ хапарын айтхан акъ къаялада, кёлню къучагъында, кём-кек кёкню тубюнде дуадакъны кёрлюгю келди. Ол, жашчыкъгъа кечмеклик тилеген къарам бла къарай:

– Мурат, мен сени аллында терс болдум. Сен гудучу туйюлсе. Ол мен болуп къалыргъа башлагъан эдим. Не ючюн десенг, ол сен айтхан эрке жаш менме. Ишими бошайлмай, бюгюн жолгъа чыгъалмай къалгъанма. Кетмегеним да иги болгъан эди. Мен бюгюн керти жашны кёрдюм. Кеч мени. Кел, шуёлукъ жюрютейик. Мен санга болушайым. Къоркъма Пахарбийден. Биз аны, бирге болсакъ, хорларбыз, – деп, башын сылады.

– Тюз айтаса, къанатлы, акъ къаяланы къоюнларында эс жыйып, кёкге чыгъаргъа керекди. Мурат жукъ айтмады. Тынгылады. Ызы бла ышарылды. Асхатны ышарылгъаны да анга кёшүлду.

XXI

Бюгюн кёк чууакъды. Акъ къаяланы ауаналары, ууакъ толкъунлада чайкъала, кёлню жагъасына кетип къаладыла. Кём-кёк кёлде акъ къанатлы, узун бурунун дорданына салып, къалкъып къалгъан кибик шошду. Ёзенни төбен жанындан ургъан желчик толкъунланы сюрдю да, ала ууакъ къалтырай, къанатлыны да орунундан тепдирип, алып тебиредиле. Къанатлы къаяланы ауаналары тюшген жерге жетди да, аланы юслеринде чайкъалды. Сууда кёлеккеси къаяныкъылагъа къошулду да, къая кёлеккени кесеги болуп къалды.

Мурат къанатлысын кёл къатына баргъанлай окъуна ийген эди. Ол кёкден тюшгенли бери биринчи кере былай бошланганына къууанганча, кёлге кирмей, мыллыгын аллына ата барып, энди суугъа кирди деп тургъанлай, кёкге кётюрюлюп кетген эди. Мурат аны алай кёргенинде, къаллай бир къууанган эди. Ол аллында чыртда ийнанмай эди, къанатлыны къанатында ауур жарасы алай сау болуп къаллыкъды деп. Энди уа къанатлы бийикден-бийикге чыгъа, кесин кёкню кенгинде сынаиды. Ол, кёлню ёнчелегенча, төгерегине бир-эки къат айланганындан сора, къаяладан да бийикге чыгъып, аз танылырча тамгъачыкъгъа ушады. Эрттенли бери эсине башха зат келмей тургъан жашчыкъ аны алай кёргенинде, къайтмай къалыр да деп къоркъду. Алай а талай замандан къанатлы, бу ёзенден айырылырыгъы келмегенча, тугъайла эте келип, кёл жагъагъа тюшдю. Къууанчын ичине жыялмагъан кибик, жюрюшюн да тохтатмагъанлай, къанатларын да жайгъанлай, төгерекни саулай дауурдан алдырды. Мурат да, анга къошулуп, чынгаялгъаныча чынгап, къычырып тебиреди. Аланы экисини этгенлери белгисиз насыплы тепсеуге ушай эди. Бир кесек сорушханларында, къанатлы барып, суугъа акъыртын кирди. Къамишле арасында къурт-къамышакъ тапханын жутуп башлады...

Ол кюн Мурат къартны юйюне ашыгъыш киргенинде, ол кюбюрню ичинден бир затланы чыгъара тура эди. Мурат къарап тургъанлай, къарт аскерчи кительни столгъа салды. Аны кёкюрегинде къадар орден, майдал жылтырадыла да, Муратны эсин алып къойдула. Аллай бир саугъаны ол Дешода да кёрменди. Дешо Мурат окъугъан школгъа келгенлей турады. Кёбюсюне школ аны кеси чакъырады. Ол сабийлеге къазауатны, артыкъсызда бек кесини анда этген жигитликлерини юсюнден хапар айтыргъа бек сюеди. Мурат керти кёлю бла сейирсинди, къартны саугъалары Дешодан кёп болсала да, бюгюннге дери школгъа нек чакъырылмай тургъанына, къартны махтанмай, ол къадар саугъаны жашыртын нек тутханына.

Къарт, талай заманны саугъалары бла кителине къарап туруп, аллына таукел атлады да, аланы алып ызына салды. Кюбюрню башын жабып, ол болумда талай заманны сагъышлы симсиреп турду. Мурат, къартны къайгъылы болгъанын кёрсе да, хапар сорургъа базмады. Къарт а эшикге чыкъды. Кёгюрчюнле таба да атламады ол. Гулоч таягъына таяна, орамгъа бурулду. Бююннге дери Мурат къартны быллай болумда кёрмегенди. Аны, ауузундан сёз да чыгъармагъанлай, къазауатда жигитлик этип алгъан саугъаларын да чыгъарып къарап, арбаздан да былай къайгъылы чыгып баргъаны Муратны сагъышлы этди.

Ол къартны ызындан тебиреди. Къарт аллында бара, Мурат да ызындан, ала элден чыгып, дупспурну къатында тохтадыла. Къарт, акъ къаяладан тансыгъын алгъанча, къарап туруп, жашчыкъгъа бурула:

– Ма былайдан кетген эдик барыбыз да. Ала къайтмадыла. Мен а къайтдым. Сау-эсен къайтдым, – деп, тенглерини къайтмай, уруш тюзледе къалгъанларын, аны терслиги болгъанча, башын энишге ийди. Муратны кёлюне къарт акъ къаяланы алларында жууап тутханча кёрюндю. Жашчыкъ къартны кесин жюрютгенин, сёлешген халын толу ангылап къоялмай, не дерге да, не бла болушургъа да билмей сюелди.

Къарт а:

– Сен кеч мени, сабийсе. Тамбла мен ала бла тюбеширикме. Жандан татлы тенгим Баттал бла да. Аны жашы урушдан къайтмагъанлагъа эсертме этгенди. Биз, сау къалгъанла, аланы, уруш тюзде къалгъанланы, алларында борчлубуз. Ала, кюнню бююн чууакълыгъы ючюн анда къалгъанла, бизден жууап излерикдиле. Биз, сау къалгъанла, толтуралдыкъмы аланы алларында борчлубузну? Алай туююл эсе, ала жанларын нек бергендиле жашау ючюн? Ма ол соруула къыйнайдыла бюгюн мени, – деди къарт.

Ол сёзлени айта, къарт Муратны кёзюне кёрюннгенча, акъ къаяланы мазаллы ташларыны бирине ушады. Жашчыкъгъа акъ къаяладан къарт сагъыннган, уруш тюзледе къалгъан тенглерини къарадыла. Къарады андан къарт атасы да. Бююннню кюн аны аллында чыртданда башха тюрлю болуп сюелди.

Къарт, жашчыкъны кесине тартып:

– Жашау чархы чыртданда тохтамайды. Тохтарыкъ да туююлду. Жангыз жюрютюп баргъан арбабызны ичин толтургъанлай, берекетде тутханлаймы барабыз, огъесе жашау байлыгъыбызны мюрзеуюн жолда, жууапсызлыкъ, болумсуздукъ бла ырысхы кюбюрюбюзню туюю элек болгъанын тюзетал-

май, агъызып, жол азыгъы этипми къоябыз? Иш андады. Аны сорадыла бизден анда къалгъанла. Жууап анга керекди, – деди.

Бюгюн кёк чууакъды. Элчиле эрттенгиде элни арасында сынжыр салгъандыла. Муратда элни арасындагъы майданнга ашыгъып келди. Былайда миллет кёп жыйылгъанды. Адамла башха элледен да келгендиле. Арада юсю къумач бла жабылып тургъан эсгертме кёрюнеди. Адамла, тёзюмлери жетмей, эсгертмени юсюнден жабыуну тюшеригин сакълайдыла. Мурат, бир бирлерине тыкъ сюелип тургъан адамланы аралары бла сыптырылып, арагъа чыкъды. Ол кезиуде оркестр ойнап тебиреди. Адамла бары къымсыз болдула. Эсгертмени юсюнден жабыу, къанат кибик кётюрюлюп, хауада ариу чайкъала, жерге тюшдю. Муратха, къалгъанлагъа да ташдан аскерчиле къарадыла. Ала бары да, бир бирлерине жууукъ туруп, акъ ташда акъ къаяла кибик, бир къабыргъа болуп сюелдиле. Тиширүүланы арасында тёзалмай жиямсырагъанла болдула. Адамла, тылпыуусуз болуп, башларын бийик тутдула. Бу кезиуде Мурат къарап, адамланы ичинде къартны кёрдю. Аны кёзюне ол, жылла бюкген къарыусуз къартчыкъча туююл, деуча кёрюндю. Аны сюелгенинде, кесин тутханында, ёхтем къарамында Мурат адамлагъа ташдан къарап тургъан аскерчилени шартларын чертди. Ол, бир эсгертмеге, бир къартха къарай келип, къалгъанладача, аны кёкюрегинде саугъаланы кёрмеди. Жашчыкъ къартны былайгъа саугъалары бла келмегенине къыйналды. Аны къадар саугъасын адамла кёрселе сойдю. Жашчыкъны кёлуне къарт саугъаланы сыйларын кётюре билмейди деп келди. Суймейди ол саугъаланы кёкюрегинде тутаргъа. Не ючюн? Бюгюн былайдан кетселе, жашчыкъ ол сорууну къартха бермей къоярыкъ туююлдю.

Ол кюн къууаннганы бла Мурат къартны хапарын устазына айтхан эди. Устаз, сейир болуп, тынгылап туруп, сабийле бла бирге къартны школгъа чакъырыргъа оноу этген эдиле. Къарт, аллында толу жууап бермесе да, Муратны тилегин къабыл этди. Сабийле бла тюбешиуге келген эди. Саугъаларын а кёкюрегине такъмагъан эди. Аны къоркъууун этип, жашчыкъ къартха: «Саугъаларынгы кёкюрегинге такъсанг, сабийле къууанырыкъдыла», – дегенинде, къарт, талай заманны армау болуп туруп, таукел оноу этип, ызына босагъадан атлап, жашчыкъны башын сылай:

– Жашчыкъ, жашай барсанг, кёп затны биле барырса. Сен кёрдюнг, къазауатдан къайтмай къалгъанлагъа эсгертме салдыкъ. Энтта бир тюзлюк къайтыргъа керекди. Ол тюзлюк къайтып, биз аны къайтханына элни арасында майданда журтларына къум тюзледен къайтмай къалгъанлагъа эсгертме салсакъ, ол кезиуге мен сау-эсен жетсем, тагъарыкъма саугъаларымы

барын да. Бусагъатда уа жүрегим ачылып къалалмайды. Кеч, мен санга ол сёзлени айтханыма. Сен энтта сабийсе, – деп, аллына атлагъан эди. Аны сёлешгенинде, жашчыкъ кёп затны ангыламагъан эди.

Сюймейди къарт махтаныргъа, кёп сёлеширге. Школда да сабийлени сорууларына жууап берген болмаса, ол къазауатны юсюнден кёп хапар айтыргъа унамагъан эди. «Сабийле, – деген эди ол, – сиз бюгюнню насыплы кёгюрчюнлерисиз. Тамбла кёк чууакъ турур ючюн, сиз бюгюн уллу билимлиле болуп ёсерге керексиз. Кёкню кёклюгю, чууакълыгъы, акъ къаяланы акълыкълары сакъланып турлукъларында, сизни жашау ючюн керек заманда ёрге тураллыгъыгъызда кёп магъана барды. Саугъала ючюн бармайдыла адамла урушха. Жашауну жакълар ючюн барадыла. Саугъаланы уа журт жашау ючюн урушда этилинген жигитлик ючюн береди, – деген эди къарт.

Алай болсада кесини юсюнден тынгылагъанлыкъгъа, тенглерини къазауатда этген жигитликлерини юсюнден кёп хапар айтхан эди. Сабийлени алларында къазауат уллуну-гитчени да, тауну-тюзню да жутуп, кюйдюрюп баргъан эмегенча кёрюнген эди. Жангыз аны юсюнде ала ангыламагъан бир зат бар эди. Адам кесин, туугъан жерин кюйдюрюрге ол эмегенни нек чыгъарыргъа керек болгъанды?

XXII

Узейир жашауунда кёп тюрлю затха тюбегенди. Жашау анга кёп затны сынатханды. Ол аланы барындан да чыгъаргъа, сабийлигинден башлап, бир лагъымла табаргъа кюрешип тургъанды. Бу жолча былай келип, къаягъа тирелип, не этерге билмей а къалмагъанды. Ол жыйылыудан бери жашчыкъ бла не ариу бла, не эриши бла кюрешгенликге, болумну тюрлендиралмагъанды. Аны ызындан малны кютгенча кютюп айланыргъа да амалы болмай, сабий къолундан ычхынып, жоюлгъан дуниягъа кетип баргъанына толусу бла ийнанып, не этерге билмей тохтагъанды. Урушса, Мурат ауузунда къууут жуммагъы болгъанча, башын да энишге ийип, симсиреп къалады. Узейирни сёзлери къатыдан-къаты болуп баргъанлары бетини тюрленнгенинден белгили болса да, ол кесини энчи тасхасын билдирирге унамайды. Узейир кёп тюрлю сагъыш этеди. Жашы бла кесини арасындагъы туюмчекни къалай тешерге билмей, лагъым да табалмай ангарылгъанды¹. Кюрешип, башында тинтип, жашыны бу болумгъа тюше башлагъан биринчи атламын, анда кесини терслигин излейди. Мариям да бир

¹ Ангарылыргъа – абызыраргъа.

жанындан кёрюкча ышырып кюрешеди. Узейир аны сёзлерине ачыуланады. Кеси уа кыйналады. Къалай этсин? Къайсыбыз эдик сабийлигибизде ашыкъ ойнаргъа скоймеген, кёгюрчюнлени бийикге чыгъарып, ызларындан чапмагъан? Жашчыкъны болумуна, халисине кёре, ол тюз сабий оюнну чегинден чыгъып кетгенге санайды.

Жукъусуз кечеле басыпдыла Узейирни. Къолу ишни тутмайды. Ма бюгюн да тасды жашчыкъ. Къайда? Ким бла? Хата этген сабийлени хапарларын эшитсе, Узейир къулагъын салып, жашыны атын эшитеме деп, къоркъа, тынгылайды. Эшитмесе, эркин солуйду. Аллында, ол хауагъа шууулдатып, кёкге чыгъып кетген кёгюрчюнле кёрюнедиле. Ким берген эди аланы жашчыкъгъа? Узейир къартны эсине тюшюреди. Къарт... Жашау... Къайры атмагъанды жазыу аны.

Узейир, жетип, къартны кёрлюгю келди. Ол аллына учланып, уллу-уллу атлай, элни кыйырына ашыкъды.

Элни аягъында ол кёзюне кёргюзтюп келе тургъан гитче, къошунбаш юйчюк бийик юйлени ташаларындан кёрюммей, сескекли этди. Узейир жюрюш къошду. Къачан эсе да ол юйчюк, миллет Азиягъа кёчюрюлгюнчю, элде онглу юйлени бири эди. Энди уа элде жер-жерде тау тёппелеча жангы акъ кирпичден ишленген юйле сюеледиле. Ол, узакъдан къарап, жангы ишлене тургъан юйню кёрдю, жүреги бир тюрлюле, ёмюрюнде болмагъанча, тепди. Кёлюне къартны юйюню орунуна ишлене тургъанча келди. Эрттенли бери анга кёл этип келген умутланы чыгы юзюлюп къалгъаннга санап кыйналды. Алай а ашыгъыш талай атламны атлагъанлай, жангы салына тургъан къабыргъаны мюйюшю бла къошунбаш юйчюк кёрюндю. Узейир жүрегин басды. Энди ол ныгъышда олтуруп тургъан къартны кёрюрге умут этди. Алай а къабакъ эшиклени къатында ныгъыш бош эди. Узун шинтикни тегерегин, былайда адам кепден бери олтурмагъанын черте, къырдыш басып тура эди. Узейир алаша къабакъ эшиклени башы бла къарамын арбазгъа атды. Арбазны, юйге кирген эшикни болумлары чыртданда анда адам жашагъаннга ушатмай эдиле. Узейир, къарт ауругъан зат эте болурму, не десенг да, къарт адам къарыусузду деп, къабакъ эшиклени къадауларын ачаргъа кюрешгенликге, ачалмады. Иги эслеп къарагъанында, эшикде энишге салынып тургъан къара киритни эследи. Къарамын юй, бау башына ётдюрдю. Анда ол кёгюрчюн ышан да кёрмеди. Арбаз тозурап, кепден бери ичинде адам жашамагъаны белгили эди. Къайдады къарт? Ол соруу аны тынгысын буза, ызына айланды.

XXIII

Март ай кертиси да сууугъу бла ийирип башлады. Балдыражюз ючлю ёгюзню мюйюзлерин юшютюп тюшюрюрге оноу этген болур эди, къыш, айырып, сууукъ келди. Акъ къаяла элге ачы желледен ышыкълыкъ этмеселе, эл сууукъгъа тёзаллыкъ болмаз эди. Кюнден-кюннге къаты бола, ёзенни бирден сууукъ буугъанды. Аллай жыллада къарт, ышара: «Анда бол, мында бол, балдыражюзде юйде бол», – деучю эди. Мурат къуруда акъ къаяланы башларына чыгъып, къартны кесине суу айланмача тартып жутуп къойгъан сахарны узакъ хауаны чарсында кёрюрге излейди.

Билмейди къарт Муратны къанатлысыны хапарын. Билсе, къууанырыкъ болур эди. Жашчыкъ да билмей къалды аны жанындан да бек суйген Азретни хапарын. Суймей эди къарт кёп сёлеширге. Ол къуруда «Сёзден эсе, иш кертиди», – деучю эди. Къоймады аны гитче жашы суйген жеринде къартлыгъын ётдюрюрге. Сагъыш эте келип, Мурат къуруда сейирсинеди. Табийгъат нек къурагъанды къанатлыны кёкден, къартны элден айыргъан кюнню. Не уа ол кюч алай уллу некди? Аны хорлар кюч бармыды? Къарт бусагъатда къатында болса, жашчыкъны ол сорууларына жууап табарыкъ болур эди. Алай а... Жел тохтады. Шош ёзенде къар жабалакъ жауа турду да буруулагъа, юй башлагъа къаланды. Жерге тюшериги тюшюп бошагъандан сора, кёк чууакъ болду. Анда жулдузла чыракъла кибик жандыла.

Эрттенбла кюн тийди. Кюнортагъа ырхы толкъунла жол жанында арыкъланы толтурдула. Къаяла башында къар эрип, тас болду.

Тюнене къыямат къыш болуп боранлады эсе да, бир кюнден жерге керти жаз келди. Жангур, жерни жылыта, жууду. Жанкъозла тышына, улакъчыкъла юзгереден¹ чыкъгъанча, къотарылдыла. Кёкню кёклюгюне ёзенни жашиллиги къошулду. Акъ къаяла, ариу жууунуп, ёмюрде болмагъанча, акъ, кирсиз кёрюндюле. Эрттен сайын терек бутакълада, эрттенги жылы аязны белляуунда къалкъый, кёчгюнчю къанатлыла жырлайдыла. Жазны бу сейирлигинде Муратны Файрузгъа кеси да ангыламагъан сезимлери жашайдыла. Ала, жазда ол терек бутакълада жырлагъан къанатлыла кибик, анга ахшы сёзлени шыбырдайдыла.

Мурат аланы Файрузгъа къалай жетдирсин? Жаш жүрекчикде къозгъалгъан эмилик сезимлени къалай тыйсын?

¹ Юзгере – хастан, дуркъу.

XXIV

Тюнене Асхат, суу ызында, жаргамлада ажашып, Муратны табалмай, кёп айланган эди. Азиядан Къарачайгъа къайтхан заманда, юйюрлери бла огъары элге тюшюп къалгъанлары амалтын, ол былайларын танымай эди. Ышан эте барып, төгерегиндеги болумну ариулугъуна сейирсине, андан бери бу сейир жерлеге келалмай тургъанына кесине айып этген эди. «Ол узакъ шахарда окъууда болмасам келлик эдим», – деп, кеси кесине кёл этерге кюреше, суу ызыны башындан къарап къалгъаны бла уллу шахарда музейге киргенча болду. Сёдегей тийген кюнню таякълары къаялагъа салгъан келеккеле кёзю алдай, ойнай, аллында суратча сюеледиле. Аланда, таулу къызыны нюрлю сыфатын да кёрюрге боллукъса. Чексизди табийгъатны фахмусу. Анга тенглик этерге эм уллу суратчылары да усталыкълары жетмез. Не уа ала бу къаяланы нюрлерин кёрселе... деп, Асхат, уллу шахарда музейде кёрген мермер ташдан дуниягъа белгили суратны кёз аллында тутду. Адам акъылыны уллу фахмусуна сейирсине, къаялагъа табийгъат салгъан кюнню, ариулукъну ангыларгъа кюрешди. Ол кюнню, ариулукъну Асхат, къаяладан озуп, аланы къучакъларында жашагъан адамлада, кесини жууугъунда, тенгинде, танышында кёрдю. Аллында къарт атасыны, аны къазауатда тенгини сыфатлары сюеледиле. Аны кёзюне ала бу къаяны кесеклерича кёрюндюле. Ол бу кезиуде кём-кёк кёкню тюбюнде акъ къаяланы, аланы этеклеринде таулуланы жаратхан табийгъатны къадарына баш урду.

Асхат Мурат айтхан ышан бла аны излеп кёп айланды, кёлню къатына барды. Алай а не къанатлыны, не Муратны кёрмедди. Не этерге билмей, бошуна келипми къалдым деп, къыйнала бара тургъанлай, къая тюбюнден сабий тауушланы эшитип, сесекли болду. Ашыгъыш атлап, аллында төбени башына чыгып къарады. Анда, тюбюнде талай жашчыкъ жоппу болуп, къолларын ёрге, къая бийигине булгъай эдиле. Асхат къарамы бла къаяланы юслерин аулап чыкъды. Ол, къаягъа жабышып къалгъан кирик къысылып, аягъына-къолуна тутхуч излей, аллына билинир-билинемез къымылдай, кёгюрчюн уяланы тизгинине жууукълашып баргъан жашчыкъны кёрдю. Олсагъатлай Асхатны жүрегин къоркъуу алды. «Кёремисе сен аны, шайтанны, ычхыныргъа башлагъанды», – деп, аллына атлады. Жашчыгъ а, бир кёрюндеген белгисиз кюч, аны оюмсуз атламын сабийлиги ючюн кече къаяда тутуп тургъанча, кёгюрчюн уялагъа жетди да, къолчугъу бла узалып, ичлеринден мулжарларын чыгъарып, атып башлады.

Хауада салам къургъакъ бутакъчыкъланы кесеклери, кенгине жайылып, энишге учдула. Асхат аны алай этгенин кёргенинде, жашчыкъгъа къоркъууу суууду. Аны орунун жашчыкъны хаулелигине, аяусузлугъуна жүрексиннгени толтурду. Аны кёлүне: "Къаядагъы сабий болмаз, ибилис бала къонуп, къанатлылагъа азап келтире тура болур», – деп келди. Къанатлыла уа, къанат тауушлары тегерекни толтура, жашчыкъны тегерекни басдыла. Сейирлерине къарап тургъан Асхат: «Балалары болур, ансы туура алай дыгалас этмез эдиле. Алай а юйюн-кюннун чачханнга ким ыразы болаллыкъды?» – деп келди кёлүне, кыйналды.

Жашчыкъны къанатлыланы этгенлери жунчутхан болур эди, кезиулю кёгюрчюн уягъа узалгъан кёолу, ызына къайтып, къаяда тутхуч изледи. Жашчыкъ къабыргъагъа кысылды. Ол болумда талай заманны туруп, андан ары аллына атларгъа базгъан болмаз эди, къаядан тюшер къайгъылы болду. Асхатны кёлүне: «Тюбуне тюше эсе, мен аны керегин берейим», – деген оюм келип, аллына атлады. Алай а жашчыкъ, аны акъылын ангылагъанча, тюбуне тюше келип, къая тапхыр бла башына чыгып кетди. Асхат, ызындан кычыра, жумдуругъун хауада чайкъагъан болмаса, башха этер мадары болмады. Аны жууукълашып келгенин кёрген жашчыкъла башына талай сёзю айтып кычырдыла. Тунакы келген тауушланы ичинде Асхатны кёулагъына «Пахарбий» деген сёз чалышды. Пахарбий дегенлери болур ол къаягъа ёрлеген жашчыкъ деп, кёлүне келди. Ызындан баргъанны магъанасын кёрмей, Асхат акъ къаяла таба тебиреди. Хатерсиз кёолла, аяусуз кёолла. Уясыз, баласыз къалгъан кёгюрчюнле. Иесиз къалгъан элле. Азияны кёумлу тюзлери... Неди таулу таусуз? Неди къанатлы къанатсыз? Къайдан чыгъады анадан баланы айыргъан кюч? Къатышды. Чыртданда, сорууланы кёплюклеринден, къатышып къалды Асхат. Тапмады ол алагъа жууап. Кёзюне къарт атасыны огъурлу, къайгъылы сыфаты кёрюндю. Ол журтун, акъ къаяланы жакълар ючюн, къан тегюп, жау бла къарыуун аямай кюрешген заманда юйдегисин, элин тюп этип, темир жолну узунлугъуна чача, Азияны кёум тюзлерине алып кетгендиле. Ол, Къазахстанны кёум тюзлеринден суйген тауларына ёкюне, кеси айтыучулай, ташларын жаларгъа, сууун ичерге талпыгъанлай, анда къалгъанды. Кёплеге буюрулмагъан эди туугъан жерлерине, эллерине къайтыргъа.

Сагъышланы ауурлукъларындан ычхыныргъа кюреше, Асхат Муратха, аны дуадагъына ашыкъды. Аны кёзюне ол бу кезиуде алагъа жетип къалмаса, акъ къаясыз, Муратсыз, дуадакъсыз къалып кетерикча кёрюндю. Бу кезиуде Асхатны

Мурат дуадагъы бла къайда болгъаныны сагъышы кыйнамай эди, тургъан жерин излемей эди. Ол, ташдан-агъачдан ёте, акъ къаялада Мурат бла аны дуадагъына, Акъбоюннга бара эди. Ол себепден барып, юслерине чыгъып къалгъанында, чыртданда сейирсинмеди. Жангыз, кёргенине ийнанмагъанча болуп, талайны орунунда сюелип турду. Ол сюелгени анга ёмюрлюкча кёрюне, кёпден бери айырылып тургъан татлы тенгине тюбеп къалгъанча, тансыкълап чапды. Къатларына жетерге, дагъыда тохтады. Сейир-тамаша суратны кёрдю.

Мазаллы акъ ташны тюбюнде кёкню бояуу чапхан кёк, кирсиз сууда акъ дуадакъ, боюнун акъ къаяланы тёшпелерине жетерге излегенча созуп, орунунда къатханды. Ол бир-бирде билинир-билинемез кыймылдайды. Аны кыймылдагъанын жангыз тегерегинде сууда къуралгъан ууакъ толкъунчукъланы кенгине жайылгъанлары белгили этедиле.

Тынчлыкълды дуадакъ. Тынчлыкълдыдыла акъ къаяла. Жашчыкъ, эси асыры кетгенден, къатына жууукълашып келген Асхатны аякъ тауушларын эшитмеди. Асхат инбашына къолун салгъанында, ол, элгенип, ёрге чынгап турду. Ала бир бирлерин, эрттеден танышлача, ийнакъладыла.

Асхат жашчыкъны, таурухлу дунясына бёленип, къатында олтурду. Къайгъысы чачылды. Кёгюрчюн уялагъа хата салгъан жашчыкъны атын Пахарбий, Пахарбий деп, унутуп кыймазча, кыйтара, ётлю жашчыкъды, къаялагъа алай къркъмай ёрлеген, иннети терсге нек бурулгъанды ансы? – деп, аманлыкъ кесине адамны жигит кюн сыйыргъа амал тапханына сейирсине, аны юсюнден Муратха хапар айтып кыйнарыгъы келмеди. Дагъыда аны кёлуне ол хапар татлы уюп тургъан жууурт айранны бузгъанча боллукъду деп келди. Ол жангыдан акъ къаялагъа, дуадакъгъа, жашчыкъгъа къарады. Бетинде кёлекке ойнай тургъан акъ къаяланы тюбюнде, кём-кём кёкню кесине жутхан кирсиз кёлде, акъ желпекча, дуадакъ ёзен желчикде чайкъалады. Сууда ууакъ толкъунла тегерекге чачыладыла. Кёл кыйырда, алагъа эси кетип, жашчыкъ олтурады. Энди бу суратны бир кюч да чачалмаз.

XXV

Мурат суу ызында къанатлысы болгъанын энди кишиден да жашырмайды. Аны битеу класс тенгчиклери биледиле. Артыкъсызда бек аны уллу кёллю этген Файрузну билгениди. Мурат, кюн сайын Файрузну аллында кесин терсге санай, сабий жүрекчиги хапарын толусу бла айтыргъа амалы болмагъанына кыйнала, кёп эзилеп айланганды. Энди уа Асхат бла Бекир

къанатлысына кёз-кёулакъ болуп турлукъларын билдиргенлеринде, ол чыртданда аны жазыууна къоркъмайды. Пахарбий эмда анычала бирда элгендирмейдиле. Муратны дагъыда бир кёууандыргъан зат: ол дууадагъы болгъаныны хапарын биринчи Файрузгъа айтханыды. Аны кёзюнден кетмейдиле, ол дууадакъны хапарын айтхан заманда Файрузну сагъышлы бетчиги, хар сёз айтылгъаны сайын, кюн таякъла кёшулуп барып, жарыкъдан-жарыкъ бола, сейирсингенден узун кирпичкери жабыулача кенгине керилип, кёзлерини тёп-төгерек болгъанлары. Мурат кесин ёмюрде аллай сезимде туталмагъанды. Бу жол а Файруздан кёзюн алалмай, дууадакъны хапарын айтып бошап кёояргъа къоркъа, сёзню кёюп, Файрузну юсюне битип да къалалмай, сейир дунияны болумуна тюшгенди.

Ол кюн Файруз, Мурат къоркъгъанча, ол хапарын айтып бошар-бошамаз къачып кетген эди. Ол барып устазгъа, уллу кёууанчын ичинде сыйындыралмай: «Мурат гудучу туююлдо, хауле да туююлдо», – деп, аны бетине кёууанчлы битген эди. Устаз, аны алай нек этгенин ангылап кёоялмай, сейирсинип: «Къайдады Мурат? Анга гудучу деп ким айтады?» – деп, Файрузну таргъа тыйгъан эди.

Ол кюн окъуна къанатлыны хапары саулай школгъа белгили болду. Анга тенглери башха тюрлю къарап башлагъанча кёрюндю. Ол кёп замандан бери биринчи, кере кёкюрегин хаудан толтуруп, эркин солуду. Керек туююлдо энди бугъаргъа. Керек туююлдо энди Пахарбий бла аны жыйынындан къоркъургъа. Керек туююлдо энди Файрузгъа мудах къарай, аны эсинде кесин не гудучу, не хауле кёргюзтюрге. Болгъанмыды Муратны бюгюнден бек насыплы кюню!

Алай болсада Мурат энтта къанатлысын, Акъбоюнну, тенглерине кёргюзтюп кёояргъа базалмайды. Энтта бир чурум чыгып къалып, Акъбоюндан кёуру къалама деген акъыл аны къоркъутады, элгендиреди. Ол кюн сайын алагъа къанатлысыны хапарын айтханын жетишгеннге санай, суу ызында жолну кёргюзтюрге унамайды. Пахарбийден кеси къоркъмаса да, Акъбоюнга къоркъады. Тюнене Пахарбий къаты бла аны хыны тюртюп ётгенди. Эшта, къанатлыны хапарын эшитген болур. Энди уа аны къанатлыда чыртданда иши жокъду. Ол анга, халал болмаса да, кыйынын алгъанды.

Къарт тынгылайды. Кёзлери теренден къарайдыла. Теренден ичин кюйдюрюп тургъан бушуу къарайды. Ол къазауатда къалгъан тенглерине ачылгъан эсертмеден сора бир кесекге жарыгъан да этген эди. Алай а ол кёууанчы аны кёпге созулмады. Муратны сейирсингени – къартны къадар саугъасын кёкюрегине тагъаргъа унамагъаны эди. Жашчыкъ анга бир кере соргъан да этди.

– Заман келсе тагъарбыз, жашчыкъ. Ашыкъма, – дегенден башха жукъ айтмай сагъышланган эди.

Мурат ангыламай эди саугъаланы тагъаргъа къаллай заман келирге керек болгъанын. Не уа ол заман Дешошха къартдан эсе, алгъа нек келгенин. Дешошча болмай къарт, жашчыкъ къоймай, школгъа келгенинде да, аланы такъмагъан эди. Ол себепден жашчыкъгъа къартны саугъалары кёкюрегине сыйынмазча кёп болгъанларыны хапарын айтыргъа керек болгъан эди. Бир-бир жашчыкъла уа ийнанмагъан эдиле аны сёзлерине. «Бош айта болурса, ансы саугъасы болуп, кёкюрегине такъмагъан боламыды?» – деген эдиле. Мурат аланы алып барып кёргюзтюрге угъайы жокъ эди. Къартдан къалай тилесин ансы.

Къарт кюн турушда олтуруп тура эди. Мурат, келип, къатына олтурду. Ол, гулоч таягъын бир жанына салып, жашчыкъны башын сылады.

– Иги жаш, сен, иги жаш. Иги этдинг келгенинги. Бусагъат кёгюрчюнлени тышына иейик, – деди.

Жашчыкъ аны айтханына ыразылыгъын билдире ышарса да, эси жашчыкъла бла тюнене къартны саугъаларыны юсюнден болгъан ушакъда эди. Ол къарт бла сёзню неден башларгъа билмей сагъышланды. Тынгылады. Болушлукъгъа къарт кеси келди.

– Мурат, энди сен уллу жаш, ангылы жаш болгъанса. Урушда саугъала, кёрмючдеча, кёз туурада тутар мурат бла берилмейдиле. Ала жигитлик ючюн бериледиле. Тюзю, школгъа, сабийлеге тюбешиуге баргъан кезиуде аланы кёкюрегинге тагъаргъа да керек болур. Алай а къазауатны заманында жүреклерибизге тюррелип, ёмюрлюкге сау болмазлыкъ жара салгъан зат барды. Сен уллу жаш болгъанса дегенни магъанасы ма бусагъатда мен санга айтырыкъ хапардады. Ол хапарны айтырыкъ да болмаз эдим, алай а сен, жаш адам, хар затны тюз ангылар ючюн, айтмай амалым жокъду. Бизни заманыбыз кетди. Жашауну иелери энди сизсиз, – деп, терен ахсынды. Бизы бла хапарын башлады:

– Сен кесинг кёрдюнг къазауатда жигитлик этген элчилерибизге салынган эсертмебизни. Ала, бизни элчиле, бизге ёмюрлюк ташдан деу къарамлары бла къарагъандыла. Ол эсертме аланы этген жигитликлери унутулмаз ючюн салынганды. Биз, элчиле, аны бла бир борчубузну толтурдукъ. Экинчи борчубуз а... Аны толтурургъа уа энтта заман келмегенди. Келмей къаллыкъ туююдю. Бурунгулула «Тюзлюк тюзде къалмаз» деп бош айтмагъандыла. Мен ол тюзлюк келгинчи къырал берген саугъаларымы такъмазгъа ант этгенме.

Жашчыкъ къартны хапар айтдырып къозгъагъанына сокъуранды. Ол суу ызына, акъ къаялагъа чабып баргъанлай,

къартны сёзлери, андан артха къалыргъа унамай, къулагъына эшитиле эдиле. «Мен, жашчыкъ, саугъаларымы тагъарыкъма гюняхсыз азап жетген адамларыбызгъа къырал терс иш этгенин ангыласа...»

Ол, къанатлысын эслемей, къайгъылы болду. Жюрегин къоркъуу алды. Ызы бла эркин солуду. Акъбоюн чымырта ташадан жюзюп чыкъды. Аны болуму тынчлыкълы эди. Ол, узун боюнун кёкюрегине ийип, ызындан сууну ууакъ толкъунларын къоя, жагъагъа жууукълашып башлады. Ол кезиуде баш жанындан сабий тауушла келдиле. Мурат, Акъбоюн да сескекли болдула. Жашчыкъ тауушла келген жанына къарады. Суу ызына къуюлуп келген сабийледе ол кесини классын таныды. Бюгюн табийгъатха аталгъан окъуу кюн болгъанын эсине тюшюрдю. Къанатлысын алагъа кёргюзтмез дыгаласха кирди. Алай а ол аллына атлагъынчы Акъбоюн да, кеси да суу толкъунча юрюлюп, тауушлары кеслеринден эсе алгъа келген сабийлени араларында къалып кетдиле. Акъбоюн, тауушладан элгенип, чымыртала арасында ташайды.

Сабийле кёлню жагъасында бир тизгин болуп сюелдиле. Устаз артхаракъ келди. Бары да, оноулашып келгенча, Муратха къарадыла. Жашчыкъ бусагъатдан ол ангыламагъан бир зат боллукъча, жюреги тепди. Аны сезгенча:

– Сабийле, – деди устаз, – бюгюн биз дерсибизни ачыкъ табийгъатны тёрюнде ётдюребиз. Кёресиз, къалай сейирди бизни табийгъатыбыз, – деп, ол акъ къаялагъа, кёлге къарады. Ызы бла: – Мурат, сени былайда аламат къанатлынг болгъан хапары барды, – деп, Муратха жылы, суюдюмлю къарам бла къарады.

Мурат, бети къызарып, башын энишге ийди. Сабийле, къарамлары бла тинте, кёлге битдиле. Бары да, ауузларындан сёз чыгъармай, бусагъатдан боллукъ сейирликни кёрюрге хазырландыла.

Кёлню ары къыйырындан, чымырталаны ташасындан, ууакъ толкъунланы аллында къууа, сабийлени алларында таурухдагъы акъ къайыкъча кёрюне, къанатлы чыкъды. Сабийлени сейирсингенлерини учу-къыйыры болмай, хар бири аны кесича таурух дуниягъа бёлей, бир затха ушатды. Файруз а, Муратны кёлюн жаза, эси къанатлыгъа кетгенден, аллына учунуп, кёлге кирип кетерча болгъанды. Мурат а, экисине кезиу къарай, кёлдеги къанатлысын Файрузгъа ушатды да, аны къатына къысылып, сууда жюзериги келди.

Бир кесекден дууадакъ сескекли болду. Къанатларын ёрге кётюре башлады да энишге ийди. Кёрюнюрге чыкъгъанча, бурулуп, чымырталаны къалынында ташайды. Муратны къатын-

да тургъан Борис сейирсингенден, не сёз айталмай, не кеси-не орун табалмай, кёлге атлап кетерге аз къала, къанатлыны ызындан битди.

Эрттенли бери эслери ары кетип тургъан сабийле бир бирлерине хапар айтып башладыла.

XXVI

Ол кюнден башлап, сабийле кюн сайын кезиу-кезиу суу ызына тюшмей къалмайдыла. Ала анда Акъбоюнга суююне, дерследен къалгъан заманны ётдюредиле. Устазлары айтханча, къанатлыны кесин къалай жүрютгенини хапарын жазадыла. Ала аны юсюнден дерс бардырыргъа хазырлана эдиле. Ол кюн устаз дерседе:

– Сабийле, сакъ болутъуз. Муратны акъбоюн къанатлысына заран жетмесин. Кёчгюнчю къанатлыла къайтыр заман болады, – деген эди.

Мурат устазны Акъбоюн аныкъы болгъанын артыкъ балсытып чертгенин онгсуна эди. Къанатлыланы къайтырыкъ кезиулерин кеси да сезе эди. Аны кёзюне кёк бу заманда башха тюрлю болгъанча кёрюне эди. Кёклюгюне кёклюк къошулуп, ол къачда къанатлыла учхан заманнга келише эди. Муратны кёлуне келгеннге кёре, кёкню кёклюгю къанатлыны акъ окъа оюлу суратларын кёргюзтурге хазыр эди. Жашчыкъны, кёкню да халлерин ангылагъанча, къанатлы да тынгысыз эди. Муратны уа жүрегин къарт ызына къайтхынчы къанатлыдан айырылып къалама деген къоркъуу къыйнай эди. Ол ангылагъаннга кёре, къарт бу заманнга дери тёзмей къайтыргъа керек эди. Жашчыкъ ангылай эди шахарны кёгюрчюн уялагъа ушаш фатары къартга тарлыкъ этгенин. Къарт анга сыйынып, кёп тураллыкъ туюл эди. Алай а ол къайтмай эди. Заман а чексиз женгил бара эди. Мурат кёкню тыш къанатлыла келлик жанына къарай эди. Кёкню къыйырсыз кенгинден кёз алмагъанлай, тилек тилей эди. Эки къолчугъун да кёкюрегине салып, башын кёкге тутуп, къарамы бла анда болушурукъ кючню излей: «Къарт къайтып, Акъбоюнну кёргюнчю къанатлыла келип къалмасынла», – дей эди. Эшиклени алай кёрсе, жашчыкъ суу ызына жүрегин мугурлукъ басып тюше эди. Бюгюн да ол эшикледе, арбазда да жылыу табарыкъма деп турмай эди. Тюнголуп, аланы къатлары бла ётюп бара тургъанлай, къадау ачылып тургъанын эслеп, кёзлери кёргеннге ийнанмай тохтады. Аллына атлады. Эшиклени кесине тартды. Ол, кёпден бери ачылмагъанын билдиргенча, жызылдап, тюп мюйюшю да сюркеле, ызындан жерде ыз къоя, ачылды. Жашчыкъ арбазгъа ётдю. Юйню эшигинде кирити

жокъ эди. Арбазда уа адам кымылдагъаннга ушамай эди. Ол кезиуде эшик ачылгъан таууш келип, жашчыкъны эсин кесине бёлдю. Эшикни кыйыры ачылса да, андан бери киши чыкъмады. Мурат сескекли болду. «Къарт ичинде эсе, нек чыкъмайды?» – деген оюм келди. Бир жаны бла юйню ичинде къарт болмай, бир хауле болурму деген акъыл эсин алды. Эшик а жангыдан ызына жабылды. Дагъыда аз къалтырай ачылды. Жашчыкъ, аккыллы¹ болуп туруп, аллына атлады. Эшикни кесине таукел тартды. Ичине кирмегенлей, таууш этди. «Акка, акка! Адей акка, мындамыса?!» – деп, орунунда симсиреп, къартны чакъырып кюрешгенликге, анга киши жууап бермеди. Жашчыкъ, сакъ атлай, ичине кирди. Юйню ичинде бир жан да жокъ эди. Мурат терезени ачылып тургъанын кёрдю. Ол ангылады терезеден ётген аязны эшик бла оюн этгенин. Къарамын терезе башына, аны къатында мюйюш бла ётдюре, анда къабыргъада тагъылып тургъан суратны кёрдю. Жюреги ёрге уруп, суратда мюйюшюню ёрге, кёкню тигине уулап баргъан къанатлыланы тизгинин кёрдю. Къабыргъада къартны жашыны сураты жангыдан ызына тагъылып тургъанына кеси кесине ийнанмай, къартны мында болгъанына толу ышанып, арбазгъа къууанчлы чартлап чыкъды. Ол кезиуде къартны жашыны къабыргъада тагъылып тургъан суратындан чыкъгъанча, кёкню къанатлыла толтурдула. Ала, тауушлары бла жашчыкъны къулакъларын сынсыта, кыбыла таба ташайдыла.

Мурат: «Къанатлыла учдула, учдула. Мени къанатлым. ...Къарт а, къартсыз Акъбоюнну къалай ашырырма?!» – деп, къайгъылы болгъаны бла къууаннганы бир бирине къатыша, ёзенни энишге, суу ызына чапды.

Къанатлы къайгъылыды. Тёгерегине сескекли къарайды. Нени эсе да сезеди. Ма орунунда созулду. Эки къанатын кенгнге бирден керди. Ол болумда акъ ташдан этилген кирик кымысыз туруп, орунундан терк тепди. Къызыу, ууакъ-ууакъ жёбелей, ол тойда жангызгъа баргъан жигитча, кёлню къатында тюзчюкде бир къызыу, бир сериуюн бола, къанат таууш этдире, талай кере бурулду да, суу таба атылды. Мурат, эси кетип, энди суугъа кирди деп тургъанлай, кючлю къанатлары, аны сууну эрининден кётюрюп, кёкге алып кетдиле. Ол, кёлню башында хар бурулгъаны сайын, кенгден-кенгнге, бийикден-бийикге чыгъа башлады. Жашчыкъ, аны кёзден ташайып баргъанын кётюралмай, акъ тамгъаны ажашдырып къояргъа къоркъа, кёл жагъасы бла чаба барып, къаягъа тирелип къалып, ёрлеучю жолчугъу бла башына, къаяны ёрге тебиреди. Аны амалы бол-

¹ Аккыл – экили болуу.

са, ёрге чыгыш кетип, Акъбоюн бла бирге учарыкъ эди. Алай а Акъбоюнда болгъан къанатла анда жокъ эдиле. Ол себепден жашчыкъ къаяны сёдегей баргъан жаны бла тиги башланган жерни арасына чек болуп сюелген эди.

Акъбоюн, хауада эрип къалгъанча, билинир-билинемез акъ-сыл тамгъагъа бурулуп, жашчыкъны кёзюнден тас болуп туруп, кёкню кёклюгюнден чыкъды да, аны юсюнде туюмечик кибик кёрюндю. Ол кезиуде жашил тауну башындан акъ къанатлыланы жыйыны кёрюндю. Кёк тауушладан толду. Ала, тизгинлерин ауушдура, оюулары оюулагъа бурула, къарт анасыны къабыргъада куююзюн эсине сала, арагъа чыкъдыла. Кёкню теренинде акъ тамгъачыкъ, Акъбоюн, ачыкъ кёрюне келип, мыллыгын энишге, аланы тизгинлерине атды. Бу кезиуде Акъбоюндан айырылып баргъаны бла бирге, муратына жетип, къанатлыла согъа баргъан оюула, Акъбоюн къошулгъанлай, толу болуп къалгъанларыны къууанчы бир бирлерине эки ырхы кибик къошулуп, къатышып, къанатлыла кёз туурадан ташайып кетгинчи къарап туруп, ызларындан къолун булгъады. Жашчыкъны тюрсююнде кёз жашлары жылтырадыла.

Къанатлыла учуп кетдиле. Акъбоюн да – ала бла бирге. Жашчыкъ башындан энишге къарады да, тюбюне тюшгенни къыйыннга санады. Анда тюбюнде энди Акъбоюн жокъ эди. Ол магъанасыз къарам бла кеси Акъбоюннга ишлеген кёлчюкге, уллу кёлге да къарады. Суу ызын бирден аулап келип, къая тюбюнде тохтады. Сейирсиннгенини учу-къыйыры болмай, тылпыуу тыйылып къалыргъа жете, къаядан ычхыныргъа болдугъун да истемей, энишге атылды. Анда тюбюнде, къая ташны къатында, таягъына таянып, сюеле эди къарт...

ИСКУССТВО КАК ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ

*«Любое человеческое творение,
будь то литература, музыка или
живопись, – это всегда автопортрет».*

Сэмюэль Батлер

Человек живет в постоянном поиске: приоритеты смещаются, ценности подвергаются переоценке, кругозор расширяется или, что хуже, сужается. Но при всех внутренних метаморфозах есть непоколебимое ядро личности. Для творческого человека это ядро равно его предназначению художника (слово «художник» здесь я использую в более широком значении, объединяя всех творцов, независимо от сферы искусства, в которую они наиболее вовлечены).

В своем дневнике Л. Н. Толстой писал: «Если уж писать, то только тогда, когда не можешь не писать», – подразумевая, что люди становятся писателями лишь потому, что не видят иного пути. То же и с живописцами. Они пишут картины потому, что не могут их не писать. Настоящий художник обречен на искусство.

В мастерской именно такого человека я нахожусь сегодня. Леуан Иссаевич Ахматов – живописец, скульптор, график и театральный художник, член Союза художников России, лауреат Государственной премии КБР. У него в мастерской царит непринужденная атмосфера свободы, и каждый вошедший погружается в нее. Все стены завешены картинами мастера, кругом бюсты выдающихся поэтов и писателей, на стене барельеф, а на полках возвышаются стопки с графическими работами.

Сам Леуан Иссаевич сидит за столом для графики – новая графическая композиция почти закончена. Пока позволяет освещение, художник занимается живописью, но, поскольку живопись не любит искусственного света, после захода солнца он садится за графику. Если находит интересную идею, то сидит допоздна, пока не закончит работу. Авторский колорит чувствуется в каждой картине, в каждой графической иллюстрации и даже в каждом наброске, которые художник делает в большом количестве – ищет нужный сюжет. Среди его графических работ много национальных сюжетов, в основу которых лег быт и уклад жизни балкарцев.

Дома у Леуана Иссаевича еще одна мастерская. Там он создает свои скульптуры. Это тяжелый не только художественный, но и физический труд, однако работает мастер без помощников. Сам готовит каркасы и отликает формы.

Скульптурой мастер занимается с самого начала своего творческого пути. Среди его работ много бюстов выдающихся деятелей искусства и

ученых: Кязима Мечиева, Али Шогенцукова, Тимура Энеева и т. д. Но чаще всего скульптор трудился над образами замечательного балкарского поэта Кайсына Кулиева. В 2019 году бюст Кайсына Кулиева, изготовленный Ахматовым, был установлен в Анкаре в новом парке им. К. Кулиева. За эту работу Международная организация тюркской культуры ТЮРКСОЙ наградила художника премией на торжественном открытии парка в Турции. Другой похожий бюст К. Кулиева руки Леуана Иссаевича был подарен республикой в Дом культуры в г. Карачаевске. На улицах Нальчика тоже можно встретить работы скульптора. Например, на доме, где когда-то жил Адильгерий Соттаев, на углу улиц Кешокова и Ленина установлен барельеф с изображением писателя, созданный Ахматовым.

Помимо бюстов Ахматов создал множество образов в камне: стилизованные туры, орлы, скульптура, приуроченная к депортации балкарского народа, где метафорично отображены все тринадцать лет, которые длилась высылка. Также мастер делает гоппаны из дерева («гоппан» у балкарцев и карачаевцев – большая глубокая деревянная чаша для почетных гостей), которые и сейчас актуальны на свадьбах и прочих торжествах. Их он вырезает из цельного куска древесины, стилизуя национальными мотивами – чаще всего на них красуются головы туров.

Ахматов признается, что остановить свой выбор на чем-то одном: живописи, скульптуре или графике, – он никогда и не думал. «Как можно определиться, когда все одинаково нравится? Не нужно обманывать себя, делать стоит только то, что само рвется изнутри», – делится живописец. Если порыв не вынуждает сесть за мольберт, то и писать картину не стоит.

Живопись Ахматова многолика и многогранна, но вместе с тем очень узнаваема. Авторский стиль давно найден, и зритель увидит его в каждой работе, неважно к какому течению картина относится. Некоторые картины отсылают нас к кубизму, другие представляют собой образцы линейно-плоскостной живописи, есть и картины, вдохновленные наскальной живописью (см. фото). Работы бытового жанра соседствуют с модернистскими натюрмортами, а компанию им составляют декоративные портреты. Леуану Иссаевичу удалось сохранить национальный колорит своего народа, и в то же время он открыт для экспериментов.

Картины Ахматова излучают тепло и уют, и даже обилие, казалось бы, холодных синих оттенков не меняет этого. Есть множество работ с преобладанием желтой цветовой гаммы – это тоже особенность колористики автора. Однако это не про плоские моноцветовые работы. Здесь действительно присутствует фундамент в виде определенного цвета, но на нем уже строится объемная светотеневая живопись. Цвет – это одно из основных средств выразительности в визуальном искусстве. Еще Марк Шагал говорил: «Цвет – пульс произведения искусства». И картины Леуана Иссаевича действительно живые и выразительные в первую очередь за счет колористических решений.

Особого внимания заслуживает философский контекст работ Леуана Ахматова. Его живопись является рассказчиком, она размышляет над жизнью и приглашает зрителя к рефлексии. Например, картина написанная к депортации балкарского народа – попытка осмыслить эти тяжелые времена. Цветовая палитра работы соответствует настроению – преобладают темные тона. На переднем плане зритель видит колючую проволоку, затем людей, несправедливо оказавшихся за ней, и души жертв депортации. Но не одним лишь горем окутана эта работа, здесь есть и свет, и надежда. Мы видим фигуру старца, выдающуюся среди мрака. В отличие от прочих фигур на картине она тверда, пряма и не сломлена тяготами. Старец являет собой надежду и символ будущего: скорого возвращения на Родину и реабилитации народа. Но не внешней формальной, а моральной – внутренней реабилитации каждого, кто пережил это темное время. О депортации было сказано и написано много, но визуальный язык, которым говорит картина, – это уникальный способ художника осмыслить событие, которое сыграло трагическую роль в судьбе целого народа. И без всяких слов эта картина говорит больше, чем многие исторические тексты.

Другая ключевая работа в творчестве автора «Вечная дорога» является детищем плодотворного воображения Леуана Иссаевича. Еще в юности, наблюдая в родном селении Былым, как красный закат заливает вершины гор, художник увидел на горе повозку с быками. Тогда к нему и пришла идея. Картину отличает не только цветовая гамма, но и нестандартный ракурс. Думаю, именно за счет неординарного композиционного решения работа и привлекает с первых секунд внимание зрителя. Главным образом является повозка с быками, которая везет тяжелые камни в гору. Дорога не имеет конца и начала и является метафорой к жизни балкарцев. Тяжелая ноша – это «крест», который выпал на долю народа. Не только лишь траурные события омрачили жизнь балкарцев, быт народа тоже нельзя назвать простым – жизнь в горах была тяжелой и трудоемкой. Но холодные и суровые горы все же были главными вдохновителями, и образы их пройдут через все творчество живописца.

Заглавная картина одноименной персональной выставки «Разговор» тоже метафорична. На ней мы видим причудливые разноцветные подсолнухи, повернутые в разные стороны, многие из них – друг к другу, словно о чем-то беседуют. Мы знаем, что в реальности подсолнухи развернуты к солнцу и не отличаются цветовым разнообразием. Однако в данной картине подсолнухи – это люди, прекрасные в своей уникальности и тянущиеся друг к другу. Думаю, это картина о ценности теплого человеческого общения, где наши различия не расстилают пропасть между нами, а делают нас интереснее друг другу и ближе.

Леуан Иссаевич признается, что не любит писать пейзажи, так популярные среди туристов, потому что в них нет места иносказательности,

он предпочитает философские картины-символы, содержащие идею и задающие зрителю вопросы.

После знакомства с творчеством Леуана Иссаевича нахожу очень точными слова художника из Карачаево-Черкессии Умара Мижева, который заметил «фундаментально-декоративный подход» своего коллеги. Действительно, Ахматов берется за работу основательно, создавая фундаментальные серьезные произведения, но его работы при этом всегда отличаются декоративностью и изящной образностью. Живопись Леуана Иссаевича ценится не только в родной республике. Его картины отправлялись на всероссийские и международные выставки, некоторые были куплены и вывезены из страны, так что теперь они продолжают автора на многие тысячи километров.

За свой длительный творческий путь Леуан Иссаевич успел поработать и в театре. Сначала в Русском драматическом театре города Нальчика, а затем – главным художником в Балкарском государственном драматическом театре им. К. Кулиева. За время работы там под его руководством были поставлены четыре спектакля. В театре, как и везде, Ахматов выступал за условность, борясь с прямолинейностью. По его мнению, зритель должен разгадывать символы, понимать их интуитивно. Такой профессиональный подход был отмечен. Именно за работу над театральной постановкой «Гошаях-бийче» художник был удостоен Государственной премии КБР в 2002 году.

Ахматов не только творец, он делится накопленными знаниями и навыками со своими учениками, не утаивая от них ни хитрости грунтовки, ни более эфемерные вещи вроде поиска идеи. Даже с самыми маленькими начинающими художниками ему быстро удается найти общий язык и увлечь их в удивительный мир красок.

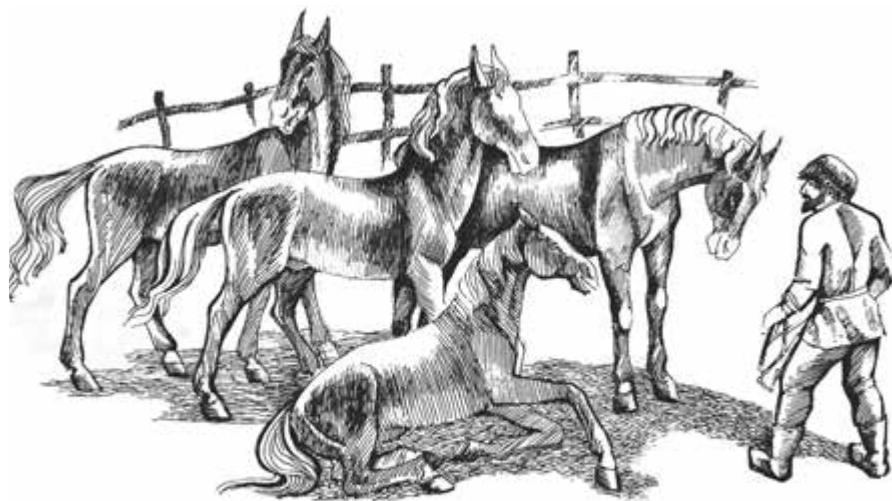
За всю свою творческую жизнь Ахматов создал такое количество произведений в бронзе, камне, дереве, на холстах и бумаге, что про многие работы успеваешь забыть, а когда находит их – удивляется. Ни дня не проходит, чтобы Леуан Иссаевич не трудился на художественном поприще. Если он не пишет маслом, то скорее всего вы найдете его за скульптурой или графикой. «Когда я пишу свои работы, я отдыхаю», – говорит художник.

Образное мышление, фантазия и жизнелюбие подтолкнули Леуана Иссаевича к тому, чтобы стать художником. А природный дар не оставил иного пути.

БОТТАЕВА Салима

«Кязим»

Алиатов Д. И.
15.07.22 г.

«Эрттенликде»

Алиатов Д. И.

«Нарт»

«П. Муратны къаласы»

«Отлаугъа»

«Кюинге»

Ахмедов Л. И.
7.06.22г.

«Скульптор»

«Узакъ ёмюрле»

А. П. И.
21.4.22 г. и.

«Кеч табылган байлыкъ»

Аймайов С.И.
5.422г.

«8-чи март»

Алимов Л.И.
10.6.22 г.

«Къойчуну тепсею»

«Ёрюзмек»

«Боюнса»

Асмагов Л. И.
10.6.22г.

«Терек салкъынында»

Алмагов Л. В.
5. 6. 22 г.

«Терен сагъыш»

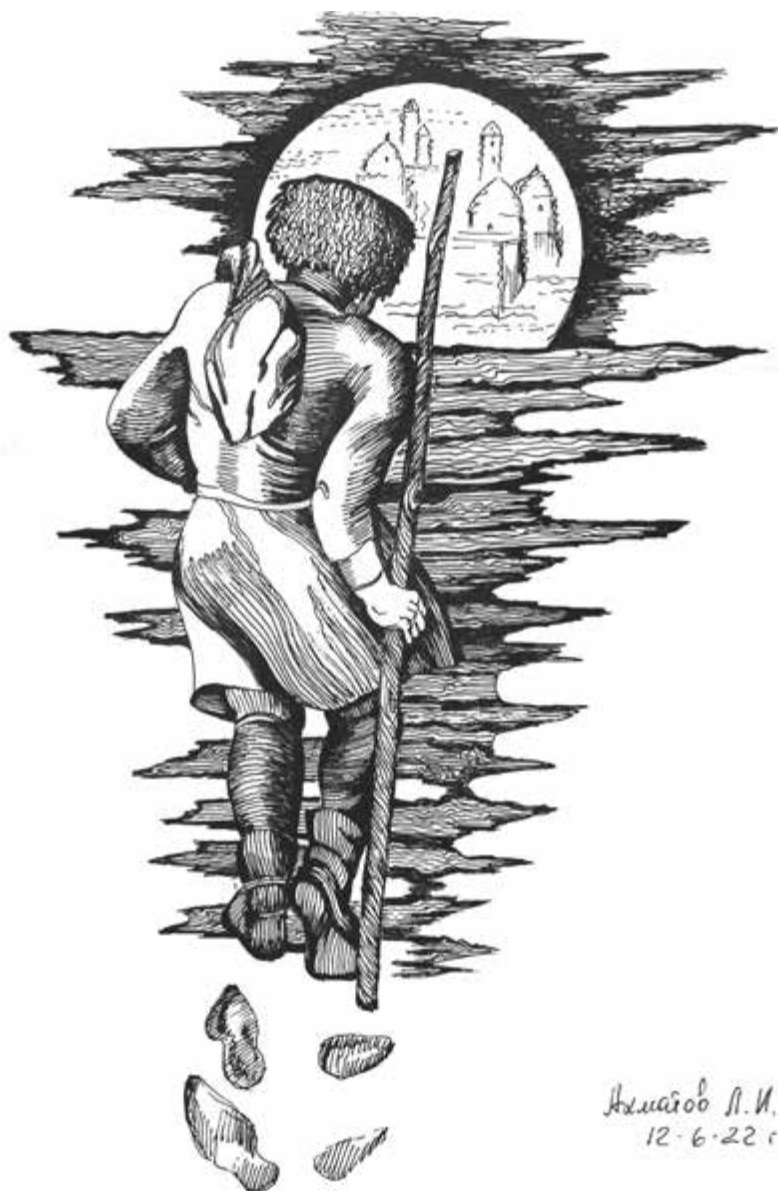

А. Магоо А. И.
15.6.22 г.

«Сатанай»

«Эмеген бийче»

Ахмедов П. И.
12.6.22 г.

«Кёзалдау». (Мираж)

НАРТИА

(Б а р г ь а н ы)

КЪАРА-ШАУАЙНЫ ЧАРИШДЕН КЪАЙТЫУУ

Къара-Шауай – жигит батыр,
Жол барыргъа дайым хазыр.
Гемудагъа жер салгъанды,
Атланыргъа кёл алгъанды,
Атны сакъды къулакълары,
Тик салады аякъларын,
Буруу къысхач жаякълары,
От чагъады туякълары.

Шауай жолгъа тебregenди,
Уллу ёзеннге келгенди,
Гемуданы кёрген жарсып,
Къуйругъун да мырхык басып,
Жалкъасын да кичиу ашай,
Арт аягъы акъсай-акъсай.
Шауай кеси андан пыттыр,
Чырпа бёркю болуп чыгыр,
Сагел болуп къамчиси да,
Эски-бусху – жамчысы да.

Усхуртукда чариш болду,
Ол чариште Шауай озду.
Андан келе, жыр айтханды,
Гемудасын махтагъанды:
– Сени кёрюп кюле элле,
Кюлгенни къой – ёле элле,
Ат тюйюл, уой, къарт эшек деп,
Угъай, тейри, къарт ийнек деп.
Уой, алашам боз хорады,
Аны ким да нек сорады,
Алашамы жангыз жогию –
Сыртындагъы кетмез тюгию.
Уой, алашам – кенг сауурлу¹,
Къарыш болур сырт жаууру,

¹ Сауур – атны арт бутларыны баш жаны; крупп.

Иер салсам, кзулакъ жумар,
 Къамчи тийсе, къуйрукъ булгъар.
 Уой, алашам – къыргъый жоргъа,
 Секиреди аршын жаргъа,
 Уой, алашам, боз алаша,
 Чаришледе оз, алаша,
 Озалмасанг, артха келчи,
 Жаммызынгы тарта келчи.
 Алашамы чарсха салдым,
 Атланнганда, артха къалдым,
 Артларындан сюрюп келдим,
 Халкъ ызымдан кюлюп – келдим,
 Сакъды атны кзулакълары,
 Таш макъалай – туякълары,
 Темир юзед жаякълары,
 От чагъалла аякълары.
 Уой, алашам аллай бозду,
 Нарт чаришде барын озду,
 Эй, машалла, боз алаша,
 Кёз тиймесин, минг жыл жаша.

Нарт батыргъа къоркъуу къайда?!
 Гемудагъа махтау айта,
 Агъачладан ётген эди,
 Бир ёзеннге жетген эди,
 Ол ёзенде къарелдиле,
 Келген нартны эседиле
 Уллу, уллу сёлешдиле,
 Нарт Шауайны юлешдиле:

– Къарачыгъыз уллу тюзге,
 Татлы къабын келед бизге,
 Атчыгъы уа бир аманды,
 Бош, бир къапмишге тамамды.
 – Аты мени! – дейди бири.
 – Кеси мени! – дейди бири.
 – Иер мени! – дейди бири.
 Сёлешелле тири-тири.

Къарт эмеген алай айтды,
 Деу жашланы бек сагъайтды:
 – Уллу тюзде жангыз адам,
 Бош айлана болмаз, баям
 Ол, кесине базынмаса,
 Душманларын сындырмаса,

Бу жерлеге келмез эди,
Акъ кюбе да киймез эди.
Нарт Шауай а келди къаршы,
Тюрленмеди кёзю-къашы.
Эмегенле кьол таш ойнай,
Сарулары аман къайнай.
Ташлары уа не кибики?
Ёгюз гебенден бийикди!
Ауурлугъу неден болур?
Ауурлугъу жезден болур!

Къара-Шауай къысха келди,
Адетдеча салам берди:
– Уой, ишигиз кьолай болсун,
Къарныгъыз а ашдан толсун!
– Сау бол, сау кел, адам улу,
Кёк тейрини керти кьулу!
Биз а санга тиймебиз а,
Сынамай а иймебиз а!

– Атым – акъсакъ, кесим – гуппур,
Сиз а бирер улуу дуппур,
Мен харипни нек тыясыз,
Айыплыкъгъа нек кьоюсыз?

– Былай ётген, адам болуп,
Бизден кетмез ол, кьутулуп,
Бизни бла бир ойнамай,
Къарычугъун бир сынамай.
Къара-Шауай кёл алгъанды,
Алашасын къантаргъанды.
– Келтиригиз, бир кёрейим,
Къарыууму бир билейим. –
Ийис эте, кекирелле,
Бир улуу таш келтирелле.

Ол сюрюуден арлакъ кетип,
Эки женгин арта этип,
Этеклерин къайыргъанды,
Ташны жерден айыргъанды,
Кюченерек¹ алгъан кибики,
Кётюргенде талгъан кибики,
Къысылыракъ жибергенди,
Кёзкёрмезге жетдиргенди.

¹ Кюченерек – кюч салып, кыйналып.

Эмегенле кыш-муш эте
 Сюелелле, саггыш эте.
 Шауай айтды, дейд, хыныракъ:
 – Ташым кетди ычхыныракъ,
 Сен болурса кичилери,
 Хайда, ташны чапдыр бери.
 Мен энтта да бир силдейим,
 Къарыууму бир билейим!
 Жаш эмеген чапхан эди,
 Хомпар ташны тапхан эди,
 Таш бир терен батхан эди.
 Кичи ташны кетюралмад,
 Жеринден да тепдиралмад.
 Къара-Шауай кеси барды,
 Ол къол ташны тынч къобарды.

Экинчи уа тап сызганды,
 Къанларын бютюн бузганды,
 Кёзкёргенден аудурганды,
 Нарт мыйыкъларын бурганды.
 Эмегенле къоркъгандыла,
 Къайда болса букъгандыла.
 Артда бири кёл этгенди,
 Базынып, былай дегенди:
 – Эй, къол ташны ким да атар,
 Тутушургъа эркек базар!
 Тутушууду керти сынау,
 Тутушмагъан болсун къанау¹!

Шауай аны урчукъ бурду,
 Кетюрдю да, жерге урду.
 Эки кёзю къандан толуп,
 Къалгъан эди токъл болуп.
 Ол мюйюзлю харра эди.
 Къарт эмеген былай деди:
 – Барыбыз да аманбыз да,
 Сырпынынга тамамбыз да!
 Барып, атны алып келди:
 – Адам улу, сау бар! – деди.
 Ёзенгисин тутхан элле,
 Эринлерин къапхан элле.
 Гемудасы тепчиледи,
 Шауай сабыр къамчиледи,

¹ Къанау – тиширыу маталлы эр киши.

Сора артха терс къарады,
Къарагъаны бек жарады:
Сын къатдыла эмегенле,
Чий, чирикди демегенле.

Гемудагъа бош къатылды,
Садакъ кирик, ат атылды,
Аягъындан учхан зылды,
Артха чартлап, окълай жюздю,
Бирлерини бойнун юздю.
Уой, не акъыл тюшдю нартха?
Шауай къайгып келди артха:
– Адам улу, бек тилейбиз,
Къарыуунгу да билебиз,
Этиучюнгю этме сен а,
Бизни кырып кетме сен а, –
Къарт эмеген тилегенди,
Тобукъланып сюелгенди.
Нарт Шауай а кюлюп кетди,
Барыр жолун билип кетди.

Ж Ы Й Ы Р М А Э К И Н Ч И К Е С Е Г И

НАРТ ЁРЮЗМЕК БЛА НАРТ КЪАРА-ШАУАЙ

КЪАРА-ШАУАЙ БЛА ХУНКУР ПАТЧАХ

Жъара-Шауай жигит эди, айтылгъан бир нарт батыр,
Аны кьолу жетсе жаугъа, ёлюп кетгинчи татыр.

Алауганнга ёшюн салгъан Гоммахан кюбюр ачханд,
Журун излей, ичиндегин ол юй тюбюне чачханд.

Ол заманда тюшгенди, дейд, бир башмакъчыкъ-жомакъчыкъ,
Алтын окъа бла уста сырылып, бир омакъчыкъ.

– Ол неди, – деп сорад Шауай, – башхасы уа къайдады?
Мен билген зат туююлду деп, анга былай айтады:

– Аны атанг жортууудан келтирген эди бирде,
Андан бери ол атылып турады бу кюбюрде.

Къара-Шауай башмакъчыкъны деу кьолуна алады,
Аны ары-бери бура, сыр-сагъышха къалады.

Турады да, атха кюмюш иер салып башлайды,
Гоммаханни кьарт жүрегин тынчлыкь-хошлукь ташлайды:

– Кьайсы ахшы жолгьа тартад, ой, бюгюн а акьылынг,
Толмагьа да бир кьойсанг а, балам, онсегиз жылынг?

Сен, атланып, ары-бери жүрюй-жүрюй тураса,
Биягьы сен, экибизни кьоюп, кьайры бараса?

– Мен атамы жаш этгенме, кьатын алыргьа керек,
Кьардашларым, эгечлерим, айхай, болургьа керек.

Бу башмакьчыкь мында бошдан турмагьанча алайды,
Ол бир ариу бийче кьызны башмагьына ушайды.

Кьадар айтхан буйрукьду бу, ол кьызны табарма, – дейд, –
Тейри шагьат, не табарма, не да жер кьабарма, – дейд.

Кетип бара, тирмен бургьан бир тау суугьа киреди,
Гемудасы суугьа жатып, турмазлыгьын кьереди:

– Эй, биягьы, – дейди батыр, – не болуп кьалды санга?!
– Кьайры, нек баргьанынгы да айтмагьанса сен манга!

Юч-тёрт жылны болуп турдум таймай керти нёгеринг,
Санга алай кереклиде – бола эдим эгеринг.

Жолгьа чыкьсанг – кьанатынгма, демлешде уа – билегинг.
Нёгер эсек, муратынгы, жигит, мен да билейим.

Кьара-Шауай башмакьчыкьны хуржунундан алады,
Гемудасы, аны кьрюп, суудан кьобуп кьалады:

– Хункур Элге жүрюй атанг, жол болгьан эди ызым,
Бу башмакьны иечиги – айтылгьан патчах кьызы.

Андан бери талай суудан, талай тенгиз толгьанды,
Алай ол кьыз, жашлай кьалып, бюгюн ариу болгьанды.–

Мычый турмай, олсагьатдан Хункур Элге тебрейле,
Жорта-бере, бир сейирлик жаш адамгьа тьубейле.

Ол маралны, кьысха жетип, тута эди бутундан,
Сора, ийип, кьууа эди, тута эди жангьыдан.

Жарлы марал, амалсыздан, ачы макъыра эди,
Жаш да, жүрексинип жилий, дауурдан кыра эди:

– Бу этгенинг неди, жигит, не жилиуду, не хахай,
Не жигит да эталмазлык ишни эте тургъанлай?!

Окъча учуп баргъан затны сен юч атлап жетесе,
Андан уллу даражамы излеп, былай этесе?

– Мен маралны, юч секирип, – дейди, – алай тутама,
Билемисе, бир секирип тута эди атам а.

Мен жарлыгъа анга жетер кюч-кыарыу, хунер кыайда,
Аны ючюн ачыуумдан таралама былайда.

Женгилаякъ улан бла Шауай бирге тебрейле,
Бир тебеге кыулак салып тургъан жашха тюбейле.

– Бу этгенинг неди, жигит? – деп нарт алай сорады.
Ол жаш анга: – Бу тебеде кыумурсха той барады.

Келин жаны киеу жаны этген ишни жаратмай,
Турадыла экижашар тарпан ючюн жарашмай.

– Ахшы, – деди Кыара-Шауай, – сен да ахшы негерсе,
Бизни бла келекелсенг, бек иги иш этерсе.

Хункур патчах – тоханада, ары кирип баралла:
– Ой, юйге да игилик! – деп, саурукъ-зат да соралла.

– Сау келигиз! – дейди патчах, бек разыма кыонакыгъа,
Не жүрюйсюз-айланасыз, келип быллай узакыгъа?

Шауай анга: – Биз кызынгы ариулугъун билебиз,
Алаугандан келечилик айтып келекелебиз.

– Алауганны кишилигин мен эшите келгенме,
Кесин да бир эки кере жортуулда кыргенме.

Юч ёчом бар, ючюсюн да эталсагыз – кыыз сизни,
Эталмайын кыалсагыз а, жоярсыз кесигизни.

Биринчиси – кыарт кыуртхамы сиз чабышып утарсыз,
Экинчиси – бир бешжашар бугъам барды – тутарсыз.

Айтханымча, кьонакъларым, ёчом жангыз ючдю, – дейд, –
Ючюсю да не батыргъа, не алпха да кючдю, – дейд. –

От юсюнде багъыр юйюм барды, анда кьалырсыз,
Сау чыкъсагъыз эрттенликге, хангошаны алырсыз. –

Эрттенликде жюйрюк бла кьуртха чабыш этдиле,
Бири бирин озалмайын, кьайтыр чекге жетдиле.

Кьуртханы уа хуржунунда хазыр эди суулугъу,
Ичинде уа аргъазыдан жукълатыучу уулугъу.

Ичген кибик этгенди да, узатханды уланнга,
Жаш ичгенлей жукълагъанды, татыгъанды да анга.

Къара-Шауай сакъкъулакъгъа: – Тауушха бир тынгыла, –
Дейди, – кьайсы алгъа келе эсе да, бир ангыла.

– Чабыр таууш эшитмейме, чарыкъ таууш келеди,
Эй-хей, Шауай, – дейди, – кьуртха не этерин биледи.

Нёгерибиз бир суулукъгъа башын салып жукълайды,
Уянмаса жюрдегибиз, бизни жалдат сакълайды.

Шауай кёзден жютюю эди, кесин ол кёп сынагъанд,
Тенгиз тюбю юзмезлени бюртюк-бюртюк санагъанд.

Бир терекге миннгенди да, ол садагъын тартханды,
Жашны кьулакъ тюрбюндеги жез суулукъну атханды.

Жаш гузаба тургъанды да, яра сюргенд кьуртханы,
Бир секирип, жаш жетерге аздан кьалгъанды аны.

Дагъыда бир секиргенде, кьуртха бла тенг болгъанд,
Ючюнчюге – бир чакъырым чакълы алгъа кьутулгъанд.

Кёрген эди ол кьуртханы мукъут болуп баргъанын,
Бара-барып, тохтаялмай, батмакъ кёлге батханын.

Патчах сорад жюрдек жашха: – Мени кьуртхам кьайдады? –
Чаба барып, мырды суугъа ташайгъанын айтады.

– Аха, жашла, бу жумушну юсюгюзден атхансыз, –
Дейди патчах, – бир сынауну шарайыпсыз кьытхансыз.

Экинчиге бир деу бугъа бир жер юйден чыгъады,
Шауай аны, мюйюзюнден тутуп, жерге жыгъады.

Сора батыр, хыны тартып, бойнун юзюп алады,
Бугъа башны сур патчахны тюз аллына салады.

– Ахшы, – дейди патчах, – энди багъыр юйге барайыкъ,
Солуп жатар юйюгюзге туурадан бир къарайыкъ.

От этерге хазыр болуп турадыла кьуллары,
Алларында – кьалау-кьалау акъкъайын отунлары.

– Сиз бу юйге, – дейди патчах, – ингир ала кирирсиз,
Танг алагъа сау чыкъсагъыз, сиз кызымы кёрюрсюз.

Аны бла ол сур патчах ышармышла этеди,
Тюш аллында таяныргъа тоханагъа кетеди.

Ингир ала, дейд, кьулланы мудах болуп кёрелле,
Юч жигит да багъыр юйге тартынмайын кирелле,

Алп Гемуда кыш сууугъун боран этип иеди,
Ючюсю да багъыр юйден сау чыкъсала сюеди.

Нарт кеси да анга бакъгъан Ана чырандан тилейд:
– Тангнга дери багъыр юйню сууутур кюч берчи! – дейд.

Уой, аланы кючлеринден, багъыр юй кырпакъ болуп,
Тангнга дери тургъандыла уланла рахат солуп.

Патчах багъыр юйде адам сау кьалмазын биледи,
Болсада ол баш ёзюрюн: «Къарап кел!» – деп иеди.

Бир заманда, къайтып келип ол айтады жомакъла:
– Багъыр юйюнг суууп, ашай турадыла кьонакъла.

– Эй, ётюрюк къалай айтдынг патчахха?! – деп кьутуруп,
Тёммегинден айыргъанды ёзюрню башын, уруп.

Барып, кеси кёргенде уа: – Хорладыгъыз, – дегенди. –
Сёзюм – сёздю! – дегенди ол. – Сизниди кыыз, – дегенди.

Ол хангоша Уллу Юйге келин болуп киргенди,
Алауганнга эки жашчыкъ, эки кыызчыкъ бергенди.

Биринчиге Батыртуу деп атагъанды Гоммахан,
Экинчиге Гоша тууду, жокъ эди аныча жан.

Ючюнчюге Акъбилек деп сейир кызычыкъ туугъанды,
Аны назик билегинден ай жарыгъы ургъанды.

Тёртюнчюге тулпар улан туугъанды Алауганнга,
Ол деу эди, кючлю эди, Нёгер дедиле анга.

КЪАРА-ШАУАЙ БЛА ЁРЮЗМЕК

Аликладан узакъ эди Усхуртукланы Эли,
Берекетли эди халкъы, токъ эди аны кёлю.

Жылдан Уллу жортууулгъа бир кере бара жашы,
Махтау бла къайта эди, Ёрюзмек болуп башы.

Къара-Шауай, жортууулгъа чыгъар кюнлерин билип,
Теврегенди таудан тюзге, Гемудасына минип.

Алп санларын, нарт сыфатын биягъы тюрлендирип,
Ёрюзмекни арбазына келеди Шауай кирип.

Арбазда уа къауум жигит жоккулап тура эди,
Жулдуз улу нарт Ёрюзмек, дейд, кенгеш къура эди.

Оналтыдан аз атлагъан, сабий жашчыкъгъа ушап,
Анга артыкъ эс бурмады жыйын, ушагъын бошап.

Кийимлери, саууту да тюйюл эди алапат,
Маштагъы да бир къарыусуз – ташсыннган этеед ат.

Къара-Шауай, Ёрюзмекге бурулуп, былай тилейд:
Жортууулгъа ал мени да, бир жукъгъа жарарма, – дейд.

– Да алыкъа жаш сабийсе, ансы бир угъайым жокъ,
Жортууулда кылыч ойнайд, санынгы марайды окъ.

Нарт жортууул, жел ургъанлай, боран этип барады,
Юч-тёрт кюнню согъуш эте, аш къапмай да турады.

– Артха къалсам ызыгъыздан, бара-бара, жетерме,
Согъуш болса, къатыгъыздан узагъыракъ кетерме.

Мен не тюрлю жумушну да мычымайын этерме,
Кьонушлада тулпарланы чалпытмайын кютерме.

Жарашдырып, кьош салырма, суу, отун да ташырма,
Нарт Ёрюзмек, сылтау бла мени юйге ашырма.

Ат кьантарып, ат да жерлеп, ёзенгиден тутарма,
Кьош сакъларма, аш этерме, жауурлукъда жатарма.

Аны ючюн талауурдан бош юлюшчюк алырма,
Мени жукъгъа санасагъыз, разы болуп кьалырма.

Нарт Ёрюзмек былай деди: – Кёп кыйынлыкъ кёргенме,
Мен да, жаным, ёксюзлюкге толу жасакъ бергенме.

Кьошар эдим жыйыныма, айхай, жолда кьалырса,
Неда, жаным, эмегеннге татлы кьабын болурса.

Андан эсе, ахшы улан, менден саугъа алсанг а,
Жортууулда кыйналмайын, элде-юйде кьалсанг а!

– Нарт Ёрюзмек, чомартлыгъынг айтылады хар кьайда,
Алай чомарт саугъадан да болмайды уллу файда.

Жортууулгъа кьатышсам а, мен сынаулу болурма,
Жигитликге юйренсем а, толу юлюш алырма.

Биргегизге алсанг, андан иги иш этмезсе сен,
Нарт Ёрюзмек, тилегими толтурмай кетмезсе сен.

Бий Ёрюзмек жаш уланны гирежлигин жаратды,
Жашха жютю кьарады да, анга ма былай айтды:

– Жортууулгъа эки кюнден кетерикбиз атланып,
Терк барлыкъбыз, атларыбыз, кьушлача кьанатланып.

Ахшы улан, келсенг, анда биз болгъанлай болурса,
Болалмасанг, кьошда кьалып, бизни сакълай, солурса.

Иги кьара кийиминге, бютюнда – сауутунга,
Чёрчек жигит, андан да бек кьара миннген атынга!

Алай, – дейди нарт, – не иги кьарасанг да бу атха,
Ушамайды кьолда-жолда жукъгъа жарарыкъ затха.

Андан эсе алашангы элт да, сен гёшде байла,
Сора жылкыы кьошха бар да, атладан бирин сайла.

– Сау бол, – дейди Къара-Шауай, – муну бла барайым,
Айтханымча, жортуулда жугьугьузгъа жарайым.

Артыкъ киши жаратмайды атымы кёрюмдюсюн,
Мырхык басып, – дейди Шауай, – ол жабагылы юсюн.

Алай сизни ызыгьыздан, кьыйналса да, баралыр,
Кече жангы кырдык отлап, жангыдан кьарыу алыр.

Нёгерлери соймедиле ол уланны алыргъа,
Жортуулда чий жашчыкыгъа ата-ана болургъа:

– Эй, Ёрюзмек, бу оноунг оноуу тьююл бийни,
Бойнубузгъа жюк этерге керекмиди сабийни?

– Эй нартларым, ол жюк болмаз, онгуна кере барыр,
Былай кьоюп кетсек, бизден уланны кёлю кьалыр.

Жанларына тийсенг кьартны бла жетген сабийни,
Унутмайла, айтыр сёзю олду Ёрюзмек бийни.

Эрттенбла бачаманы арбазына келдиле,
Нарт Сосурукъ, Рачыкьау да жыйын бла эдиле.

Келген элле жигит нартла ары андан-мындан да,
Келген эди ахырында Ачы Тилли Шырдан да.

Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
казырлагъанды.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР КЪАРГЪЫШЛАНЫ ЖЮРЮТЮЛЮУ ЭМ СУРАТЛАУ ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгы илму жаны бла тинтилип башланганлы артыкъ кёп заман болмайды, болсада бюгюнлюкде фольклористле иги жетишимле болдургъандыла. Аланы хайырындан иги кесек монография, илму статья басмаланнганды, талай илму диссертация къорууланнганды.

Къарачай-малкъар фольклорну хар жанрына бирча къаралмагъаны, артыкъсызда гитче жанрлары (алгъышла, къаргъышла, антла, ырысла, белгиле, илишанла, жоралаула, нарт сёзле бла айтыула) белгиленип, терен тинтилмей тургъаны барыбызгъа да баямды. Бу статья да ол кемчиликни (аз-кёп болса да) тюзетир мурат бла жазылады. Мында къарачай-малкъар фольклорну гитче жанрларындан бири – къаргъышланы – тюрлю-тюрлю ышанларын тинтирге умут этебиз.

Ала тюрлю-тюрлю жыйымдыкълада, «Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары» [9], «Ёзден адет» [4], «Фольклор» [10: 522–584] дегенча эм дагъыда башха китаплада тубейдиле. Аланы бир-бир къауум энчиликлерине алимле (Орусбийланы Ф.А., Къараланы А.И., Холаланы А.З., Малкъондуланы Х.Х, Джуртубайланы М. Ч., Хаджиланы Т.М., Биттирланы Т.Ш. эм башхала) эс бура келгендиле. Аланы ишлеринде антлагъа, ант сёзлеге эм алгъышлагъа асламыракъ къаралады, алай къаргъышланы магъаналары, жанр энчиликлери уа толугъа ачыкъланмайдыла. Бир сёз бла айтханда, къаргъышла фольклорну гитче жанрларыны ичинде энчи тюрлюсюне саналады, болсада энчи жанрча белгилеп тинтген илму ишле жокъну орунундадыла [2], [7]. Болсада бир къауум илму ишде алимле алагъа магъана жаны бла къаршчы келген, къуралыу жорукълары уа бир кибик болгъан текстлени (алгъышланы) тинтедиле. Ол кезиуде бу эки жанрны бирчалыкъларына, башхалыкъларына да къараргъа кюрешедиле [5; 6]. Арт жыллада басмаланган кесамат магъаналы статьялада алгъышла, къаргъышла болсала да, суратлау литературада интертекстуал халда хайырланылгъанлары чертиледи» [9].

Къаргъышла халкъда адамны жюрегин къыйнагъаннга эм бир тюрлю гюняхлы иш этгеннге аманлыкъ тилеу, тежеу халда айтыладыла. Аланы ол неда башха формада толусунлай жюрютюрге, олсагъат айтып къояргъа адамны къолундан келмейди, нек дегенде этилген аманлыкъгъа хар адам кесича жууап

къайтарыргъа болады... [12: 96]. Къаргъышла адамны сезим къызыулугъун белгилейдиле, аны жюрек эм башха къыйынын тышына чыгъарыр амалны бир тюрлюсю боладыла. Къарачай-малкъар къаргъышланы энчиликлерине аланы къысха айтылыуларын, суратлау кючлерин, терен сезим магъаналарын санаргъа боллукъду.

Фольклорну бу жанры халкъны адет-тереси бла байламлы туююлдо, ала этилген артыкълыкълагъа, кюйсюз къууумлагъа жууапча, сыйсызлыкъ этгеннге багъа берген халда айтыладыла. Къаргъыш этген адам, айтхан сёзлери бош сёзле болмагъанына, турушунлай Тейрини, Аллахны кючу бла тамам толлугъуна ийнанады. Сёз ючюн: *Тейри урсун!; Аллах иймесин!; Жанынг чыкъсын!* эм д.б.

Къаргъышла къуралыу формалары бла алгъышха бек къаршы келедиле, болсада аланы магъаналары бир-бирге чюйре бериледиле. Сёз ючюн:

Алгъыш

*Къууанч танг атсын!
Берекет берилсин!
Насыплы бол!
Ахшы жолгъа бар!
Сау тангнга чыкъ!
Жашауунгдан къууан!*

Къаргъыш

*Аман танг атсын!
Берекетинг къурсун!
Насыпсыз бол!
Аман жолгъа бар!
Тангнга сау чыкъма!
Жашауунгдан къууанма!*

Къаргъышла кёлден айтылгъан халкъ чыгъармачылыкъны энчи тюрлюсюдоле, ала этилген аманлыкъгъа олсагъат жууап бередила. Къарачай-малкъар къаргъышла, алгъышплача, миллетни жашау турмушуна кёре къуралып, ёмюрлени теренинден келедиле, адамны сезимлерини ич магъаналарын суратлау форма энчиликле бла кёргозтедиле. Ала не болумда айтылгъанларына кёре, бир ненча къауумгъа юлешинедиле.

Къаргъышла: *Сал басхычха салынырыкъ!; Къан жиялмукъла тегерик! Кесин соя турлукъ!; Ит ауруудан аурурукъ!; Алау-ганлай къатынсыз кваллыкъ!; Атараллай тараллыкъ!; Аман ёллюк!* эм д.б.

Антла: *Мен аны кёрген эсем, эки кёзюм чыкъсын!; Бирин буруп айта эсем, эки жарылайым!; Мен аны эшитген эсем, эки къулагъым бителсин!; Мен аны къызымдан башха кёре эсем, ёлейим!* эм д.б.

Къаргъышха ушагъан сёзле: *Аман чечек алмасын!; Талау тиймесин, анга! Сен терк къурмагъын!* эм д. б.

Тилеклени кёбюсю (тюрк тилли миллетледе эм сыйлыгъа саналгъан) Тейриге неда кёкню тейрисине этилген тилекледиле. Тейриден тилекле алгъышлада, къаргъышлада, антлада да

тубейдиле. «Тейри» деген сёз къарачай-малкъар миллетни эски къаргъышларында хар заманда тубейдиле, тилекле да аны аты бла айтыладыла: *Жокъдан бар этген Тейри, бардан жокъ этген Тейри, бу ёксюзню жанын къыйнагъанны ёмюрде тынчлыгъы болмазча эт!* Аллай тилекле халкъ адетлеге жууукъ келедиле эм «халкъны маданиятын, аны миллет сезимин ачыкълайды [3].

Белгили къумукъ алим Аджиланы А. М. айтханнга кёре, къаргъышла бла алгъышла энчи жанрлача белгиленселе да, аланы араларында шарт кёрюнюрча чек жокъду. Ала, нарт сёзлеча, иги да узун назму неда къысха хапар халда тойлада хайырланылгъан фольклоргъа киргендиле, сарын салгъанда (къаргъышла), жылны кезиуюне кёре ишлеге жораланнган эски жырлада, тейрилеге тилекледе айтылгъандыла [1: 186-187].

Къаргъышла, алгъышла, ант сёзле, тилекле да сёзню кючюне ийнаныуну мурдорунда къураладыла. Бирде алгъышла бла къаргъышла бир бирге асыры байлашып келгенден, аланы къаргъышча не алгъышча белгилеген къыйынды. Аланы жаланда къаргъыш къатыш алгъышча белгилерге боллукъбуз. Сёз ючюн:

*Аны суймеген а бурула-сытыла олтурсун.
Алгъыш бу юйден кетмесин,
Къаргъыш бу юйге жетмесин,
Суймегенлери айтханлай Тейри этмесин!
Аны суймегенни уа кетгени къаядан болсун,
Тийгени бузгъа болсун,
Кёзю, башы туумакъ болсун,
Аманлагъа ийнакъ болсун.
Уругъа билеги болмасын,
Аллахдан тилеги болмасын,
Жегерге эшеги болмасын,
Жатаргъа тёшеги болмасын.
Ёрге ётют жайлыгъы болмасын,
Жашаргъа байлыгъы болмасын,
Энишге ётют кышлыгъы болмасын,
Жашаргъа тынчлыгъы болмасын,
Сынжыры къурушуучу болсун,
Юйдегиси урушуучу болсун. [10: 176]*

Къарачай-малкъар къаргъышлары суратлау энчиликлеринден бирине алада сёзлени магъаналары асыры жалан берилгенин санаргъа боллукъбуз. Сёз ючюн: *Ичинг къан тырнай тургъун!; Кебинсиз къаллыкъ! Къалакъ итлеге аш боллукъ!; Къызтеке къанула сакъласын тыпырын!; Къан жилимукъла*

тёксюн!; Къутургъан ауруу тийсин эм д. б. Айтылгъан къаргъышла, төлюден-төлюге ётюп, заран келтирлигине бурунгулула тамам ийнанып болгъандыла. Аллай ийнаныулагъа артыкъ бой бермеген адам окъуна анга айтылгъан къаргъышха сагъаймай болмагъанды.

«*Къаргъышлыкъ боллукъ! Аман кюн келлик!*» деп, кёп ачылыкъны бирге сыйындырып айтыргъа да болгъандыла. Жашау хар заманда да байрамлы болуп бир адамда да турмайды. Алай ачыуланы бир бири юсюне жюкленип баргъанларын кёрген адам къаргъышны кючюне бюгюн да ийнаныргъа болады.

Бирде къаргъыш тюзюнлей угъай, бир хатадан сакъланыр ючюн, къоркъуулу ишден адамларын тыяр акъылда айтылыргъа да болады. Сёз ючюн: *Сен ол ишге къатышсанг, бизден боша!; Мен айтханны этмей чыгъып кетсенг, ёлгениме кел!; Ол ёксюзню жюрегин къыйнасанг, анангы сютю харам болсун!; Анга къол жетдирсенг, бизни ёлгенибизге кел!* эм д. б. Аллай къаргъандырыу-къаргъыш сёзлени эшитген адам, къаргъышны къачындан къоркъуп, артха турургъа болады.

Къаргъышлада адам улуну хаталагъа къачан, къайда, къаллай болумда туберигини, ала анга къаллай заран келтирликлерини юсюнден да айтылады. Сёз ючюн, уручуну къолларына хата тежей: *Аны ургъан къоллары кзурсунла! Адамны жюрегин къыйнагъаннга жюрек ауруу тилейдиле: Аны жюреги жарыла турсун! Терслиги болмагъанны сёзюн этгеннге бу сёзлени айтадыла: Ол тыйылмагъан тили тутулсун!; Тили артына тартылсын! Къызгъанч, малкёз адамгъа да табылгъанды айтылып зат: Хужу къалсын! Бош къалсын! Ол къалтырап жыйгъан мюлкю!; Аман факъырлыкъ къыссын аны!*

Къарачайлыла бла малкъарлыла къаргъыш сёз айтыргъа ырыслагъандыла, артыкъсызда терслиги болмагъан адамгъа этилген къаргъыш адамны кесине къайтып тиеригине ийнангандыла. Ол затха бу нарт сёзле да шагъатлыкъ этедиле: *Тюз адамны кзаргъасанг, кзаргъышынг кесинге жетер!*

Бирде бетден-бетге айтылгъан къаргъышха олсагъат жууап къайтарыргъа да болгъандыла. Сёз ючюн: *Сен жан алалмай таралгъын!; Жангызынгы къабып таралгъын!* эм д. б. Къаргъыш жораланган адам: *Къайсыбыз терс эсек да, кзаргъыш анга жетсин!; Кзаргъышынг кесинге жетсин!; Терсни Аллах жокъ этсин!* дерге болгъанды.

Андан сора да насыпсыз, жазыкъ, башсыз, къыяулу адамланы къаргъышлары къабыл боллугъуна ийнангандыла, аллай къаргъышладан сакъланыргъа кюрешгендиле: *Къыйынлыны кзаргъышы эшик къангадан ётер!* Миллетде аллай адамны къаргъышындан сакъланыргъа бек кюрешгендиле.

Хатасы болмагъан адамгъа къаргъыш этген тамам уллу гюняхладан бирине саналгъанды. Терслиги болмагъан адамгъа этилген къаргъыш ызына къайтырыгъына да толу ийнангандыла. Андан сора да жалгъан дау айтылгъан адам терслиги болмагъанына шагъатлыкъ халда быллай ант-къаргъыш этерге болгъанды: *Мен алай айтхан эсем, тилим тутулсун!; Мен аны алгъан эсем, эки къолум къурусун!; Мен аны эшитген эсем, эки къулагъым бителсин!* эм д. б. Быллай ант-къаргъыш сёзле асламысында адамны терслиги болмагъанына ийнандырадыла. Аллай ант-къаргъышлагъа ийнаныу бюгюнлюкде да сакъланады.

Аллай ант-къаргъышла айтханнга, даулагъаннга да бирча жораланыргъа, дау этилген адам кесини аты бла къаргъаныргъа эм аны терслегенни къаргъаргъа да болады. Сёз ючюн: *Мен алай айтхан эсем, тилим тутулсун, алай тьююл эсе, сени тилинг тутулсун!; Мен аны алгъан эсем, эки къолум къурусун, алай тьююл эсе, къолларынг къурусунла!; Мен анга аман айтхан эсем, ёлейим, алай болмай, гюнях ала эсе, кеси ёлсун!* эм д. б. Быллай къаргъыш-антла адамны кир, жалгъан сёзден кесин къорууларгъа онг бередила.

Къаргъыш башха адамны юсю бла алайда болмагъан адамгъа да айтылыргъа да болады. Сёз ючюн: *Ол уялмагъан бетсизге бир аман кюн келсин!; Аллах аны жашауун къурамасын!* эм д. б. Ол къаргъыш этилген адам къаргъыш анга жораланнганын, башха адам анга төрелеген кир ниетни билмезге боллукъду.

Асламысында къаргъышла ёзек сёзлени къуллукъларында буйрукъчу неда ыразычы турушдагъы этимле жюрютюледиле, кеслери да адамны белгилеген алмашла бла байлайдыла. Ол алмашла бу грамматика формалада хайырланыладыла:

а) бирлик санда экинчи бетде: *Сени жайманг этилсин!; Сен санларынга термиле олтургун!; Эки кёзюнг аралсын!;*

б) экинчи бетде кёплюк санда: *Сизни артыгъыз болсун!; Сизни тапханла сизден бошасынла!;*

в) кёплюк санда экинчи эм ючюнчю бетде да жюрютюлюрге боладыла: *Сени да, аланы да арбазыгъызыны гырайтла сакъласынла!; Аланы да, сизни да тюр болсунла юйлеригимиз!; Санга да, алагъа да бир аман хапар ийсинле!* эм д. б.

Къарачай-малкъар къаргъышланы кёбюсю къысха, бош айтымладыла: *Отда кюерик!; Окъ тийсин башына!; Жюреги атылсын!; Киндиги юзюлсун!* Алай кенгерген эм къош бойсуннган къош айтымладан къуралгъан къаргъышла да аз тьююлдюле. Сёз ючюн: *Мени сюймегенни Аллах да сюймесин, ичи таш кёмюрча кюе турсун!; Сен мени апчытханча, Аллах апчытсын сени!* эм д. б.

Белгиленген къаргъышланы асламысы адамлагъа жораланадыла. Алай, иги эс этип къарагъанда, юй хайыуанлагъа, къанатлылагъа тежелгенлери да тюбейдиле: *Сизни аман кзушла жыртысынла!; Бёрю азыгъы болугъуз!; Сизни хауле итле сойсунла!* неда семиртип айтылгъан тенгleshдириулери болгъан къаргъышла да бардыла: *Я Аллах, сен акътереклей жангыз къалгъын!; Я Аллах, сен кемеча керилгин!; Я Аллах, сен ташча къатып чыккъгъын!* эм д. б.

Бир сёз бла айтханда, къаргъыш аманлыкъ жоралауду. Асламысында адам, аны къыйнагъан затны ачыуу бла айтып жюрегин чёкдюреди. Ачыкъ туююште адамла къаргъышланы бетден-бетге айтыргъа да боладыла, алай бирде къаргъыш төреленген адам аны эшитмезге, билмезге да боллукъду. Къаргъыш таша-туура айтылса да, айтхан адам Аллах утагъаладан, башха табийгъат кючледен къаргъагъан адамына аманлыкъ тилейди. Адам ачыу келгенде, жюрегинден чыккъгъан тилекни Аллах утагъала къабыл этер деген ийнаныуу бла айтады. Къаргъыш не сылтау бла айтылса да, аны айтхан адамны юй-юрюне, юйдегисине да гюнях келтирирге болгъанын адам къызыулугъу бла оюмламайды. Миллетде эр кишиле тиширыуларына арбазда къаргъыш этерге эркин этмегендиле: «*Арбазда этилген къаргъыш, арбазда чёгер*» деп болгъандыла, кеслери да бир заманда къаргъамагъандыла, нек дегенде ол эр кишиге уллу бедигше саналгъанды. «*Къатын киби къаргъыш этеди*» деп да бошдан айтылмайды. Ол затха шагъатлыкъ бу нарт сёз да этеди: «*Сагъыш этген – сер туююл, къаргъыш этген – эр туююл*» Эр киши къаргъыш жаланда чам жырлада, сыймеклик кюйледе, оюн халда, кзууумгъа оюн-чам хал кийире айтыргъа болгъанды.

Философия илмуланы доктору Ю.С. Обидинаны оюмуна кёре, «къаргъышла тиширыугъа кесин сыйсыз сёзледен кюрууларгъа онг берген амалладан бирлеридиле» [8: 17]. Къаргъышла башха амал бла кеслерин кюрууларгъа онглары болмагъан жолоучулагъа, факъыралагъа, айхайда, тиширыулагъа да аллай онг бергендиле.

Насыпсызланы, сакъатланы, тул тиширыуланы къаргъышларындан къачан да, къайсы миллет да бек кюрккъгъандыла. Къарачай-малкъар миллетде эр кишини намысы-сыйы къачан да бийик болгъанды. Таулу юйюрню тутуругъу эр киши болгъанды. Тиширыугъа башсыз къалгъан эм уллу къыйынлыкъгъа саналгъанды. Ол себепден тул тиширыуну къаргъышы эм ачы къаргъышха саналгъанды. Сёз ючюн: *Менича башсыз олтургъун!; Менлей олтур!* эм д. б.

Къарачай-малкъар фольклорда акъ тюрсюн толу муратны, иги ишни, жарыкъ жолну, кирсизликни, тазалыкъны, ахшы-

лыкъны, къара тюрсюн заранны, зулмуну, къыйынлыкъны белгисидиле. Асламысында акъ тюрсюн алгъышлада тюбейди, къара – къаргъышлада: *Акъ мамукъдан жасалсын жюрюген жолунг!*; *Акъкъанат тангларынг къууанч бла атсынла!*; *Акъ насыбынг жакъласын!* Къара тюрсюн къаргъышлада аслам тюберге болады: *Ой санга къара кюн келсин!*; *Къаралып чыкъсын ол тонгуз, арбазында къара къаргъа къычырсын!* эм д.б.

Бирде акъ эм къара деген сыфат биргелей бир къаргъышлада тюберге да болады. Сёз ючюн: *Акъ кюнлеринг къаралып (къара болуп), бутларынгы тую олтургъун!*; *Акъ чакъгъан насыбынг, къара-муру болуп тюшсюн аллынга!*; *Акъ къууанчынг къара булутха кирсин!* эм д. б. Бу юлгюледе къаргъыш этген адам аны жюрегин къыйнагъан адамына къыйынлыкъ тежейди эм аны жарыкъ кюнлери сыйырылып, акъ насыбы къара тюрсюнлю болурун суйгенин билдиреди.

Къаргъышла мажюсюлжюк, дин бла байламлы айтылып келгендиле эм хыйны-халмашха да къаршы болгъандыла. Ёмюрле бара баргъанда, къаргъышла кеслерини кючлерин тас эте, бюгюнлюкде асламысында эриши айтылгъан сёзлеча белгилендиле. Ала миллетни бурун заманладан бери жашау-турмушу, тарыхы, миллет эм тил энчиликлери бла байламлы бола келдиле. Артыкъсызда архивледе сакъланган текстле бла ишлеген заманда, алада регионализм, диалектизм энчиликлери сакъланнганында эслерге боллукъбуз.

Статья къарачай-малкъар фольклорну аз тинтилген жанры – къаргъышланы – тинтиуге жораланады. Бу тинтиу иште автор жанрны сюзюуде жыйылгъан билимни мурдорунда къаргъышланы тюрлюлерин, аланы тилде эм миллет маданиятда магъаналарын ачыкълайды.

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ЛИТЕРАТУРА:

Аджиев А. И. Устное народное творчество кумыков. – Махачкала: Наука ДНЦ РАН, 2005. 428 с.

Аттоева Л. З. Лингвокультурологические особенности проклятий в карачаево-балкарском языке // Актуальные вопросы карачаево-балкарской филологии / Сборник статей к 70-летию Ж. М. Гузеева. – Нальчик. 2010. С. 28–33.

Базиева Г. Д., Узденова Ф. Т. Карачаево-балкарская литература и проблемы этнической идентичности // Полилингвильность и традиционные практики. – 2019. Т. 16, № 3. С. 358–365.

Джуртубаев М. Ч. Ёзден адет. Алан (къарачай-малкъар) халкъны ниет тереси (Этический кодекс аланского (карачаево-балкарского) народа). – Нальчик: Эльбрус, 2001. 281 с.

Кетенчиев М. Б. Проблемы вокативных конструкций в карачаево-балкарском языке // Актуальные вопросы карачаево-балкарской филологии. Сборник статей к 70-летию Ж. М. Гузеева. – Нальчик: Изд. отдел КБИГИ, 2010. С. 69–74.

Кетенчиев М. Б., Казиева А. М., Узденова Ф. Т. Функционально-семантические и этнокультурные характеристики карачаево-балкарских и башкирских заговоров от сглаза // Языки и миграция в условиях глобализации: материалы саммита QS по предметным областям «Современные языки» и «Лингвистика». – М.: Российский университет дружбы народов, 2020. С. 187–201.

Локьяева Ж. М. Проклятия как жанр карачаево-балкарского фольклора // Известия КВНЦ РАН. – 2020. № 3 (95). С. 114–121.

Обидина Ю. С. Молитва vs проклятие: речевые акты в структуре религиозных практик древнегреческого общества // Вестник Марийского государственного университета: Серия «Исторические науки. Юридические науки». – 2019. Т. 5. № 1. С. 14–22.

Узденова Ф. Т. Карачаево-балкарская поэзия: генезис и жанровое своеобразие. – Нальчик: Принт Центр, 2018. 232 с.

Хаджиева Т. М. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары (Народное поэтическое творчество балкарцев и карачаевцев: сост., вступ. ст. Т. М. Хаджиевой). – Нальчик: Эль-Фа, 1988. С. 304.

Хаджиева Т. М. Фольклор // Карачаевцы. Балкарцы. – М.: Наука, 2014. С. 522–584.

Чуякова Н. М. Малые жанры адыгского фольклора. – Майкоп: Меоты. 1999. 166 с.

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар,

*Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар
тинтиуле бардыргъан институтуну
къарачай-малкъар фольклор бёллюмню
илму къуллукъчусу.*

КЪАНАТЛЫ СЁЗЮБЮЗНЮ СЕЙИР ДУНИЯСЫ

Китап тапкабызгъа бу кюнледе энтга бир иги китап къошулду: «Орнитонимия в карачаево-балкарском языке». Бу монографияны автору филология илмуланы доктору, лингвист-тюрколог, жазыучу, журналист Эркенланы Пахаратны къызы Фатимады.

Кесигиз билгенден, орнитология – ол зоологияда къанатлыланы тинтген бѐлүмдү. Орнитонимия уа орнитонимлени (къанатлыланы лингвистика атларын) тил жаны бла тинтген илмуду. Бу зат къарачай-малкъар тилде тинтилмегенни орунундады. Эркенланы Фатиманы жангы китабында биринчи болуп къарачай-малкъар тилге ол жаны бла толу анализ этиледди.

Китапда 500-ге жууукъ къанатлыны атларыны толу тизими бериледи. Тизимле кеслери да юч тюрлю салыныпдыла (къарачай-малкъар-орус, орус-къарачай-малкъар, орус-ингилиз). Аны бла да къалмай, ол къадар къанатлыны бояулу картлары салынып, тюплеринде атлары юч тилде да жазыладыла. Ызы бла къанатлыланы санларыны, ич органларыны атлары, алааны ашлары бла байламлы терминле, тюклерини бетлери (окрасптиц) айтылады. Эркек-тиши болгъанын, жылын, кийик эмда юй къанатлыланы халларын, дагъыда тюрлю-тюрлю ышанларын суратлагъан сѐзледен къуралгъан тизимле да бардыла. Дагъыда къанатлыланы атлары бла байламлы къарачай, орус тилледе нарт сѐзле, фразеологизмле да тинтиледиле бу илму иште. Тинтиледиле десек да, тилде аланы къаллай орун алгъанлары сюзюледиле. Фатиманы бу китапха дери чыкъгъан «Карачаево-балкарская зоонимия» деген илму иши да кѐллендирген болур бу уллу монографияны къолгъа алыргъа.

Былайда биз хапарын айта тургъан «Орнитонимия в карачаево-балкарском языке» деген китап керти да уллу китапды, кѐп къыйын салынган ауур ишди. Кесигиз къарагъыз: 373 тюрлю литература, 82 сѐзлюк бла энциклопедия хайырландырылгъандыла, 30-гъа жууукъ информатордан хапар алыннганды. Китапны структурасы 4 бѐлүмден, ахыр эсепден, хайырланылгъан литературадан, 15 приложенияден къуралыпды. Аны 613 бети барды. Бу темагъа аталгъан илму ишлерин Фатима илму-практика конференциялада, докладла этип, кѐргюзте тургъанды.

Ала талай шахарда (Челябинскде, Костромада, Астраханда, Махачкъалада, Карачаевскде эмда башхалада) басмаланнгандыла.

Бу монография, ишексиз, къарачай-малкъар филологияда, тил илмубузда тийишлы орун аллыкъды. Школлада, вузланы филология факультетлеринде, библиотекалада хайырланыллыкъды. Тилибизни байлыгъын, тарыхыбызны теренлигин кёргюзтген китап тил илмубузну айнытыр жанындан энди этиллик ишлеге да тамал боллукъду. Сёз ючюн, бу монография тарых-этимология, орфография, терминология, тенгледшириу, кёчюрю, ангылатыу сёзлюкlege дуния бла бир материал берликди.

Ахырында Фатима эгечибизге айтырыгъыбыз: ызы къалын болсун, илму ишингде мындан ары да бет жарыкълы бол. Къанатлы сёзюбюзню сейир дуниясын кёргюзтгенинг ючюн, окъуучуну ыразылыгъын тап!

ЁЗДЕНЛАНЫ Окъул

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

НАСЫПЛЫ БОЛ

(Атамы хапарларындан)

Тийреде аты айтылган акъылман, жолда бара, ауур жюк кётюрюп келген адамгъа тубеди да, анга былай сорду: «Мен санга сейир этип турама, кесинги быллай бир нек къыйнайса? Жюгюнг асыры ауурдан, терлеп, суу-салам болганса. Кесинги аямай, къазауат ишлеп турсанг, къартлыгъынгда татымай къалмаз, саулугъунг тозуар, къыйналырса».

– Да жашлыгъымда къазауат этмесем, къартлыгъымдамы ишлерикме? Бизде ол бек эрттеден келген адетди: мени уллу апшам, сабийлерин насыплы этер ючюн, кече-кюн демей уруннганды. Апшам а атамы насыбын кёрюрге суйгенден кюндюз олтуруп солургъа заманын къызгъанып, кече уа ай жарыкъда чалгъы чалып жашагъанды. Атам, харип да, мени насыбымы болдурургъа итинип, къазауат этгенди, алай ол кёп жашамагъанды, мени шёндю жыл саныма окъуна жетмей кетгенди дуниядан. Энди мен а кесими сабийлерим ючюн кюрешеме, саулугъуму угъай да, жанымы-къанымы да аярыкъ туююлме, балаларымы насыплы этер ючюн, – деп жууаплады ол адам.

– Ол сен сагъынган адамлада бир насыплы окъуна болганмыды? – деп сорду акъылман. – Сен кесинг а насыплымса?

– Да хоу бирда. Барысы да амалсыз кюнлерине къалып ёлгендиле. Сабийлери, асыры ырысхыгъа жан атхандан, аланы арт кюнлеринде къатларында туруп, къашыкъ бла суу окъуна уртлатмагъандыла. Ма ол жаны бла мен кесим да ажымлыма атамдан, – деди ол, – кесими да жокъду не насыбым, не къууанчым, къазауат этип ишлегенден башха. Алай жашымы, кызымы насыплары мени насыбым туююлмюдю?

– Мен санга бир зат айтайым, оюм а кесинг этерсе. Билип къой: эшекни чариш ат эталмазса, кеси насыпсыз сабийин насыплы эталмаз. Бек алгъа кесинги насыплы эт, – дегенни айтып, акъылман жолуна тебиреди.

БЕККИЛАНЫ Омар

ТАУЛАДА ЖАРАТЫЛГЪАН СЮЙМЕКЛИК

Жаз башы келгинчи окъуна, биз жыйырма бла экинчи декабрьни келлигин сакълап турабыз. Мындан сора кюн узунга айланады. Энди мындан ары хар кюнден жууукъдан-жууукъ жаз башы келлигине ышанаса. Дунияны башында, къайда да, къачан да болсун, адам улу жылны чакъларыны арасында жаз башын сакълайды. Барындан да кѣп анга назмула тизеди, суратла ишлейди, жырла салады. Хар ким да, къышны сууукъ кюнлеринден сора да, узакъгъа созулгъан, бошала билмеген, бирча тургъан халин эм эрикдириучю къары ючюн сакълай болмазла. Алай, сѣз ючюн, кѣз аллынгда тюрлене тургъан кюз артыны болумларындан ариу, сейирлик-тамаша бир зат да жокъду.

Таулада къышны аягъында окъуна тийре акъыртын-акъыртын тюрленип башлайды. Кюнлюмде, жылы, мылы жерледе кырдык чыгъаргъа кюрешеди. Черекле, тѣгереклерин къуршалагъан бузладан къутулуп, кент жайылып келедиле. Чегетледе да къар, тенгизледеча айрыкамла къурай, эрий барады. Жаз башында этиучю къылыгъын унутмай, тѣбенни да кесин билдирип башлагъанды. Кюнле ачыкъдан-ачыкъ, жылыдан-жылы бола барадыла. Жазны тылпыуу сезиледи. Аны ангылап, малла бир бири ызларындан тизилип, эрине-эрине, таула таба атлангандыла. Жер, кѣзге кѣрюнмегенликге, уянганды эм къымылдап башлагъанды. Табийгъат жазны келиригине хазырды эм сакълайды. Бир тынгылы жауун жаугъанлай, тийре чагъып башларыкъды. Анда-мында тѣбенни ургъанлыкъгъа, тѣгерекни шошлукъ алгъанды.

Алай бу шошлукъ ышаннгысызды. Къыш бла жаз айырылгъан тынч туйюлдю эм жашыртын кетмейди. Алыкъа балдыра-жюзле, аладан сора угла-жутла¹ кеслерин кѣргюзтюрюкдюле. Керти окъуна умут этгенча болмады. Таулада хауа терк тюрленеди. Жаз келгенди деп, ачыкъ, чууакъ кюнлеге къууанып бошагъынчы, эрттелликде тѣгерекни букъугъа алдырып, къаты жел жабалакъ къарны, жерге тюшерге къоймай, ёрге кѣтюрюп, къайры эсе да элтип къуяды. Аны бла бирге туман келди, къар жаууп башлады. Къышда да болмагъанды быллай сууукъла. Кюн тийип тургъанлыкъгъа, кюнлюмге айланган жаякъ къы-

¹ Угла-жутла – мантла-хунтла.

зады, чегетге айланган а юшюйдю. Череклени биягъы бузла къуршаладыла. Тау башлары акъсыл бет алдыла. Таулагъа биягъы къыш келди. Алай бу зат кёпге бармады. Акъыртын-акъыртын туман чачыла, кюн да тие, жылы болду. Балдыра-жюзню ишине къарап турсанг, къыш хорлагъанча, жаз хорлатханча кёрюнеди. Бир кесекден а туура башха тюрлю болады. Къалай-алай болса да, бу жол, жаз башы хорлады.

Жазны суу жагъалагъа, гатлешлеге¹, къаялагъа, агъачха, кюнлюмге эм чегетге келгенини хар бирини да башха тюрлюдю. Анга кёре ариулукълары да алайды. Жаз башы келгенлей а, табийгъатны уяныуна, жашнаууна, чакъгъанына къарап, адам къууанады, тири, жигер болады, умутла жаратыладыла, кёл кётюрюледи, соймеклик да келеди. Жанкъо, къышны узакъгъа созулгъан къаты сууукъларына тезюп, бузлагъан къарны бузуп, ёрге чыгъады эм кесини ариулугъун кёргюзтеди. Жанкъоз дегенлей, къыш бичени таусулгъанда, биреулен былай айтханды: «Ай жазгъа уа бир чыкъгъы эдим, жанкъоздан гебен этер эдим». Жанкъоздан сора да инжини юсюнден айтыргъа боллукъду. Бу гокка ханс агъачда тауланы чегет жанында ёседи. Кеси да акъ, ингил, назик болгъанына, аны тегерегин терекле къуршалап, къоруулап турадыла. Бу гюллени заманында кёрюп, ариулугъун эслеп, кесине да энчи эс бурмасанг, арта излесенг, табаллыкъ туюлсе.

Тегерекни къалын туман алгъанды. Орамда, ичинден ойнайкюле, къууана келе тургъан къызын жигит, сермеп ат боюуна алып, юсюн жамчы бла жабып, ызындан бирле къуууп келген кибик, артха да бурула, атны къаты сюрюп барады. Агъач башланганлай, атдан тышюп, къызын кёолундан тутуп, таулагъа ал бургъанды. Аны бла бирге атны битеу юсю кёмюк болуп, кеси да бурун тешиклерин тургъузуп, терк-терк солуйду. Ала да таулагъа жете келгенлей, шулпу эте келип, жауун жаууп башлады. Табийгъат да бу затха ыразы болмагъан кибик, къыз жанлы болгъанча, кёк кюкюреп, элия уруп тебиреди. Тийре бир кесекге кюндюзча жарыкъ болду, тауушу да, топ атылгъаннга ушаш, жунчутады, къулакъларынгы тунчукъдурады. Хауаны тегерек буруп, бетинге да жауунну къаты ура, алагъа тюрлениучю жел кёошулады. Асыры жаугъандан тегерекни ырхы алгъанды. Жер, къая оюлгъанча, таууш этип, аякъ тубюнде юзюлюп энишге кетеди. Кеси да сени биргесине алып кетерге аз кёюп, жанынг бла таш къуюлгъан гюрюлдеп, къайры эсе да барады. Бу халде ёрге чыкъгъан къыйынды. Бютюнда бек а къыз барыргъа унамагъанындан. Алай жаш бирден таймагъан къызын кёолундан къаты тутуп барады.

¹ *Гатлеш* – гитче талачыкъ.

Бу затладан кючден-бутдан кьутула келгенлей, кьутуруп келген тау черекни ёте туруп, кьызыны аягъы учхалап, суугъа кетеди. Жигит, суу боюну бла чаба келип, кьыз уллу ташха илинип тургъанын кёрюп, аны суудан чыгъарады. Бир кесек эс жыйгъандан сора, ташлы жер бла ёрге чыгъаргъа керекди. Къарыу деген къалмагъанды. Жауун а, бекден-бек жауа, тохтаргъа ушамайды. Элия да, жерни титирете, бир бир ызындан урады. Алай жашлыкъ, алагъа да эс бурмай, умутуна жетерге кюрешеди. Агъачха жете келгенлей, жауун бираз тохтады, шошлукъ келди, барыргъа тынч болду. Ёрге чыгъа келип, ингирге бийик къаяланы этеклерине жетдиле. Бир-бирде аякъ сыйынган жаяу жолчукъ бла, артда уа тегерекни туман басханнга ышан этип, ташлагъа, къаяны аллына чыкыгъанлагъа илинип барыргъа тюшдю. Алай бла къая тюбюнде дорбуннга баргъан, къол бла къазылгъан жолчукъ кёрюндю. Дорбун а, кьуш уя кибики, тик къаяны къабыргъасында орналыпды. Жаш уллу кьургъакъ дорбунда от кьурайды, жылы аш хазырлап, кьызгъа узатады. Ол а, уллу тоннга чулгъанып, мюйюшге кьысылып, жукъ ашаргъа унамай, олтургъан жеринден тепмей, бетин жабып, акъыртын-акъыртын жилайды. Жаш, кьызыны кёлюн ырахат этер ючюн: «Жилияма, жауун тохтагъанлай, мен сени юйюнге сау саламат жетдиреме», – дейди. Аны айтханы кьызыны тынчайтмайды. Башын ёрге кётюрмей, жиламсырагъанлай турады. Жауун а, анга эниклеген кибики, биягъы бекден-бек жаууп башлайды. Жел да, жауунну челек бла кьуйгъанча, дорбуннга келтирип тегеди.

Ючюнчю кюн кьыз бурунуна башха ийис ургъанына уянады, тынгылайды. Тышында чыпчыкъланы тюрлю-тюрлю жоуюлдеген, кукукнуну жырлагъан тауушларына эм чууакъ кюннге кьууанады. Бери келгенли мында кетмеген жалын ийис бар эди. Бюгюн а битеу дорбунну ариу ийис алгъанына сейир этди, тегерегине къарады. Быкыны ыргъакъларына, жаулары да эрий-эрий, семиз къакъ къабыргъаланы тагъылып тургъанларын кёрдю. Арлакъда, къара шынжыргъа тагъылып тургъан къазанда, эт боркъ-боркъ деп къайнайды. Аны мыдыхында уа шишлик чыр-чыр эте бишеди. Дорбунну ортасында ючаякъ столда – уллу гоппанда айран, сыгын отда бишген къалын гыржын, уллу сары бишлакъ, жёрмеле, сохта, жалбауур эм чыккырчыкъда тuzланган тууар эт. Тузлукъну ийиси уа мындан ары барады. Аланы орталарында инжи гюлледен байлам. Дорбунну жарылгъанларындан кюнню таякълары, тегерек сыза, кьуру байламгъа тиедиле. Ала уа кез аллында ачылып, бютюнда уллу болуп къаладыла. Къарай келип, мюйюшлени биринде суратланы эслейди. Аланы ичлеринде кесини мектепде окъугъан заманында салынган суратын табады. Ариу тюр-

сюнлю, суйдюмлю, къуу сюекли, назик къызны жаш, биринчи къарап кёргенлей окъуна, суйюп къойгъанды. Къызны къууанч жарытды. Байламны да алып, тышына чыкъды. Дорбундан арлакъда, ариу къыз бла бир кюннге юч кере окъуна саламлашыргъа боллукъду дегенлей, суратын да кёп кере салыргъа керекди деп, жаш къолуна да чөгюч бла тюрдю алып, къызны суратын къаяда сала тура эди.

Къыз суратына къууанады. Аны кёргенлей: «Мен сени ариу гюлле ёсген жерге элтирикме», – дейди жаш. Экинчи кюн экиси да, танг аласында, таула таба атландыла. Жаш адамла, бир бир къолларындан тутуп, бир бирлерине болуша, бийик тауну азаунда болдула. Ала ары жетерге, бир талай заманны кёрюмей туруп, булутладан чыгып, жангы ай бла кёрю дегенлей, жангы ай алайгъа келди. Битеу жулдузла да алайгъа жыйылдыла. Алагъа, жерге инжи бюртюклени къуйгъанча, чыкъ да кшошулду. Бу тамашагъа сейирсинип бошагъынчы кюн, тау артындан чыгъа келип, таулары алтын бетге алдырып, тийрени жарытып башлады. Гокка хансла кеслерини ариулукълары кёргюзте тебиредиле. Бир кесекден тала тюрлю-тюрлю бояу кийизге ушап къалады. Энишге къарасанг, къалын агъач тенгизча чайкъалады. Эки аууздан келген суула, этеклеринде бирге кшошулуп, уллу черек болуп, гюрюлдеп барадыла. Узакъда чучхурла жашил измурудча жылтырайдыла. Тау къушла, энишге тюше, ёрге чыгъа, бирге жокку бола, чачыла, кёкде учуп айланадыла. Тау чыранла тийрени къалауурларыча сюеледиле. Ол заманнга жулдузла, ай жулкларгъа кетедиле. Жангыз Темиркъазакъ жулдуз къалады жеринде. Битеу табийгъат жаш адамлары, суймекликни алгъышлайды. Алай эте тургъанлай, сакъ жауунчукъ алайгъа келе келип, аланы юслерине, тойда келинге кампетле, ачха тёкгенча, жаууп кетеди. Бара барып уллу ауузну эки жанында таулары, тейри къылыч болуп, бир бирлерине кшошады. Жаз башы битеу ариулугъун тынгылы къуру таулада кёргюзтеди.

Башындан энишге эне келе туруп, къалын кырдыкны ичинде жатып тургъан жугъутургъа тюртюлюп къаладыла. Адамлары кёргенлей, жугъутур, ёрге кыйын къобуп, сол аягъын жерде созуп, бир кесек бара да жыгъыла, дагъыда кючден аягъы юсюне бола, сюркеле келип, къарыуу тауусулуп, жерге жатып, терк-терк солуйду. Ары дери кёрюмей тургъан жугъутурчукъ, анасындан да алгъа къачып, къалтырагъан да эте, кёзлерин жандырып, арлакъда сюеледи. Жаш бла къыз, жугъутурну кётюрюп, къаяны этегинде ырбыннга келтирип саладыла. Алагъа жыртхычла жетмезча, ырбынны тегерегин ташла бла бегитедиле. Андан сора жугъутурну багып, аш-суу берип, сау болгъунчу къарап турадыла. Танг аласында толу ай,

Чолпан жулдуз ашыра, жылтырауукъ къамыжакъла да жол кёргюзте, черекледен ёте, ашыкъмай тегерекни ариулугъуна къууана, жаяу жолчукъла бла эне, жаш бла къыз энишге тюшдюле. Аланы кёргенлей, ат кишнеп, аланы алларына чабып келди. Ат, къызны къатында сюелип, башын энишге тутду, ал аягъы бла жер къазды. Къыз аны ары-бери чачылгъан, бир бирлерине чырмашхан желкесин тарайды, бетин сылайды, ариу сёзле айтады.

Жигит, къараторгъа да минип, къызны биягъы ат боюнуна алып, алгъа таукел къарап, жолгъа тебиреди. Ат башын ёрге кётюрюп атламайды, аякъларыны тюрбюнде от чагъа, тепсеп барады. Бу жолда баргъанла, чарсда къызны акъ жыйрыгъы желпек кибик, тенгизде баргъан кемеге ушайдыла. Жаулугъу уа желде байракъча чайкъалады. Эркелетиучю жел а аны къара бурма чачын тарайды. Таула, чыранла, кёкде къушла, къая башларында чыранла, кёкге жетген наратла, бир бирлеринден ариу чучхурла, къызыу баргъан черекле, тауланы къучакълагъан булутла суймекликге шагъатлыкъ этедиле. Тау артындан чыгъа келген кюн а аланы уллу къалада сакълайды. Таматала айтханнга кёре, жангы юйленнгенле хар заманда да, ол жерни сансыз этип къоймай, ары келип, жаз башын ашыра, биринчи суймекликни эслерине тюшюре, кёп жылланы ётдюрдюле. Таула ёмюрлеринде кёп чырмаулары, къыйлыкъланы кёргендиле эм сынагъандыла. Алай ала андан бери деменгиликлерин, тазалыкъларын, тамашалыкъларын кетермей, ариу эм бирча турадыла. Таулада жаратылгъан суймеклик да алача тюздю, кертиди, къатыды, ышаннгылыды эм ариуду. Башха тюрлю боллукъ туююдю.

Андан бери черекледе кёп суу кетгенди. Жылны чакълары, бир бирлерин терк-терк алыша, кете-келе турадыла. Бусагъатда да ары келген адамла, ол къаяны къатында къызны суратына къарап, жукъ айтмай сагъыш эте, кёп заманны мычыйдыла. Аны къарамы, къалайдан къарасанг да, санга къарап турады. Бетинден жылыу урады. Аллай бир заман ётгенден сора да, сурат кесини тюрсюнюн тас этмегенди, аны къой, табиьгъатха кшошулуп, бютюнда ариу болгъанды. Къызны ариу жумушакъ ышаргъаны жюрегингде ауурлукъну кетерип, къууанч жазны эм ёмюрлюк суймекликни салып къояды. Таула – суймеклик, суймеклик – таула, ала ёмюрледен бери бирдиле.

Марианна Маргушева назмула, хапарла да жазады. Ол Евразияны халкъларыны Ассамблеясыны жазычуларыны эм окзуучуларыны биригиуюню члениди.

Марианна Къабарты-Малкъар Республикада «ЛИФФТ» деген адабият журналыны редакторуду. 2020 жылда Битеуроссей адабият эришиуде кюмюш майдалгъа тийишли болгъанды.

Бююн биз аны бир къауум хапарын малкъар тилде басмалайбыз.

БУШУУНУ ЁНКЮЧЮ

Кюндюзгю кюнде кёкде терк окъуна къара булутла бир тиширыуну башын басдыла. Кюн ёмюрге кетгенча болгъан эди. Угъай, жанындан къарагъан сагъатда, сабий бугъумуч ойнагъанча туююл эди. Кертиси бла да, кюн аны жюрегинде энди тиймейди...

Бу хапарны битеу аламгъа айтыргъа сюеме, къыйын болса да. Халал жюрекли адамла аны жашауунда, бу къыйын сагъатында къатында болгъанларын кёргюзтюрге сюеме. Ким биледи, биреу акъылында ахтыныр. Биреу кёз жашларын тыялмаз. Биреу а заманын бош къоратхан сунар. Къалай болса да, айтыргъа тийишлиди...

Биз айтырыкъ тиширыу узун, жерге жетген кийимледе адамладан бугъунуп тургъанчады. Кюнден эсе, халал адам эди ол. Башында къысылгъан, кёзге илинмеген жаулугъу акъ тюклерин жашырады.

Ол жангыз тиширыу орамда бир хуржун бла айлана эди (ол къагъытла жюрютген хуржуннга ушай эди бегирек), ким биледи, иги жашаууну юсюнден эсгериулери эселе уа. Кесини жаш заманында ариу, тау тиширыуну айбатлыгъын поэтле назмуларында тагъарыу, суратчыла кеслерини суратларында, жырчыла жырларында айтырыкъ болур эдиле, субайлыгъын кёрселе. Къалай-алай болса да, аны жюрегин алыр ючюн, кёп жашла кюрешгендиле. Алай аны жюреги, уллу суймеклиги, кертчилиги жаланда бир адамгъа берилген эди. Ол анга жаш тапхан эди. Кавказда бирлешип, юлгюге айтылгъан юйюр эдиле. Ол насыплы юйюр эди, ариу тиширыуну баш иеси замансыз

дуниядан кетгинчи. Ким биледи, ол кюнден бери бу тиширыу-ну бла баласыны чууакъ кёгю ёмюрге къара булут басханча болду.

Жарлы, башсыз тиширыу ол кюнден сора ёксюз болду. Бу дуняда аны жарсыуун жапсарыргъа бир киши да болушалмазлыкъчады. Узақъда кёк къаяла кёрюне эдиле, аны жарылгъан жүрегине шагъатлыкъ этип сюелгенлеге ушаш. Ол къайгъыларын бир такъыйкъагъа, жаланда баласы жилигъан кезиуде унута эди, сабийине жигит Сосурукъну жомагъын айтыргъа керек болгъанын эсине тюшюре. Жаланда ол жомакъ болуша эди жашчыкыгъа жукъларгъа.

Мен ангылатайым, ананы атын нек айтмагъанымы. Биз банк тасханы сакълайбыз. Ол тасханы бир жерде ычхындырмазгъа закон бла къарайбыз. Алай биз машинала туююлбюз, биз адамлабыз, машиналаны къурагъан. Андан башха болургъа боллукъмуду? Кюнден къуру кълалгъан тиширыу а тюзлюкню болуруна ийнаныргъа эркинди.

Хар адамгъа да тап кёрюннген кюн, алай ол тиширыугъа кёрюнмейди, эсимдеди, уллу жауун жауа эди. Угъай, мен аны кёп жаугъаныны, тауушуну юсюнден айтмайма. Халыны юсюнден бютюнда айтырыгъым келмейди. Жарыкъ кёллю жазалмагъаным ючюн, урушургъа да боллукъсуз манга. Жауунну кыйналгъаныны юсюнден айтыргъа сюеме мен! Хау, ол кюн туююл эди адамны кыйын сагъатында кёкден кетип кълалыргъа. Ол кюн къуру бир такъыйкъа болуп кълалса эди анга кыйын! Ол тиширыу ол кюн битеу банклары айланганды арт борчха ахча алыргъа. Анга тюз хауача керек болгъан ахчаны ёлчеми уллу туююл эди. Кесигиз сагъыш этигиз, кълаллай ахчала бередице банкла адамлагъа бла биригулеге. Битеу бары да, кимге тилей баргъан эсе да, аллында эшиклерин жапхандыла. Билмейме, неде эди аны сылтауу.

Ол тишрыу ахыр банкгъа киреди. Аны мудах кёзлери бир кишини жүрегине тиймей къоярыкъ болмаз эдиле. Анга жашаудан къууанып жашаргъа керек эди, кесини школда окъугъан нёгер кызыларыча. Жангыз тиширыу аланы терк-терк орамада кёрюучю эди, алай кёрмезликлерин суююп, бугъунургъа тюшеди хар заманда да. Аланы тохтатып, саламлашыргъа тюшсе, битеу хапарын биллик эдиле. Нёгер кызылары анга кълаллай баш иеси болгъаныны, сабийлерини юслеринден сормай къоярыкъ туююл эдиле. Ётюрюк айтыргъа уа юйренменди ол. Жан аурутсала уа, кётюраллыкъ туююлдю. Ма аллай тиширыу эди.

Банкда, кесини заманы жетгенлей, ахчаны арт борчха берген ишле бла кюрешгенни къатына барады. Хар неден да туююлген тиширыугъа, не айтсала да, башхасы жокъ эди энди.

– Кюн ахшы болсун, сизде арт борчха ахча алыргъа боллукъмуду? – деп, къарыусуз ауазы бла сорду. Бу тиширыу бош, тышында ётюп бара, бери алай кирген сунаркъа боллукъ эди.

Бир кесек замандан башсыз тиширыу къошду:

– Мен билеме, сиз манга угъай дерик болурсуз. Сиз ол сёзню излейсиз да? Ненча банкда болгъан эсем да, бары да арт борчха берирге унамагъандыла. Мен умутуму тас этип, сизге кеси кесиме былай айтыр ючюн келгенме: битеу банклары айланганса, алай санга киши болушалмагъанды.

– Келчигиз, арт борчха алгъан ахчаны артда къалай телеригигизни юсюнден селешейик. Сизни къырал иште хакъ алгъан жеригиз бармыды? – деп сорду банкны ишчиси. Аны бу тиширыугъа жаны ауругъаны кёрюнюп тура эди.

– Пенсия саналамыды? – деп, мудах ышарыуу бла сорду ол тиширыу.

– Хау. Сизни арт борчха алынып, теленмей тургъан ахчагъыз бармыды?

– Угъай. Бююннге дери керекли болмагъанма. Ол себепден арт борчха алып теленнгенине шагъатлыкъ этген къагъытым жокъду.

– Ол сизге угъай деп айтырча чурум туююлду, – деп башлады банкны ишчиси. Алай ол тиширыу сёзюн бёлду.

– Кертими? Мен а ол сёзлерим ючюн манга: «Ахшы жолгъа бар», – дерик сунган эдим.

– Арт борчха ахча неге керек болгъанын айтчыгъыз. Ахча алыргъа жарашдырылгъан къагъытлада не къадар тюз жазылса, ол заманда тюз жууап келлигини амалы андан къуралады.

– Мен жашыма болушургъа сюеме. Ол юйдегили болады, – деп, ол тиширыу мудах айтды. Ким биллик эди ол ётюрюк болгъанын? Адамла кеслерини къайгъыларын букъдургъан этиучюдуле. Ол себепден ётюрюк айтыргъа тюшеди. Ким эсе да жан аурутса, адамла суйген этедиле деген эди. Ётюрюк. Адамла аны суймейдиле.

– Паспортугъуз биргегизгемиди? – деп сорду банкны ишчиси.

– Биргеме болмай а. Пенсиямы хакъы ненча болгъанына шагъатлыкъ этген къагъытым да барды. Алчыгъыз, – деп, мудах тиширыу къагъытлары узатды. Ала уа ол аш жюрютген хуржуннга ушагъан пакетде эдиле.

Анга арт борчха ахча алыргъа ыразылыкъ келеди. Ол кюн жангыз ол такъыйкъа болуп къалса эди анга къыйын. Жаланда бир такъыйкъагъа аны бетине нюр келген эди. Хапар а былай болгъан эди. Аны жашын алдатхан этгендиле. Хапаргъа терен кире турмагъанма. Жашыны иши бла кюрешген следователь анасына ишинде болушургъа айтханды. Аны ючюн ахча сура-

гъанды. Быллай иште къайсы ана да не этерикди? Жууабы белгилиди – болушургъа амал излерикди. Ол себепден ол тиширыу, тегерекге чабышып, жашына болушургъа амал тапды.

Алай жашын иймедиле, ол тутмакъгъа беш жылгъа тюшдю. Беш жыл жюрек ауруу... Беш жыл арт борчха теленирге керек ахча... Ахчаны къайтармадыла. Жашауну кюйсюзлюгю: жюреке бек керек затны ахчагъа сатып алырча туююл, аны къой да, арт борчха алыннган ахчагъа окъуна.

Хар айдан ол тиширыуну пенсиясындан, арт борчха алыннган ахчаны телер ючюн, хакъ тыйылады. Жарсытхан недеди, жашыны тутмакъгъа иймез ючюн, бетсиз следовательге берилген ахчадан эсе, кеп телерге керекди. Банкдан арт борчха алыннган ахча неди? Ол алгъанындан эсе, кеп берирге тийишли ахчады. Не этерик эди, телей эди ёнкючге алгъан ахчасын. Билемисиз, неден да бек не аманды? Ёнкюч угъай, бушууну ёнкючге алгъан аманды.

Жарым жылдан следователь болуп ишлегенлеге тинтиу бардырып башладыла. Ала ол бетсиз адамгъа да жетдиле. Жарлы тиширыуну жашыны юсюнде этген иши аны биринчи гюняхы туююл эди. Хар ишине жууап берирге заман жетди. Ол тиширыуну жашын тутмакъдан ийдиле, ызы бла кертиси бла да аманчылыкъ этгенлени тутдула. Жаш, ишге кирип, алгъаракъ окъуна ёнкючюн телерге болушады анасыны. Бир къауум жылдан юйдегили болады. Къарт болгъан анасыны жюрегин къууандырды.

УЯЛЧАКЪ ЫННА

Шабат кюнню ингиринде бир жууукъ адамымда къурманлыкъда къонакъда болама. Биз, хант къанганы артына олтуруп, ауузланып башлайбыз. Къонакъланы ичинде алашаракъ, иничке къоллу ынна эсимде къалады. Ол мени жууугъуму къоншусу кеп болмай болгъанды. Аны бетинден нюр тегюле эди. Ынна тепсини артында шошчукъ олтура эди. Анда-мында бир адамланы бетлерине да къарай. Ауазы назик эди, бир жукъ айтса, тынгыларыгъынгы келтирген.

Мени атамы эгечини ююю къонакъбайлы жерди, андан болур аш къангада этни, бишлакъны, кегетлени эм кеп тюрлю азыкъланы болгъаны да. Жыйылгъанланы ашха ачылыулары иги эди, ол себепден азыкъла тепсини артында терк-терк къоратыла барадыла. Ол ариу ынна табагъына зат салмагъанын кёргюнчю, мен да бирсиледен артха кълалмай эдим. Ол жалаңда суучукъ ичгенлей тура эди. «Аш-азыкъ салайыкъмы?» – деп сорсала, амма ариучукъ айтып унамай эди. Алай мен аны къа-

рамына эс бурмай къоялмайма. Мен оюм этгенден, амма хар азыкъдан да биразчыкъ ашарыгъы келгенча келеди эсиме. Алай кесин тыйып тургъаны уа хакъды. Мен анга сейир этеме.

Мен амманы ызындан къарап турама. Ол, олтургъаныча олтуруп, сууну акъыртын иче, ашлагъа кезиу-кезиу къарайды. Биринчиден мен аны ауругъаны бла байламлы ашамагъан сунама. Артда ангылайма, алгъыш айтхан сагъатда уялчакъ амма болгъанын кѳргенде. Кесим оюм этгенни билир ючюн, мен амманы къатына барама. Табагъын алып, хар азыкъдан да бир кесек салып башлайма. Ол, мени алай этгениме сейирсинип: «Балачыкъ, керекмейди, къайгъы этме. Бирсиле алыкъа ашамагъандыла. Нек саласа барын да манга? Ашарыкъ туююлме, сау бол», – дейди. Алай мен анга тынгыламадым. Табакъны толтургъунчугъа дери салдым. Табакъны узатхан сагъатда, шошчукъ, бирсиле эшитмезча, къулагъына шыбырдадым: «Амма, энтта суйсенг, манга къарап къоярса». Ол сѳзледен сора бети окъуна къызаргъан эди. Билемисиз, ол ынна ашап бошагъан эди. Бир кесекден суу болмагъанын эслейме. Къатына барып, стаканын суудан толтурама. Биягъы амманы уялгъандан бети къызарады. Болсада кюлюмсюрейди. Мен оюм этгенден, ол ыразы болгъаныны белгисиди. Мен да ыннагъа къарап ышардым.

Ол жыйылыудан сора эки айдан, къышха жууукъ къонакыгъа келеме биягъы. Мен атамы эгечи бла кѳп ушакъ этдим. Алайда ол уялчакъ аммачыкъ эсиме тюшеди. Къалай жашагъанын сурайма. Аны сагъыннганымлай, эгечибиз, ѳрге секирип къобуп, былай айтды: «Иги этдинг амманы эсиме салгъанынгы. Сен манга келсенг, бир зат берирсе деп тилеген эди. Ма, ал, санга бергенди деп, манга чыммакъ жюн кѳлек береди. Ичинде да бир къагъытчыгъы бла».

Къагъытдагъы харфла амманы къолларына ушаш бир гитчечикле эдиле. Алай болгъанына да къарамай, бир ариу жазылып эди. Анда былай жазылып эди: «Балачыкъ, манга халаллыгъынг, эслилигинг ючюн сау бол! Мен бек къууанырыкъма бу жюн кѳлекни кийсенг. Санга деп эшгенме. Насыплы бол!» Энди мен къызардым. Бошалды.

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ *Исмаил*
кѳчюргенди.

ОРУС ЖАЗЫЧУ ТАУЛУ ЖАШНЫ ЮСЮНДЕН

Орусбийланы Исмайлыны тамата жашы Сафар-Алийни аты басмада кѣп кере сагъынылады. Ол 1858 жылда Орусбийланы элде (Огъары Басханда) туугъанды, алгъа медиреседе окъугъанды, ызы бла юйде атасы хакъ телеп тутхан орус устаздан билим алгъанды. Онтѣрт жылында аны Владикавказда реальный училищеге бергендиле. 1874 жылда ол солуу айлада юйюнде болгъанда келгендиле Орусбийлагъа белгили ингилизли къонакъла: къаячыла Адольфус Мур бла Гораций Уокер (Уолкер), къаячы эм къырал къуллукъчу Фредерик Гардинер, къаячы, жазычу Флоренс Кроуфорд Гроув. Гроув, «Холодный Кавказ» атлы китабында ол къонакъбайлыкъны юсюнден айта, Сафар-Алийни юсюнден

бек ариу жазгъанды. Ол кюнледе, атасы юйде болмай тургъанлай, онбеш-оналтыжыллыкъ жашчыкъ аланы къалай къонакъ этгенине сейирлери уллу эди тыш къыраллы къонакъланы. «Сударь, – деген эди ол Мургъа, деп жазады Грове, – если бы мой отец был здесь, то он не только счел бы за честь принять вас в своем доме, но и проводил бы вас до Уч-Кулана». «Ол жашчыкъ орус школда юйренгенди, ол себепден оруслулача кийинирге, кесин алача жюрютюрге излегени сейир туйюлдю, алай а анда миллет къылыкъны аламант ышанлары да сакълангандыла. Ол Кавказны батыш жанында Орусбийланы тукъумну бек суйдюмлю, окъуулу, жарыкъ мангылайлы адамы эди», – деп жазгъанды ингилизли жазычу.

Реальный училищеден сора Сафар-Алий Москвада Петров-Разумовский атлы эл мюлк академияда окъугъанды. Студент болгъан заманында окъуна, Ата журтуна келсе, халкъ чыгъармачылыкъны юлгюлерин жыйгъанды. Ол къагъытха тюшюрюп берип, 1881 жылда Тифлисте Кавказ окъуу округ чыгъаргъан «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» журналны биринчи номеринде орус тилде «Ёрюзмек», «Къарашауай», «Рачикъау», «Сосурукъ» деген нарт жырла басмалангандыла. Анда ала къалай жырлангандылары, аланы ким айтханы да жазылады. Малкъар

халкъда ол заманда жазыула арап харфла бла баргъанлары себепли, Сафар-Алий малкъар тауушланы кириллица бла жазарча этерге умутлу эди. Алай къадар анга ол ишни ахырына жетдирирге буюрмагъанды. Артда ол ишни Къумукъланы Салихни башчылыгъында къауум адам этгендиде.

1883 жылда Басхан ауузуна Орусбийлагъа Кавказны тил, тарых жаны бла да тинтгенле – орус алим, фольклорист, этнограф Всеволод Миллер бла орус алим, тарыхчы, юрист Максим Ковалевский келген эдиле. Ала да Исмайылны юйюнде тохтагъанларын, аны жашы Сафар-Алий алагъа тилманч, болушлукъчу болуп тургъанын жазадыла. «Бар элледе да ахлулары, аталыкълары, къонакъбайлары болуп, Сафар-Алий бизге тау къонакъбайлыкъны эшигин бек кенг ачханды», – деп жазгъандыла ала «**В горских обществах Кабарды**» деген статьяларында. Ол 1884 жылда «**Вестник Европы**» деген журналны төртюнчю номеринде басмаланганды.

1887 жылда академияны бошагъанлай, Сафар-Алийни Грозный округга ийгендиде лесничий этип. Ызы бла Костромагъа кечюргендиде. 1892 жылда уа, сюд этип, аны ёмюр-ёмюрге Ярослав губернияда Угличге жибергендиде. Алай нек болгъаныны сылтауун алимле тюрю-тюрю болумла бла ачыкълайдыла. Асламысында аны саясат къауумлагъа къошулгъаны ючюн деп ангылатадыла. Ол тюздю деп айтхан къыйынды. Бютюнда аны юсюнден жазылгъан хапарны окъусанг.

Орус жазыучу, драматург Антон Павлович Чеховну къарындашы Михаил – ол да жазыучу, театр кесаматчы – онтогъузунчу ёмюрню ахыр жылларында Ярославльде казна палатаны таматасы болуп ишлегенди. Ол Сафар-Алий тутмакълыкъда жашагъан Угличде болгъанды бир жол. Аны жашы Сергей Михайлович «О семье Чеховых» деп китап чыгъаргъанды. Анда былай жазады: «Михаил Петровични Угличде башха танышы да болгъанды – таулу Орусбийланы Измаилни жашы Сафар. Насыпсыз адам эди ол – властьла суйген кавказ тауларындан, юйюрюнден айырып, жашагъан къадарында анда туурча, Угличге жиберилген. Жети жыл озгъандан сора, Михаил Павлович Орусбийланы Сафарны «Преступник» деген хапарында суратлагъанды. Бир-бирде ол Ата журтуна асыры тансыкъ болгъандан, къычырыкъ этип жилягъанды. Ол анда, Угличде, лесничий болгъанды. Михаил Павлович аны бла шуёх болгъанды. Ол бек сейир ушакъ нёгер эди. Антон Павлович эс буруп тынгылагъанды къарындашы Михаилны ол таулуну, аны насыпсыз жашаууну юсюнден айтханына. Сора ол, Антон Павлович, къарындашына аны юсюнден жазсанг а дегенди...» Алай бла ол бизни жерлешибизни ачыуун бу хапаргъа кийиргенди.

Былайда бир затха эс буругъа керек болур, хапарда Мырзакъулну атасы Жабырайыл – Орусбийланы Исмайылны прототипи, Амургъа ашырылгъанды дейди автор. Ол жашауда болгъан керти иш туююлдо. Суратлау чыгъарманы жазгъанда, авторну къошаргъа, къоратыргъа да онгу болгъаны белгиледи. Алай болмай, Михаил Чехов Сафар-Алийни – Мырзакъулну – айтханында, бир затны ангыламагъаны бла байламлы да жазаргъа боллукъду былай.

Михаил ЧЕХОВ

АМАНЛЫКЪЧЫ

Манга кзуллугъуму юсю бла агъачла, батмакъла ичинде ажашып тургъан, минг адамдан кѣп жашамагъан бир узакъ шахарчыкъгъа барыргъа тюшдю. Мудахлыкъ басхан, кийик жер эди, тѣгерекни къар басып тургъан, алай а, айтханларына кѣре, мында жай да алай алапат болмаиды. Шахарчыкъ жаланда эки орамдан къуралып эди, анда жангыз бир эки къатлы юй окъуна жокъ эди. Мен ыйых кюн танг иги да атхынчы келген эдим да, не этерге билмей, тѣгерекге айлана булжургъа дедим. Орам бла бара тургъанымлай, бир юйню къабагъындан шаркъ ышанлы, къара шинли адам чыкъгъанын кѣрдюм. Ол бийик адам эди, ариу агъачлы, къара мудах кѣзлери, къысха сакъалчыгъы бла. Мени башымда кокардалы фуражканы кѣрюп, ол, бѣркюн тешип, баш ийип саламлашды да, жолуна кетди. Бек сейир эди мында, шималда, бу айыу мюйюше, шаркъ адамын кѣрген. Мен аны ызындан болуп, бир кесек бардым да, городскойгъа тюбедим. Андан ол кимди деп сордум.

– Тутмакъды, сизни бийиклигиз, Алийланы Мырзакъул. Ол мында Смыслова деген мешанкада фатарда турады.

– Не зат ючюн ийгендиле аны бери?

– Билмейме, бир аманлыкъ зат этген болур, сизни уллулугъугъуз.

Ол шаркъ адамы мени алай сейирсиндирген эди, аны бетин, кесин тауда ѳсген адамча, ѳхтем тутуун жаратып, ингир жетгенде, асыры эрикгенден, къонакъ юйде олтурлугъум келмегенден, Мырзакъул бла тюбешип, ингирни аны бла ѳтдюрюрге дедим.

Ол манга бек жарыкъ тюбеди, мен анга кѣп болмай, былтыр, Кавказда болгъанымы, Минги тауну кѣргеними, андан ары Аскер-гюржю жол бла баргъанымы айтханымда уа, ол бир къууанчлы кюлдю да, ызы бла кѣз жашлары тѣгюлдюле. Ушакъ эте келгенибизде, артда ол:

– Мени хатам болмагъанды ол, ата къарындашым ѳлтюрген эди бир адамны, – деди манга. – Атам аны жашырын жерде букъдургъанды. Къайда болгъанын биле эдим – таугъа къачханды. Бизни уа, атамы бла мени, тутхандыла да, атамы – Амургъа, мени уа бери ийгендиле...

– Нек букъдура эдигиз да ата къарындашыгъызны, ол ѳлтюргенин биле турганлай?

Алай айтханымда, ол манга къара кѣзлерин кѣтюрюп къарады да, битеу бети бла бирча ышарды.

– Акцизный (налог жыйгучу) аны кызын урлагъан эди да, ата къарындашым аны ючюн анга дерт жетдиргенди. Бизде уа, тукъумубузда, ол таматады, биз анга тынгыларгъа керекбиз. Алай болмаса, Аллах бизге онг берлик туюлдю.

– Кавказны эсигизде тутамысыз?

– Тутмай а! – деди Мырзакъул къуанчлы. – Таула, Минги тауну чыранлары, Нальчик шахарыбыз... Ала тюшюме терк-терк келедиле.

– Сора юйде анагъыз къалгъан болур?

– Мен анамы танымайма. Мен туугъан заманда, къоншу элде да бир жашчыкъ туугъан эди. Аталарыбыз бизни бир бирге берип къойгъан эдиле, аналарыны къатларында ёсюп, хомухла болмасынла деп. Он жылымда алгъанды атам артха, ол заманда анам Нахо¹ ауушуп эди.

– Андан сора ахлуларыгъыз а къалгъанмыдыла Кавказда?

– Рухие деп эгечим барды. Эрге барып, бир тау элде жашайды.

Терезени гитче кёзюнден жел къаты ура эди да, мияланы юсю бла эрий баргъан къар хапула, ыз къоя, сюркелип баргъанларына къарап, мен башха жерге кёчдюм.

– Аны эри аллай асыл адамды! – деди Мырзакъул, къарангы терезеге къарай, къуанчлы. – Атам анга эгечими берген кюн бюгюнча эсимдеди. Юйде ючеулен тура эдик – атам, Рухие, мен... Дагъыда Мемет деп жумушчу жаш да, алай ол башха жерде жукълай эди. Бек къарангы кече эди, булутла энишге тюшюп, жел да, кийик жаныуар кибик, кесин ары-бери ура. Мен, онеки жыл бола эди ол заманда манга, кийиз юсюнде жамычы тюбюнде жатып, къалкъый тура эдим. Атам, от жагъада олтуруп, ат иерни керек жерине къарай, аны бла кюреше, Рухие уа бишлакъ сыгъа тура эди. Ол заманда, эшик ачылып, Мемет кирди.

– Жюйюсхан, – деди ол, – бир атлы келгенди да, сени кёрюрге сюеди.

– Сен анга къарт Жабырайылны алыкъа сырасы бошалмагъанды, юйю да, тарлыкъ этерча, гитче болмагъанды деп айтмадынгмы да? Нек жууукъ этмединг ол жигитни юйге? Нек кийирмединг бери?

– Угъай, жюйюсхан, – деди жумушчу, – мен анга бийими сырасы алыкъа бошалмагъанды, юйю да гитче болмагъанды дегенме, алай ол атдан да тюшмегенди, бери юйге кирирге да унамагъанды. Анга кесинг чыгъарыгъынгы тилейди.

Атам, жау чыракъны жандырып, мени юсюмден жамычыны бир жанына атып:

– Мырзакъул, кел, – деди.

Биз арбазгъа чыкъдыкъ. Бек сууукъ эди да, къалтырадым. Атам жау чыракъны кётюрдю да, биз къара атда келген бир атлыны кёрдюк. Ол тюз босагъа аллында сюелип тура эди. Тёгерекни таула алып, узакъда чакъанла юре тургъанлары эшитиле эди.

– Жигит, эндиге дери эшитмегенмисе, къарт Жабырайылны юйюнде кимге да табылады жатар жер деп? Нек кирирге суймейсе аны юйюне? – деп сорду атам. – Файгъамбар ючюн бир билдир аны.

– Юйде къзынг барды да, андан, жюйюсхан, – деп жууаплады жигит. – Мен эшитгеннге кёре, ол кюнча ариуду, аны кёзлери къарангы

¹ Орусбийланы Исмайыл эки кере юйдегиленгенди. Аны биринчи юй бийчеси сванлы князь Циоха Дадашкелианини къызы эди. Экинчи юй бийчеси уа Малкъарукъланы Бийнёгер деген тау бийни къызы Наго болгъанды.

кечеча къарадыла, ол суу алыргъа барса, таула андан кёзлерин алалмайдыла, жел да аны жырына тынгылайды, Сухумда тенгиз толкъунла кеслерин къаягъа урадыла дейдиле. Алай а аны ол ариулугъу сени элингде кёплени жүрек ауруулу этгенин да айтадыла... Аны тилей келгенме, тамата. Мен, атдан тюшюп, юйюнге кирсем, сен а, угъай деп, манга къызынги берирге унамасанг, аны кюч бла, сени бла демлешип алып кетерге тюшерикди манга. Алай этип, ол сен аны аты бла къонакъбайлыкъ этген фыйгъамбарны чамландырыргъа суймейме. Бер манга къызынги, тамата!

Атам бир кесекни тынгылап турду да, ызы бла экибиз да юйге кирдик. Рухие, ишин бошап, от жагъада олтуруп, къолларын жылыта тура эди. Атам, бир сёз да айтмай, аны къолундан тутуп, эшикке чыгъарды.

– Жигит, асыл адамса, – деди ол. – Ма санга юй бийче!

Ол жаш, Рухиени атха олтуртуп, жамычысы бла юсюн жабып, таугъа алып кетген эди. Ма аллай асыл адамды мени киеуюм! – деди Мырзакъул.

– Не бла асылды? – деп сордум андан.

– Ол эгечими урлап кетерге боллукъ эди, болсада алай этмегенди.

– Сора сиз эгечигиз аны бла насыплы болгъанмы сунасыз?

– О, сёзсюз! Аллай адам бла насыпсыз болургъа онг жокъду.

Биз Кавказны юсюнден дагъыда кёп ушакъ этген эдик. Мен андан кетерге тебирегенде уа, бек кеч эди. Мырзакъул бла саламлашып, къонакъ юйге атландым.

Март ай эди, аякъларым терен къаргъа батыла, башымдан да къар къатыш жауун жауа, кёзлерими жаба эди. Сууукъ жел ура эди, эшикде уа жаз башыны ал заманы – табийгъат алыкъа къыш бламы турайым огъесе, анга къол булгъап, жайгъамы ашыгъайым деп, сайлау эталмагъан кезиу. Жаяу жолла жокъ эдиле шахарчыкъда, бурууланы жанлары уа – чёкген къарны ауур тёбелеринден толу. Алай болуп, орамны ортасында ат ыз бла барыргъа тюшгенди. Шахарчыкъ ёлюп къалгъаннга ушай эди. Бир терезеде да чыракъ жарыкъ жокъ. Жел ол къонгуроудан гитче оточукыгъа созулуп тургъан жипни тарта да жибере тургъаны себепли, жаланда ол жангыз килисадан аз къонгуроу тауушчукъ келе эди:

Баргъан сууугъа жабышып, бу къар тюзде ажашып тургъан шахарчыкъгъа къарай келгенимде, кесим да билмей тургъанлай, муну не кетген, не келлик кюню жокъду, мында кечингенле уа жашау ючюн не къазауат этедиле деген оюм тууду. Бу жерге биринчи келгенлени – къадар, уяларындан айырып, бери, бу мудах, батмакъ жерлеге атханланы да ол къазауат келтирген эди къачан эсе да бери деп сагъыш этдим.

Мырзакъулгъа бирда болмагъанча жаным ауруду. Ол аманлыкъчы болуп, аны ючюн азап кёрмегени туура эди. Аны мында болгъаныны сылтауу да халкъыны жашау болуму европалы хал бла ёнчелерча болмагъанынданды. Ол андан чегеди бу къыйынлыкъны. Налогчуну ата къарындашы ёлтюрсенин, ол къайда бугъуп айланнганын да биле тургъанлай, баям, къысха жууукълугъу ючюн неда ол аны жашау жорукъ-

ларына келишмегенденми, Мырзакъул аны, сюдюлеге айтмай, жашыргъанды. Киеуюню келечилиги асыл ишге саналгъан жерде Мырзакъул башха тюрлю этсе, ол бек намыссыз ишге саналырыкъ болур эди, баям. Анга сюд этген присяжный заседательлеге уллу онгла ачылгъан эдиле бу ишни юсюнде, бу онг жаны, бу сол жаны деп, сюдню жүрек бла, бет бла, Аллах берген тюзлюк бла этерча.

Кече узуну ары-бери бурула, хауа айланмай, жатхан жеримде къурткъумурсхала да тынчайтмай, Мырзакъулну сыннган жашаууну юсюнден сагъыш эте, кёз къысалмадым. Аны юсюнде сюд бар болумну эсге алмагъанды дерге да болмадым.

Эртгенликде, тёзалмай, биягъы Мырзакъулгъа бардым.

– Кечгинлик беригиз, – дедим анга. – Сиз бу сюдлюк ишигизде барын да болгъаныча толу айтмагъан сунама манга. Присяжныйле, сизни терсге, аманлыкъчыгъа санарча, бери иерча, аллай бир жандауурсуз болгъандыла деп, ийнанырыгъым келмейди.

Мырзакъул, ахтынды да, къолу бла чачын тюзетди.

– Кавказда алыкъа присяжный сюд жокъду, – деди ол мудах, башын энишге ийип, билеклерине таяндыра, сора эшитдирип жиляды. Алай, терк окъуна эс жыйып, олтургъан жеринден секирип туруп: – Билемисиз, мени атам былай жилягъанымы кёрсе, кеси ёлтюрюп къоярыкъ эди мени. Аллах, Аллах, нечик уллуду, чексизди тансыкълыгъым! Ол адамны къылыгъын къалай тюрлендиреди! – деди.

Эки кюнден мен ол сахарчыкъдан кетип бара эдим, баям, бир заманда да ары къайтмазча. Мени ашырыгъа къонакъ юйге Мырзакъул келген эди. Ол, тегерек айланып, чанагъа, атха да къарап, сууукъ болмазча, аякъларымы жабыу бла тынгылы жапды. Сора кеси да, секирип, чананы элтгенни жанына олтуруп, сахардан чыкъгынчыгъа дери мени биргеме келди.

Ол, жорлары да къынгыргъа кетген къабырланы, къыйырда сюелген гитче килисачыкъны да жанлары бла тегерек айланып, артха юйюне къайтып бара туруп, мен акъ къарда аны къара ауанасын кёпге дери кёрюп турдум.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди.

БАШЛАРЫ

КЯЗИМ

ХОЧУЛАНЫ Салих. Халкъ поэти жырлайды. <i>Статья</i>	3
РАХАЙЛАНЫ Исмайыл. «Тойчулагъа» деген назмуну жаратылыуу. <i>Статья</i>	5
ДОДУЛАНЫ Аскер. Сюерге, кечерге юйретген тизгинле. <i>Статья</i>	7
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля. Кязимге. « <i>Бразылыкъ</i> » поэмдан	10
МЁЧЮЛАНЫ Кязим. Жаралы жугьутур. <i>Поэма</i>	14

КЪАЙСЫНГА – 105 ЖЫЛ

Евгений ЕВТУШЕНКО. «Кайсын Кулиев был поэтом настолько...» <i>Статья</i>	20
Левон МКРТЧЯН. Жить и видеть над собой небо. <i>Статья</i>	22
Расул ГАМЗАТОВ. Памяти К. Кулиева. <i>Назму</i>	29
КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын. Осуют. <i>Поэма</i>	32

ТЕМУККУЛАНЫ БОРИСГЕ – 80 ЖЫЛ

КЕРТИЛАНЫ Сакинат. Тарых тамырларыбыз. <i>Статья</i>	55
ТЕМУКУЕВ Борис. Эшелон «Северный Кавказ–455». <i>Статья</i>	60

ПРОЗА

АЙБАЗЛАНЫ Солтан. Акъ къаяла. <i>Повесть</i>	79
--	----

СУРАТЛА ДУНИЯСЫНДА

БОТТАЕВА Салима. Искусство как философия жизни. <i>Статья</i>	165
АХМАТЛАНЫ Леуанны графикасындан	169

АЛАН МИФЛЕ

НАРТИА	184
------------------	-----

ТИЛ БЛА ТИН

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Къарачай-малкъар къаргъышланы жюрютюлюу эм суратлау энчиликери. <i>Статья</i>	196
--	-----

КЕСАМАТ СЁЗ

ЁЗДЕНЛАНЫ Окъуп. Къанатлы сёзюбюзню сейир дуниясы. <i>Отзыв</i>	204
--	-----

ТАУ ХАПАР

ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Насыплы бол. <i>Хапар</i>	206
БЕККИЛАНЫ Омар. Таулада жаратылгъан сүймеклик. <i>Хапар</i>	207

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Марианна МАРГУШЕВА. <i>Хапарла</i>	212
--	-----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Орус жазыучу таулу жашны юсюнден. <i>Статья</i>	217
Михаил ЧЕХОВ. Аманлыкъчы. <i>Хапар</i>	219

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (225)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.10. 2022.
Выход в свет 31.10. 2022. Формат 60 x 90 1/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 551 экз. Заказ №2046.
Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 37,60 руб., за 6 мес. – 113 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриотмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмаидыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

БУДАЙЛАНЫ ЖЮНЮСНЮ ЖАШЫ АХМАТ

Будайланы Жюнюсню жашы Ахмат – КЪМАССР-ни сыйлы устазы, филология илмуланы кандидаты. Билим бериуде жетишимлери ючюн «За успехи в области народного образования» деген майдал бла Шимал Кавказда жаланда ол саугьаланнганды.

Ахмат 1926 жылда Огъары Басханда туугъанды. Къзахстанны педагогика институтун бошاپ, устаз болуп ишлегенди. Аны биринчи устазы Константин Бурый, Ахматны окъуугъа, билимге итингеннин эслеп, анга «Алтынбаш» деучи эди.

Адабиятны, маданиятны айнытыр ючюн, Ахмат уллу къыйын салгъан адамларыбызданды. Школлагъа ана тилде китапла керек эдиле, устазлагъа уа – методикадан пособияла. Ол школланы битеу классларына, педагогика училещеге программаланы жарашдыргъанды. Аны программалары, ол кеси тюрлениуле кийирип, кѐп кере басмаланнгандыла. Ол программала бла кѐп жылланы ичинде РФ-ни тюрк тилли республикалары хайырланып тургъандыла. Будайланы Ахмат «Харфлыкъны» да авторуду, отуз жылны ичинде школчула, студентле да ол харфлыкъ бла окъугъандыла, бюгюннгю харфлыкъла аны ѳзегинде жарашдырыладыла.

1968 жылда Ахмат «Система фонем современного карачаево-балкарского языка» деген монографиясын жазады. Бу китапта къарачай-малкъар тилни фонетикасы биринчи кере толу ачыкъланнганды. Аны мурдорунда Ахмат кандидат диссертациясын къоруулайды.

Кѐп жылланы Жюнюсню жашы Ахмат устазланы билимлерин ѳсдюрген Институтну малкъар бѐлюмюню таматасы болуп тургъанды. Ол 150-ден артыкъ илму ишни, ол санда 14 монографияны да авторуду.

Будайланы Ахмат школну, устазланы, сабийлени да бек суйгенди. Ол жашауну иги билген, ариу тилли, жарыкъ адам эди.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

БУДАЙЛАНЫ ЖЮНИОСНЮ ЖАШЫ АХМАТ
закый филолог